

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**«ЛОЙИҲАЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ»
КАФЕДРАСИ**

«ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР» ФАНИДАН

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

Кафедра йиғилишининг

«22» август 2012 йил

1-сонли баённомаси билан

тасдиқланган.

Кафедра мудири доц. Э.Носиров

Тузувчилар: Асамходжаева Ш.,

Нурбеков О., Раимжонов М.

Такризчи: _____

ТОШКЕНТ-2012

**1-мавзу: «Хорижий инвестициялар» фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.
Иқтисодий ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг ўзига хос
хусусиятлари»**

Режа:

- 1.1. «Хорижий инвестициялар» фанининг предмети, мақсади, вазифалари, таркибий тузилиши ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги
- 1.2. Хорижий инвестицияларнинг мазмуни ва моҳияти
- 1.3. Халқаро капитал миграцияси: сабаблари, омиллари ва кўрсаткичлари
- 1.4. Халқаро капитал миграциясининг шакллари ва уларнинг гуруҳланиши
- 1.5. Инвестиция нормаси ва унга таъсир этувчи омиллар

**1.1.«Хорижий инвестициялар» фанининг предмети, мақсади, вазифалари,
таркибий тузилиши ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги**

Ўзбекистон ва жаҳон иқтисодийнинг келгуси тараққиёти, асосан, инвестицияларга боғлиқлигини бугунги кунда деярли ҳар бир мутахассис ва хўжалик юритувчи субъект англаб етганлигини назарда тутсак, ҳозирги кунда республикаимиз иқтисодийга инвестицияларни, хусусан, хорижий инвестицияларини кенгроқ жалб этиш уларнинг мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг самарали ижросини таъминлашнинг муҳим асосига айланганлиги билан боғлиқлигини тушуниб олиш қийин эмас.

“Хорижий инвестициялар” фанининг предмети – миллий ва жаҳон иқтисодийга хорижий инвестицияларни жалб қилиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлардир. Фанни ўқитишнинг мақсади - келгусида юқори малакали иқтисодчи, банк, молия муассасалари ходимлари бўлиб етишадиган талабалар учун бозор иқтисодий шароитида хорижий инвестицияларнинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти, интеграция шароитида инвестиция сиёсатини юритишда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг роли, хорижий инвестицияларнинг Ўзбекистон иқтисодийга жалб этилиши, хорижий сармоядорларга яратилган меъёрий-ҳуқуқий шарт-шароитлар, Ўзбекистон Республикасида инвестиция фаолиятини тартибга солиш, инвестиция фаолиятини молиялаштиришда чет эл инвестицияларининг ўрни тўғрисида кўникмалар ҳосил қилишдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб фан ўз предметини ўрганиш учун қуйидаги вазифаларни қўяди:

- хорижий инвестицияларнинг мазмун-моҳиятини;
- иқтисодий ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти;
- хорижий инвесторлар учун яратилган ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитларни;
- чет эл инвестицияларини амалга ошириш шакллари;
- инвестиция сиёсатининг ўзига хос хусусиятларини;
- хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари билиши ва фойдалана олиши;
- хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш бўйича;
- Ўзбекистонда чет эл инвестицияларининг ўзлаштирилиши бўйича таҳлилий маълумотларни;
- хорижий сармоядорларга яратилган кафолатлар, имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари бўйича;
- хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бўйича;
- хорижий инвестицияларни жалб этишда эркин иқтисодий ҳудудларнинг ўрни тўғрисида;
- инвестиция фаолиятининг қонуний-меъёрий базаси тўғрисида;
- Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солиш воситалари тўғрисида;
- инвестиция фаолиятини хорижий кредит линиялари орқали молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида кўникмаларга эга бўлиши керак.

“Хорижий инвестициялар” фани “Иқтисодий назария”, “Иқтисодий таълимотлар тарихи”, «Статистика», «Молия», «Макроиқтисодиёт», «Микроиқтисодиёт», «Маркетинг», «Менежмент» «Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш» ва бошқа иқтисодий фанлар билан узвий боғлиқдир.

1.2.Хорижий инвестицияларнинг мазмуни ва моҳияти

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришган дастлабки йиллардан бошлаб миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг ўзига хос йўналишини белгилаб олди. У иқтисодиётнинг ривожланиши ва барқарорлигида инвестицияларнинг бекиёс ўрин тутишини ўз вақтида тўғри англаб етганлигининг натижасида инвестицияларга, хусусан, чет эл инвестицияларига бўлган эътиборнинг кучайиши юз бердики, бу эса бугунги кунга келиб мамлакатимиздаги инвестиция фаолиятининг ривожлантирилишига олиб келди. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришган дастлабки йиллардан бошлаб миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг ўзига хос йўналишини белгилаб олди. У иқтисодиётнинг ривожланиши ва барқарорлигида инвестицияларнинг бекиёс ўрин тутишини ўз вақтида тўғри англаб етганлигининг натижасида инвестицияларга, хусусан, чет эл инвестицияларига бўлган эътиборнинг кучайиши юз бердики, бу эса бугунги кунга келиб мамлакатимиздаги инвестиция фаолиятининг ривожлантирилишига олиб келди. Инвестицияларнинг иқтисодий мазмун - моҳияти тўғрисида иқтисодчи олимлар ўртасида хилма – хил фикрлар мавжуд.

Инвестицияларга аниқ бир таъриф берилмаган. Жумладан, проф. Д.Ғ. Ғозибеков инвестицияларнинг иқтисодий мазмун – моҳиятини молиявий категория сифатида талқин этиб, қуйидагича таъриф бериб ўтган: “Инвестицияларнинг мазмуни аниқ ва ишончли манбалардан маблағлар олиш, уларни асосли ҳолда сафарбар этиш, рикслар даражасини ҳисобга олган ҳолда капитал қийматини сақлаш ва кўзланган самарани олишдан иборат бўлади”.¹

Проф. Н.Ҳ. Ҳайдаров инвестициялар мазмун – моҳиятига қуйидаги таърифни беради: “Инвестиция – бу мулк шаклидан қатъий назар, тадбиркорлик асосида фаолият кўрсатаётган жисмоний ва юридик шахслар ёки давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий самара олиш мақсадида ўз бойликларини қонун доирасида бўлган ҳар қандай тадбиркорлик объектига сарфлашидир”.²

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабрдаги “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қайта тахрирдаги қонунида инвестицияга қуйидагича таъриф берилган: “Инвестиция – иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритилган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар”³ сифатида таърифланади. Шундай қилиб, “Инвестиция” деганда келгусида даромад (фойда) олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадида қонун доирасида иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва бошқа соҳаларига инвесторлар томонидан қуйиладаган барча турдаги мулк, молиявий ва интеллектуал бойликлар тушунилади.

Бошқача айтганда, инвестициялар – мулкчиликнинг ҳар хил кўринишларидаги моддий, молиявий ва номоддий бойликларни иқтисодий – ижтимоий даромад олиш мақсадида муомалага киритишдир.

Иқтисодий фанлар ва амалиёт «инвестиция» ва «капитал қўйилма» терминларини бир хил нарса эмаслигини, яъни синоним сўзлар эмаслигини таъкидлайди. Инвестициялар капитал қўйилмага нисбатан кенг мазмунли, камровли тушунчадир. Ғарб адабиётларида

¹ Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т.: “Молия” нашриёти. 2003. 26 бет.

² Ҳайдаров Н.Ҳ. иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. И.Ф.Д илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Ғ Т.: 2003. 29 б.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, 1998 й 24 декабр. 2 – модда.

инвестициялар борасида сўз юритилганда асосий эътибор фонд бозорига қаратилади, чунки ривожланган мамлакатларда инвестициялар асосан қимматли қоғозлар ёрдамида амалга оширилади.

У.Шарп инвестицияларга қуйидагича таъриф беради: «Истикболда янада кўпроқ микдордаги маблағ олиш учун маълум микдордаги пул билан бугун ажралишдир. Реал инвестициялар асосан моддий активларга (ер, ускуналар, заводлар) қилинган инвестициялардир. Молиявий инвестициялар бу қоғозда битилган шартномалардир. Буларга оддий акциялар ва облигациялар киради. Ривожланаётган иқтисодиётда инвестицияларнинг асосий қисми реал инвестицияларга тегишлидир. Ривожланган иқтисодиётда эса инвестицияларнинг асосий қисми молиявий инвестициялаш институтларининг кенг миқёсида ривожланиши реал инвестицияларнинг ўсишига сабабчи бўлади. Инвестицияларнинг бу икки шакли бир-бири билан рақобатлашувчи эмас, балки бир-бирини тўлдирувчидир».⁴

Инвестиция тушунчаси ягона ва тўлиқ белги беришлик учун анчагина кенг тушунча бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий фаннинг турли қисмларида ва амалий фаолиятнинг турли соҳаларида инвестиция мазмуни ўзининг хусусиятларига эга. Бугунги кунда ривожланган инвестицион фаолиятнинг йўлга қўйилишини ҳукуматимизнинг юритаётган оқилона инвестиция сиёсатининг махсули эканлигини таъкидлаш лозим. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги қонунида «Чет эл инвесторлари асосан даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулкка доир ҳуқуқлар, чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари» деб эътироф этилади⁵.

Фикримизча, хорижий инвестициялар - бу чет эл инвесторлари томонидан юқори даражада даромад олиш, самарага эришиш мақсадида мутлоқ бошқа давлат иқтисодиётининг, тадбиркорлик ва бошқа фаолиятларига сафарбар этадиган барча мулккий, молиявий, интеллектуал бойликларидир. Чет эл инвестициялари ички инвестициялардан фарқли ҳолда ташқи молиялаштириш манбаига киради. Улар миллий иқтисодиётга четдан, уларнинг келишини рағбатлантирган ҳолда жалб қилинади. Лекин чет эл капиталини жалб қилишнинг ҳамма шакллари ҳа молиялаштиришнинг ташқи манбаи булмаслиги мумкин. Бу биринчи навбатда фоиз туловлари билан қайтаришни талаб этадиган кредитлар ва қарзларга тааллуқли. Чунки, чет эл кредитлари ва халқаро молия институтлари қарзлари маълум вақт ўтгач асосий қарз билан бирга белгиланган фоизларининг қайтарилишини талалб этади. Четдан жалб этиладиган хорижий инвестициялар билан чет элдан киритиладиган кредитларнинг узига хос фарқлари мавжуддир. Бу борада хорижий инвестициялар рисклар доираси билан чет эл кредитлари рисклари кенглиги фарқланади.

Чет эл инвестициялари капитал экспорт қилувчи мамлакатларнинг импортер мамлакатлар иқтисодий субъектлари ҳамда қўшма корхоналар реал ва молиявий активларига киритган маблағларидир. Чет элдан инвестициялаш капитал оқимининг бир иқтисодиётдан бошқасига чиқиб кетишини билдиради, бойликларни янада фойдалирок шартларда жойлаштириш ва инвестициялар чет элликка – капитал эгасига қайтишига қадар нисбатан узоқ вақт давомида маблағлар оқимини таъминлаш мақсадларини назарда тутди. Уларга оқиб кетиш, қочиш яъни мамлакатлараро кўчиб юриш хос. Ҳукукий нуктаи назардан улар ўзларининг миллий-ҳукукий шароитларини қабул қилувчи мамлакатнинг ҳукукий шароитларига алмаштирадилар. Чет эл инвестициялари моҳият жиҳатидан ўз миллий инвестиция муҳитини ўзга муҳитга алмаштиради. Хавфсизлик, даромаддорлик, капиталлашув ва ликвидликдан ташқари чет эл инвестицияларининг ўзига хос муҳим белгиси аниқ мақсадларни кўзлаши ҳисобланади. Уларнинг эътиборини

⁴ Шарп У., Александер Г., Бейли Дж. Инвестиции: Пер. с англ.- М.: ИНФРА- М, 1997.

⁵ “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Ўз Р. Қонуни. 1998 йил, 30 апрел. Халқ сўзи газетаси. 1998 йил 4 март. 3-модда, 2-б.

тортувчи иқтисодиёт ҳам ўз мақсадларига эришишга интилади. Бу мақсадлар самарадорлик, ишлаб чиқаришни ўстириш, ташки бозорларга кириб бориш ёки ноиқтисодий мазмундаги вазифалар бўлиши мумкин. Шу сабабли, ўзаро манфаатларнинг мос тушиши, ишончли муносабатлар, кириб бориш шароитларини ҳисобга олиш инвестицияларнинг бир мамлакатдан бошқасига кўчишининг асоси ҳисобланади. Чет эл инвестициялари ички инвестициялардан фарқли равишда мамлакат, валюта, миллийлаштириш, реквизиция каби кўшимча рискларга тўқнашиш эҳтимолига эга бўлади. Чет эл инвестициялари рисклари кўлами ички инвестициялар рисклари доирасидан анча кенг. Шу муносабат билан чет эл инвестицияларининг барча ўзига хос хусусиятлари уларга бериладиган таърифда ўз аксини топади. Чет эл инвестициялари бир иқтисодиёт субъектлари капиталларини бошқасига боғлаб қўйиш бўлиб, бунга ўзига хос кўшимча рисклари, ҳуқуқий шароитларнинг, инвестиция муҳитининг ўзгариши хос бўлиб, натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради. Буларнинг барчаси капитални экспорт қилувчи мамлакатдаги инвестиция муҳитига қараганда янада қулайроқ муҳитни яратишни объектив заруратга айлантиради. Чет эл инвестициялари оқими кўпгина активлар олиб келиш билан бирга капитални импорт қиладиган мамлакатда солиқ, ижара ва бошқа тушумларини кўпайишини таъминлаб беради.

“Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонунга кўра Ўзбекистон Республикасида чет эллик инвесторлар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- чет эл давлатлари, чет эл давлатларининг маъмурий ёки ҳудудий органлари;
- давлатлараро битимлар ёки бошқа шартномаларга мувофиқ ташкил топган ёки халқаро оммавий ҳуқуқ субъектлари бўлган халқаро ташкилотлар;
- чет эл давлатларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил топган ва фаолият кўрсатиб келаётган юридик шахслар, бошқа ҳар қандай ширкатларлар, ташкилотлар ёки уюшмалар;
- чет эл давлати фуқаролари бўлмиш жисмоний шахслар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет элларда доимий яшайдиган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари.

Глобаллашиш кучайиши туфайли бутун дунё бўйлаб қисқа муддатларда капитал, ишлаб чиқариш, товарлар, интеллектуал салоҳият, меҳнат ресурслари, ахборотлар ва бошқаларнинг кўчиш жараёни жадаллашади. Шунинг учун ҳам, инвестиция сиёсатини юритишда бу вазиятларни ҳисобга олиши зарур бўлади. Глобаллашиш ишлаб чиқаришнинг кўчишига ва унинг оқибати сифатида ишлаб чиқариш кўчиб кетган маҳаллий даражада мураккаб иқтисодий вазиятларнинг (ишсизлик, бюджетга солиқ тушумларининг камайиши) юзга келишига сабаб бўлади. Охир оқибат, глобаллашиш молия операцияларининг эркинлашувига, халқаро меҳнат тақсимотига, миллатлараро корпорацияларнинг пайдо бўлишига, халқаро рақобатнинг кучайишига олиб келади (тарқатма материал ва слайдлар). Глобаллашиш ва жаҳон бўйича инвестицияларнинг ўсиш тенденциялари шароитларида рақобат соҳасидаги сиёсатни ёлғиз миллий иқтисодиёт доирасида самарали олиб бориб бўлмайди.

Бугунги кунда чет эл капиталини миллий иқтисодиётга киритишда бевосита хорижий инвестицияларни экспортни ошириш сиёсати, бу сиёсат бизда асосий, мамлакатдан ташқарида рақобатни кучайтиришга олиб келади, бу эса ўз навбатида фаол инвестиция фаолиятига ундайди.

Чет эл инвестициялари бир иқтисодиёт субъекти капиталини ўзга иқтисодиётга муайян муддатга боғлаш бўлиб, ички инвестициялардан рисклар кенглиги билан фарқланган ҳолда, ҳуқуқий шароитларнинг, инвестиция муҳитининг ўзгариши билан тавсифланади ва натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради.

XX аср бошида ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида бозор инфратузилмаларини шакллантиришга қаратилган иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Ушбу мамлакатларда қуйидаги сабабларга кўра хорижий инвестицияларни жалб этиш зарурияти туғилди:

а) иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши ва мамлакат ялпи ички маҳсулотида (ЯИМ) саноат маҳсулотларининг улуши қисқарди. Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилда саноатнинг мамлакат ЯИМни ишлаб чиқаришдаги улуши 26,3% ни ташкил этган ҳолда 2009 йилга келиб ушбу кўрсаткич 24,0% га тенг бўлди. Мамлакатда хорижий инвестициялар ёрдамида саноатни барқарор ривожлантириш зарур;

б) саноат тармоғидаги асосий фондлар устун даражада жисмоний ва маънавий эскириб бормоқда. Масалан, 2002 йилда саноат тармоқларидаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг 43,9%и эскирган бўлса, 2007 йилга келиб ушбу кўрсаткич 48%га тенг бўлди. Шу билан бир қаторда, асосий фондларни янгилаш коэффициенти 2007 йилда бор йўғи 10,5 % ни ташкил этди;

в) миллий иқтисодиёт субъектларининг ўз асосий ишлаб чиқариш фондларини молиялаштириш ва айланма маблағларини шакллантириш учун ўз маблағларининг етишмаслиги;

г) иқтисодиётни модернизациялаш ва чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, рақобатбардош ва юқори технологияни мужассамлаштирган экспортга йўналтирилган тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришни барқарор суръатларда ишлаб чиқаришнинг зарурлиги.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари юқоридаги сабабларга кўра молиявий ресурсларга жиддий эҳтиёж сезмоқдалар ва шу сабабли қарз олишнинг ташқи манбаларига мурожаат қилишга мажбурлар. Ташқаридан молиялаштириш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш жараёни ўтиш иқтисодиёти мамлакатларига хос хусусиятлардан келиб чиқадиган объектив иқтисодий ҳолатдир.

XXI аср бошида иқтисодиётнинг глобаллашуви омилларида бири капиталнинг мамлакатлар ўртасида ҳаракатланишининг барқарор суръатларда ўсиши ҳисобланади. Товар ишлаб чиқаришнинг муҳим омилларида ҳисобланган капиталнинг халқаро ҳаракати миллий иқтисодиёт чегараларидан чиқиб бошқа мамлакатларга кўчади. Шу тариқа капиталнинг четга чиқиб кетишини капиталнинг бир қисмини миллий айланмадан ажратиб олиш ва уни тегишли шаклларда хорижий мамлакатлар иқтисодиётига ўтказиш жараёни деб таърифлаш мумкин (1.2.1-расм).

Жаҳон иқтисодиётининг турли мамлакатлари ўртасида эгаларига қўшимча даромад келтирувчи капиталнинг қарама-қарши ҳаракати

Асосий омиллари

- а) жаҳон иқтисодиётини байналминаллашув даражасининг кучайиши ва халқаро капиталлар ҳаракатчанлигининг ошиши;
- б) жаҳон иқтисодиётининг нотекис ривожланиши ва унинг асосида халқаро капиталлар ҳаракатининг ортиши;
- в) капиталларнинг алоҳида мамлакатларда тарихий сабабларга кўра ёки ўзлаштирилган ҳолда тўпланиши ва улардан хорижда самарали фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги;
- г) юқори меҳнат сиғимкорлигига эга ишлаб чиқаришни ривожланаётган мамлакатларга олиб ўтиш имконияти;
- д) атроф - муҳитга зарар етказувчи ишлаб чиқаришни бошқа мамлакатлар, одатда ривожланаётган мамлакатларга олиб ўтиш имконияти;
- е) иқтисодиётни мунтазам хом ашё ресурслари билан таъминлаш учун капитални хорижда қазиб чиқариш тармоқларига сарфлашнинг мақсадга мувофиқлиги;
- ё) капитални божхона чекловларини айланиб ўтиш учун ривожланган мамлакатларнинг қайта ишлаш саноатига сарфлашнинг мақсадга мувофиқлиги;
- ж) қабул қилувчи мамлакатларда капиталнинг етишмаслиги.

1.2.1-расм. Жаҳон иқтисодиётида капитал ҳаракатининг асосий омиллари

Капиталнинг чиқиб кетиши замонавий жаҳон иқтисодиётига хос белги бўлиб, XXI аср бошида унинг динамикаси товарлар экспортининг ўсиш суръатларидан юқори бўла бошлади. XX аср жаҳон иқтисодиётида капитал экспортининг жадал ривожланиши билан белгиланди.

Халқаро капиталлар миграцияси капитални қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига турлича таъсир қилади. ***Қабул қилувчи мамлакат учун тўғридан - тўғри хорижий инвестицияларнинг кириб келиши қуйидаги афзалликларга эга:***

- иқтисодий ва илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш;
- барқарор молиялаштириш манбаига эга бўлиш;
- ишлаб чиқариш аппаратини янгилаш ва модернизациялаш;
- технологиялар, бошқарув кўникмалари, савдо белгилари, патентлар ва лицензияларнинг кириб келиши;
- экспортнинг диверсификациялашуви;
- қўшилган қиймат улуши юқори бўлган тармоқларда малакали ишчи кучи учун афзалликларнинг вужудга келиши;
- ташқи бозорлар билан алоқаларнинг кенгайиши;
- қабул қилувчи иқтисодиёт рақобатбардошлигининг ошиши;
- бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрлаш.

Иқтисодий адабиётда инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига кўрсатиладиган самарани аниқлашда икки хил ёндашув мавжуд.

Биринчи ёндашув ташқи савдога оид анъанавий назарияларга хос бўлиб, улар хорижий инвестицияларнинг моддий буюм омилига бевосита таъсирини белгилайди. Бундай моделнинг асосий шарти шундан иборатки, хорижий инвестициялар меҳнатнинг чегараланган маҳсулини кўпайтиради ҳамда капиталнинг чегараланган маҳсулини камайтиради.

Саноатни ташкил этиш билан боғлиқ иккинчи ёндашув инвестициялар киритишнинг билвосита ва ташқи самарасига жиддий эътибор беради. Мазкур назария тарафдорлари нима учун фирмалар ўз мамлакатада худди шундай товарлар ёки хизматларни ишлаб чиқармасдан хорижга инвестиция қилишлари сабабини тушунишга уринадилар. Уларнинг фикрича, хорижий инвестициялар меҳнат унумдорлигини ошириш ва экспортни кенгайтириш асосида қабул қилувчи мамлакатнинг иқтисодий тараққиётини таъминлайди. Хорижий инвестициялар ҳисобига олинадиган, таъминланадиган афзалликларнинг энг муҳим мезони қабул қилувчи мамлакат ва ундаги инвестиция муҳити тўғрисидаги тавсифдир.

Аксарият назариялар хорижий ишлаб чиқариш ва халқаро савдонинг ўзаро ўрнини босувчи бўлиб, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар (ТТХИ) оқими юқори технологияларнинг кириб келишига олиб келади, шунингдек, уларни маҳаллий фирмаларга жорий этиш самарасини оширади, бу эса мавжуд ресурслардан янада самарали фойдаланилишга олиб келади, деган фикрга асосланади.

Инвестициялар натижасида технологияларни узатиш самарасини урта турга ажратиш мумкин:

• Намойишли ва кўргазмалар самара - миллий фирмалар олиб кирилган юқори технологияларнинг техник ютуқларини нусхалаш йўли билан жорий этишлари мумкин.

• Ишчи кучи кадрларининг қўнимсизлиги — тегишли трансмиллий корпорациялар (ТМК) доирасида ўз малакасини ошираётган ишчи ва хизматчилар маҳаллий фирмаларга ахборот беришлари ёки ўз компанияларини ташкил этишлари мумкин, бу эса юқори технологияларнинг тарқалишига кўмаклашади.

• Хорижий ва миллий фирмалар ўртасида ишлаб чиқариш ҳамда бошқа алоқаларнинг ўрнатилиши ва кенгайтирилиши, бу ТМК томонидан маҳаллий товарлар, хизматлар, ишлаб чиқариш қувватларига бўлган талабга боғлиқ.

Умуман, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни ва юқори технологияларни, бошқарув кўникмаларини жалб қилиш миллий фирмаларнинг ишлаб чиқариш усулларига

муайян ўзгаришларни олиб киради. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни модернизациялаш нуқтаи назаридан ТТХИ оқимини рағбатлантириш керак, уларсиз юқори технологияларни узатиш ҳам бўлмайди. Технологияларнинг ўзини сотиб олиш кўпгина ривожланаётган мамлакатлар ҳамда ўтиш иқтисодиёти давлатлари учун қимматга тушади ва кўпинча бунинг иложи ҳам бўлмайди. ТТХИ маҳаллий фирмаларда мавжуд юқори технологиялар пакетини ошириши мумкин. Янги технологияларни маҳаллий шароитларда мослаштириш ҳам муҳимдир.

Хорижий инвестициялар қабул қилувчи мамлакатда меҳнат унумдорлигининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади. Сўнгги йилларда ушбу масала бўйича турли фикрлар пайдо бўлган. Айрим тадқиқотлар кўрсатишича, хорижий инвестициялар маҳаллий фирмаларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатмоқда. Хусусан, маҳаллий фирмалар йирик капитал қўйилмаларсиз ҳам меҳнат унумдорлигини оширишга эришишлари мумкин, бунинг самараси эса узоқ истикболда кўринади.

Хорижий инвестициялар юқори малакали ишчи кучига талабни оширади, аҳоли фаровонлиги даражасини кўтаради, чунки ТМКлар маҳаллий фирмаларга қараганда юқорироқ маош тўлайди. Бироқ шунга яраша адолатсиз рақобат туфайли маҳаллий фирмаларнинг фойдаси ҳам камаяди. ТМК оралиқ маҳсулотни ишлаб чиқаришни рағбатлантиради, чунки унга талабни юзага келтиради. Маҳаллий фирмалар ТМКлар томонидан яратилаётган талабга асосан қўшимча ишлаб чиқариш қувватларини яратишга мажбурдирлар. Бу ривожланиш даражаси паст мамлакатларга кўпроқ хос хусусият бўлиб, улар ўз саноат ишлаб чиқариш қувватларига деярли эга эмас.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимининг қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсири билан бирга, унинг салбий самаралари ҳам мавжуд.

Улардан бири — ички капитал қўйилмаларнинг хорижий инвестициялар ва маҳаллий фирмаларнинг юқори рақобатбардошликка эга бўлган ТМКлар томонидан сиқиб чиқарилиши ҳисобланади. Бироқ ушбу самара доимий эмас, чунки тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳамда олиб кирилган юқори технологиялардан ташқи самара ҳисобига миллий фирмалар экспансиясига ёрдам бериши мумкин. Маълумотлар кўрсатишича, ТТХИнинг нетто оқимини киритилган ҳар бир долларга нисбатан ўсиб бориши қабул қилувчи мамлакат умумий капиталининг бир доллардан кўпроқ ҳажмда ўсишига олиб келади (ўзгаришлар 1,5 — 2,3 марта доирасида). Шундай қилиб, ТТХИ қабул қилувчи мамлакат умумий капиталининг ўсиши асосида иқтисодий ўсишга қўмаклашади.

ТТХИнинг қабул қилувчи мамлакатлар иқтисодий ривожланишига таъсирини баҳолашнинг муҳим масалаларидан бири хорижий инвестициялар оқими ҳисобига умумий капитал фондлар ҳажмининг ортиши бўлиб, бунда хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши янги капитал қўйилмаларни рағбатлантиради, яъни ТТХИ бўлмаганида, улар ҳам бўлмасди. Бу самара хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига жамғарилган капиталнинг кўпайиши номини олди. Бунга нисбатан тескари самара миллий инвестицияларнинг хорижий инвестициялар томонидан сиқиб чиқарилишидир.

Умуман олганда, ТТХИнинг капитал жамғариш даражасига таъсири турли мамлакатлардаги миллий иқтисодий сиёсат, хорижий инвестициялар шакллари, миллий компанияларнинг рақобатбардошлигига қараб турлича бўлиши мумкин.

Капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини ошириш учун қабул қилувчи мамлакатларда қатор шарт - шароитлар мавжуд бўлиши керак. Бу - илгари қабул қилувчи мамлакатда бўлмаган ва ички ёки ташқи бозорларда сотишга мўлжалланган янги товарлар, хизматлар, технологияларнинг жорий этилишига қўмаклашишдир. Бундай инвестициялар маҳаллий ишлаб чиқарувчилар фаолият юритаётган тармоқларга киритиладиган хорижий капиталга қараганда ижобий таъсир кўрсатади. Биринчи ҳолда хорижий инвестициялар капитал фондларига ижобий таъсир кўрсатади, чунки миллий ишлаб чиқарувчилар бундай товарлар ишлаб чиқариш ёки хизматларни кўрсатиш учун тегишли билим даражасига, техник жиҳозларга ва технологияларга эга эмас.

Агар инвестициялар рақобатбардош маҳаллий компаниялар (ёки экспортга йўналтирилган компаниялар) фаолият юритадиган тармоқларга йўналтирилса, хорижий инвестицияларнинг киритилишининг ўзи ТТХИлар пайдо бўлишидан олдин миллий ишлаб чиқарувчилар учун очик бўлган инвестиция имкониятларини чегаралиши мумкин.

Бошқача қилиб айтганда, бундай ТТХИларнинг ички капитални қисқартириши аниқ кўриниб турибди, ваҳоланки, бу капитал маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан келгусида киритилиши мумкин эди. Бундай ТТХИнинг умумий капитал фондлардаги улуши киритилган инвестициялар ҳажмларига қараганда камроқ бўлади.

Шундай қилиб, хорижий инвестицияларнинг тармоқ бўйича тақсимланиши анча табақалашган. Агар хорижий инвестициялар қабул қилувчи иқтисодиётнинг ривожланмаган тармоқларига киритилса, технологик омилларга ёки хорижий бозорлар ҳақида ахборотнинг йўқлигига боғлиқ ҳолда ТТХИ ва ички капитал қўйилмалари ўзаро бир-бирини тўлдиради. Бошқа томондан, тармоқда турли миллий фирмалар фаолият юритаётган бўлса, ТТХИ ички киритмаларни сиқиб чиқаради. Маҳаллий фирмалар илгари хорижий ТМК томонидан берилган юқори технологиялардан фойдаланиш имкониятига эга бўлса ҳам худди шундай ҳолат юз беради.

Шундай қилиб, ***ТТХИнинг қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсирини қуйидаги йўналишларда аниқлаш мумкин.***

1. ТМК томонидан шуъба компаниялар ва филиалларнинг ташкил этилиши иқтисодиётга капитал киритмалар ҳажмининг ўсишига, меҳнат унумдорлиги ва бандлик даражасининг ортишига кўмаклашади;

2. ***Юқори технологиялар*** - бошқарув ва маркетинг кўникмаларининг кириб келишига кўмаклашади;

3. Экспорт бозорларини ўзлаштириш имкониятлари кенгаяди, чунки кўпинча ТМКдан товарларнинг бир мамлакатдан бошқа давлатлар бозорига ўтиши каналлари сифатида фойдаланилади;

4. ТМК қабул қилаётган мамлакатларда фаолият юритаётган ўз филиалларига тегишли қалтисликларни тўлиқ қоплайдилар. Агар филиаллар операциялари рентабелли бўлмаса, даромадлар репартиация қилинади, демак, капитал қўйилмалар олинган фойда ҳисобига қопланади.

ТТХИнинг салбий таъсири:

1. Маҳаллий компаниялар томонидан миллий ишлаб чиқариш ва ривожланиш стратегиясини танлаш назоратининг йўқотилиши. Амалда ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоқлари устидан назорат хорижликларга бериб қўйилади, улар эса муайян ривожланиш стратегияларига таъсир ўтказадилар;

2. ТТХИ кучли рақобат асосида миллий компанияларни сиқиб чиқаришлари мумкин;

3. Агар филиалларнинг ишлаб чиқариши катта импорт ҳажмларини талаб қилса, ТТХИ қабул қилувчи иқтисодиётнинг тўлов баланси ҳолатига салбий таъсир кўрсатади (бунда ишлаб чиқариш экспорт бозорларига эмас, балки ички бозорга қанчалик кўп йўналтирилган бўлса, ушбу салбий самара шунчалик кучли бўлади).

4. Узоқ муддатли истикболда ТТХИ қимматга тушиши мумкин, чунки киритилган инвестициялар муддати қанчалик узоқ бўлса, репартиацияланган даромадлар ва «роялти» суммалари шунчалик катта бўлади («инвестицияларнинг қариши» юз беради, яъни олинган даромадлар шаклида киритилган капитал ҳажми жалб қилинган ТТХИ ҳажмидан ошиб кетади).

Хорижий капитал қўйилмаларининг яна бир муҳим шакли — портфелли инвестициялар ҳам қабул қилувчи иқтисодиётга зиддиятли таъсир кўрсатади. Портфелли инвестициялар ишлаб чиқаришни молиялаштириш шакли бўлиб, у ёки бу инвестор-фирманинг хусусиятлари ва тармоқ афзалликларини акс эттирмайди. Уларни хорижий компаниялар ва миллий фирмалар амалга ошириши мумкин. Баъзан портфелли

инвестициялар миллий фирмаларнинг рақобатбардошлигини оширади, чунки мавжуд ресурслар ҳажмини кўпайтиради.

Венчурли капитал, миллий ва халқаро капитал бозорларидаги дастлабки акциялар, корпоратив облигациялар портфелли киритмалар шакллари сифатида капитал қўйилмаларини бевосита молиялаштиришлари мумкин.

Бошқа шакллар - хорижликлар томонидан ички иккиламчи бозорда қимматли қоғозларнинг сотиб олиниши, ҳукумат облигацияларининг катта қисми ва деривативлар истеъмолининг ўсишини рағбатлантириши мамлакат иқтисодиёти ҳолатига кучли таъсир қилиши мумкин.

Портфелли инвестициялар мамлакат иқтисодиёти ҳолатига активларнинг ўсиши ҳисобига таъсир кўрсатади, бу эса моддий бойликлар истеъмолининг ортишига олиб келади ва капитал эгаларининг уларни бошқа қимматли қоғозларга ёки активларга инвестициялашга қарор қилгунларигача давом этади.

Резидентлардан портфелли активларни сотиб олиш банкларнинг ликвидлигини ва кредитлаш ҳажмларининг ортишини рағбатлантиради. Ички қўшиб олишлар сонининг мунтазам ошиб бориши доимо акселератор самараси асосида капитал қўйилмаларнинг ошишига олиб келса, бу ёмон аломат эмас. Лекин шунга қарамай, кредит бўйича информациялар молиявий спекуляция имкониятларини кенгайтирса ёки кучли инфляцион таъйиқ кўрсатса, у ҳолда иқтисодиётнинг пасайиши кузатилади.

Шунингдек, хорижий портфель инвестициялар миллий бозорнинг ликвидлигини оширади ва қабул қилувчи мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Улар молиявий инфратузилмани мустаҳкамлаши, молиявий воситачиликни кенгайтириши, рискли капитал ҳажмларининг ва янги компаниялар сонининг ортишига олиб келиши мумкин.

Портфель хорижий инвестицияларнинг қабул қилувчи иқтисодиётга салбий таъсирини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Молиялаштириш чиқимлари эришилаётган ютуқлардан юқори бўлиши мумкин. Агар акциядорлик капитали инвестициялар rischi тақсимланишининг бир қисмини ўз ичига олса, облигацияларга сарфланган инвестицияларда риск бўлмайди.

2. Асосий салбий томони — портфель капитал оқимлари юқори риск таъсирида беқарор тенденцияга эга бўлиши мумкин.

Халқаро капитал миграциясининг объектив асоси жаҳон ҳўжалиги тизимида кирувчи мамлакатларнинг нотекис иқтисодий ривожланиши бўлиб, амалиётда у қуйидагича намоён бўлади:

- турли мамлакатларда капитал жамғарилишининг турли суръатларга эга бўлиши;

- алоҳида мамлакатда капиталнинг «нисбатан ортиқчалиги»;

- жаҳон ҳўжалигининг турли бўғинларида капиталга талаб ва таклифнинг мутаносиб эмаслиги.

«Нисбатан ортиқчалиги» ибораси, биринчи навбатда, капитални экспорт қилувчи мамлакатларда кузатилиб, унинг мутлақ ортиқчалиги кузатилмайди, чунки ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан чекланмаган даражада ўсиш тенденциясига эга, деб ҳисобланади, шундай экан, капиталга ҳам доимо талаб бўлиши керак. Бундан ташқари, капитал экспорти мамлакатнинг ўзи учун етарли бўлмаган ҳолда ҳам давом эттирилиши мумкин, чунки бозор иқтисодиёти шароитида капитал киритмалари билан кутилаётган даромадлар миқдорлари ўртасида тўғри боғлиқлик бор.

1.3. Халқаро капитал миграцияси: сабаблари, омиллари ва кўрсаткичлари

Халқаро капитал миграцияси жаҳон ҳўжалигини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки у мамлакатларнинг ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг мустаҳкамланишига олиб келади, уларнинг ташқи савдо айланмаларини оширади,

иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради, ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтиради, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини, импортёр-мамлакатлар техник салоҳиятини ўстиради ва мамлакатдаги бандликни оширади.

Капитал миграциясининг асосий сабаблари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- капиталнинг фоиз ставкаси билан белгиланадиган турли чегаравий унумдорлиги;
- фирмаларнинг ўз фаолиятини халқаро диверсификациялашга интилишлари;
- товарларни импорт қилишга ҳалал берадиган ва хорижий таъминотчиларни бозорга кириши учун капитал олиб киришга ундайдиган бож тўсиқларининг мавжудлиги;

- барқарор сиёсий вазият ва умуман қулай инвестиция муҳити.

Капитал миграцияси жараёнларига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва иқтисодий ўсиш суръатларининг барқарор сақлаб турилиши;

- жаҳон иқтисодиёти ва алоҳида мамлакатлар иқтисодиётида кузатилаётган чуқур таркибий ўзгаришлар;

- ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви ва кооперациясининг чуқурлашуви;

- жаҳон иқтисодиётининг трансмиллийлашиши;

- ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви ва интеграциявий жараёнларнинг ривожланиши;

- бозорларнинг ўта тўйиниши ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини чеклайди;

- ривожланган мамлакатларга хос сотувчилар ўртасидаги кескин рақобат;

- миллий бозорнинг йирик молия-саноат гуруҳлари томонидан монополлаштирилиши;

- ҳаракатдаги технологияларни такомиллаштириш имкониятларининг қолмаслиги;

- саноати ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш суръатларини, бандлик даражасини, илғор саноат тармоқларининг ривожланишини сақлаб туриш учун салмоқли миқдорда капиталларни жалб қилишга йўналтирилган иқтисодий сиёсати;

- халқаро ташкилотлар томонидан халқаро инвестициявий бўшлиқни эркинлаштириш сиёсатининг юритилиши, инвестициявий шерикликнинг универсал меъёрларини ишлаб чиқиш;

- мамлакатлар ўртасида даромадлар ва капиталнинг икки ёқлама солиққа тортилишига йўл қўймаслик тўғрисида халқаро келишувлар, улар савдо-сотикнинг ривожланиши ва инвестицияларнинг жалб қилинишига қўмаклашади.

Хорижий инвестициялар жаҳон иқтисодиётига ва унинг юраги ҳисобланган халқаро бизнесга қуйидаги тарзда жиддий таъсир кўрсатади:

- капитал экспансияси хўжалик ҳаётини байналминаллаштириш миссиясини бажаради;

- капитал экспансияси янги технологиялар ва «ноу-хау»ларни бутун дунёга тарқатиб, жаҳон бозорларининг диверсификациясини янада чуқурлаштиради, тегишлича ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш жаҳон бозорининг умумий самарадорлик даражасини, унинг рақобатбардошлигини оширади;

- капитал экспансияси ва унинг жаҳон иқтисодиётининг даромадли ўсиш нуқталарига кўчиб ўтиши узоқ истиқболда ишлаб чиқариш шарт-шароитларини тенглаштириш, миллий нархларнинг жаҳон нархларига яқинлашиши, иш ҳақи ва фоиз ставкаларида миллий фарқларнинг йўқолиши тенденциясини юзага келтиради;

- ўзи учун бевосита ёки учинчи мамлакатлар бозорларига чиқиш учун трамплин сифатида барқарор бозорни таъминлаш;

- халқаро корпорацияларнинг турли мамлакатларда ўз «ички бозор»ларини, у ёки бу

тармоқларини яратиши натижасида ишлаб чиқариш капиталнинг байналминаллашуви жараёни билан тўлдирилади;

- ўз манфаатларини минтақавий ва янада юқорироқ халқаро даражадаги давлатлараро муносабатларга киритиш;

- шерик мамлакатларнинг ички ишлари ва давлатлараро муносабатларига аралашмаслик, тенглик, ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, инвестицияларни қабул қилувчи мамлакатлар миллий анъаналари ва маданий қадриятларини, меҳнаткашлар ҳуқуқларини ҳурмат қилиш бўйича умум эътироф этилган тамойилларга риоя қилган ҳолда халқаро ҳамкорликнинг муҳим омили сифатида халқаро инвестицияларни эътироф этиш.

Мамлакатнинг халқаро капитал миграциясидаги иштирок даражаси қатор кўрсаткичларда ифодаланади. Биринчи кўрсаткичларга қуйидаги мутлақ кўрсаткичлар киради: капитал экспорти ва импортининг ҳажми, капитал экспорти-импорти сони қолдиғи, мамлакатдаги хорижий капиталли корхоналар ва улардаги бандлар сони ва ҳ.к. Капитал экспорти-импорти қолдиғидан келиб чиқиб, жаҳон мамлакатлари капитал экспорт қиладиган (Япония, Швейцария), капитал импорт қиладиган (АҚШ, Буюк Британия) ҳамда экспорт ва импорт ҳажми тахминан бир хил бўлган мамлакатларга (Германия, Франция) ажратишади:

Бошқа гуруҳ кўрсаткичлар нисбий кўрсаткичлар бўлиб, улар халқаро капитал миграциясининг марказлари ва мамлакатнинг капитал импорти-экспортига боғлиқлигини акс эттиради:

1) капитал импорти коэффиценти - импорт қилинган хорижий капиталнинг мамлакат ЯИМдаги улушини кўрсатади:

$$K_{имп} = \frac{ИК}{ЯИМ} \cdot 100$$

бу ерда: ИК — импорт қилинган хорижий капитал ҳажми;

ЯИМ — ялпи ички маҳсулот.

Европа мамлакатлари ўртасида бу коэффицентнинг энг юқори даражаси Бельгия ва Люксембургга тегишли ҳисобланади.

2) капитал экспорти коэффиценти — экспорт қилинадиган капиталнинг ЯИМдаги улушини акс эттиради:

Бу ерда: ЭК — экспорт қилинадиган хорижий капитал ҳажми; ЯИМ — ялпи ички маҳсулот.

Европа мамлакатларида ушбу кўрсаткичнинг максимал миқдори Нидерландияда қайд этилган.

$$K_{эксп} = \frac{ЭК}{ЯИМ} \cdot 100$$

3) хорижий капиталнинг мамлакат капитал қўйилмаларига бўлган ички эҳтиёждаги улушини акс эттирувчи капитал:

$$K_{эх} = \frac{ХК}{D(K)} \cdot 100$$

Бу ерда: $K_{эх}$ — эҳтиёж коэффиценти; ХК — хорижий капитал; $D(K)$ — мамлакатда капиталга бўлган талаб, АҚШда барча капиталга бўлган ички эҳтиёжларнинг 33 %и хорижий капитал ҳисобига қондирилади.

4) бошқа нисбий кўрсаткичлар: хорижий ёки қўшма компанияларнинг миллий ишлаб чиқаришдаги улуши, капитал экспорти/импортининг олдинги даврга нисбатан ўсиш суръатлари, мамлакат аҳолиси жон бошига тўғри келадиган хорижий инвестициялар суммаси.

1.4. Халқаро капитал миграциясининг шакллари ва уларнинг гуруҳланиши

Халқаро капитал миграциясининг шакллари мавжуд бўлиб, амалиётда улар қатор мезонлар бўйича таснифланади (1.4.1-жадвал). Халқаро амалиётда давлат капитали кўпроқ ссуда шаклида, хусусий ва узоқ муддатли капитал эса — тадбиркорлик шаклида фаолият кўрсатади.

Келиб чиқиш манбаларига кўра — бу давлат маблағлари ёки хусусий капитал кўринишида бўлади. Давлат капитали банклар ичида расмий капитал деб ҳам аталади. У давлат бюджетидан хорижга чиқариладиган ёки у ердан ё бевосита ҳукуматлар қарори билан, ёки ҳукуматлараро ташкилотлар қарори билан қабул қилинадиган маблағлардир.

Шаклларига кўра — бу давлат қарзлари, ссудалар, грантлар (совғалар), ёрдам кўринишида бўлиб, уларнинг халқаро ҳаракати ҳукуматлараро шартномалар билан белгиланади. Халқаро ташкилотларнинг кредитлари ва бошқа маблағлар ҳам шулар қаторига киради. Бироқ ҳар қандай ҳолларда ҳам бу солиқ тўловчиларнинг олувчига турли йўллар билан етиб борадиган пуллари ҳисобланади.

Хусусий капитал — бу хусусий шахслар томонидан хорижга жойлаштириладиган ёки хориждан қабул қилинадиган нодавлат манбалар маблағларидан иборат. Улар таркибига инвестициялар, савдо кредитлари, банклараро кредитлаш киради. Улар давлат бюджети билан бевосита боғлиқ бўлмайди, бироқ ҳукумат уларнинг кўчиб юришини кузатиб туради ва ўз ваколатлари доирасида уларни назорат қилиб, бошқариши мумкин.

Халқаро капитал миграциясининг асосий шакллари тадбиркорлик ва ссуда капитали кўринишида бўлади.

Капиталнинг тадбиркорлик шаклидаги миграцияси учун қуйидаги учта мажбурий белгилар хос бўлади:

1. хорижда ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш ёки унда иштирок этиш;
2. хорижий капитал қўйилмаларининг узоқ муддатлилиги;
3. хорижий корхонага ёки унинг бир қисмига мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиш.

1.4.1-жадвал

Хорижий инвестицияларнинг таснифланиши

Тасниф мезони	Шакллари
Келиб чиқиш манбаларига кўра	- Давлат - Хусусий - Халқаро - Аралаш
Четга чиқариш шакли бўйича	- Пул - Товар
Фойдаланиш хусусиятига кўра	- Тадбиркорлик - Ссуда
Мақсадига кўра	- Тўғридан-тўғри - Портфель - Халқаро қарзлар - Банк депозитлари
Субъектлар бўйича	- Макродаража - Микродаража
Муддатига кўра	- Ўта қисқа муддатли (3 ойгача) - Қисқа муддатли (1 йилгача) - Ўрта муддатли (1 йилдан 5 - 7 йилгача) - Узоқ муддатли (5 -7 йилдан 40 -45 йилгача)

Оқимлар бўйича	йўналишлари	- Товарлар ва хизматлар олди-сотдисига валюта-кредит ва ҳисоб-китоб хизматларини кўрсатиш - Асосий ва айланма капиталга хорижий инвестициялар - Қимматли қоғозлар ва турли молиявий инструментлар билан операциялар - Валюта операциялари - ЯИМ бир қисмининг ривожланаётган мамлакатларга ёрдам ва давлатларнинг халқаро ташкилотларга бадаллари шаклида бюджет орқали қайта тақсимланиши
-------------------	-------------	--

Юқорида қайд этиб ўтилган хусусиятлар ва иштирок этиш мақсадларининг қанчалик амалга ошишига боғлиқ ҳолда, тадбиркорлик капиталини четга чиқаришнинг икки тури ажратилади: тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар (ПИ).

ТТХИ — бу хорижий капиталнинг узоқ муддатли киритилиши бўлиб, инвестор ташкил қилаётган фирма акциялари ёки акционер капиталига тўла эга бўлиш ёки камида 10 фоизи хўжалик фаолиятининг таъсирчан назорат қилинишини таъминлайди (1.4.1-расм).

ХВФ, ИХТТ (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти) ҳамда БМТ миллий счётлари тизимидаги таърифларга мувофиқ, **ТТХИ таркибига қуйидагилар киритилади:**

- компанияларнинг ўз капиталини хорижга чиқариши;
- тўғридан-тўғри инвестор хорижий корхонадан олган фойдасини унинг фойдасига қайта молиялаштириши;
- капиталнинг бош фирма ва унинг хорижий корхоналари ўртасида ички корпоратив ўтказмалари.

1.4.1-расм. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар хусусиятлари

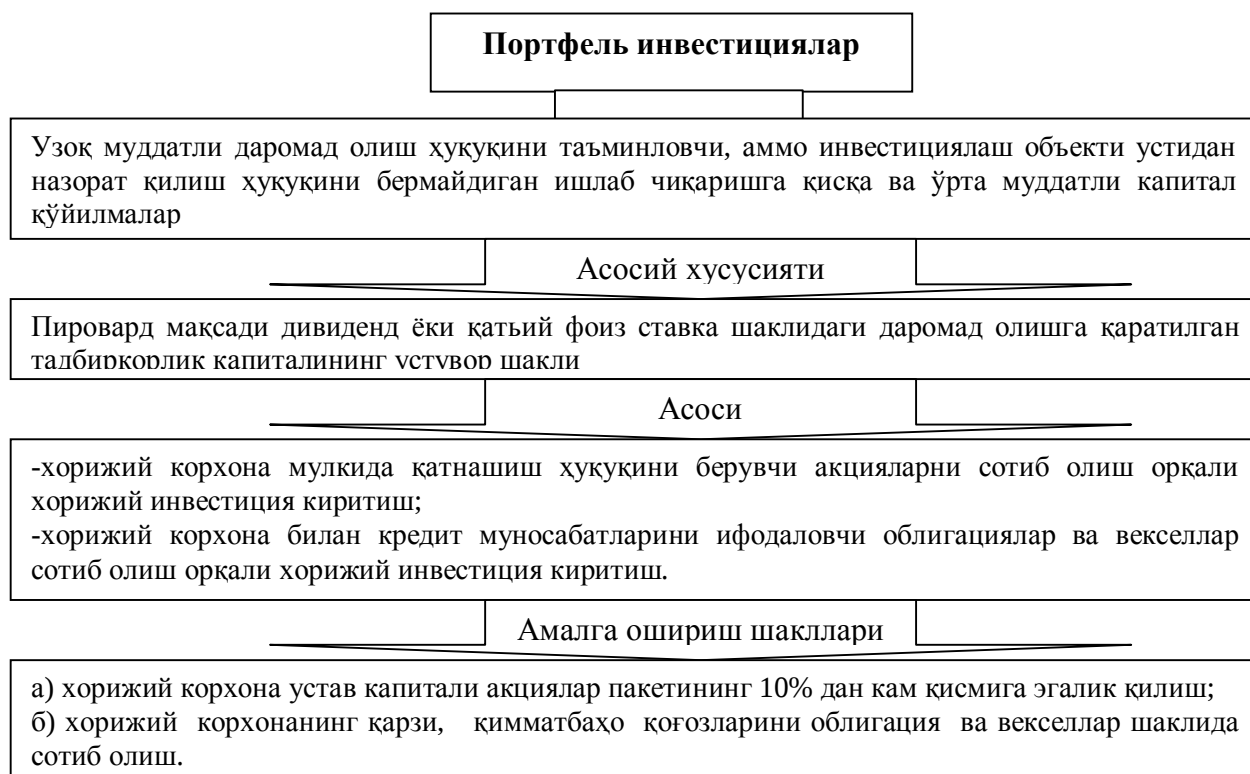
Иқтисодий адабиётда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг тор ва кенг маънодаги таърифлари ажратилади.

ТТХИнинг тор маънодаги таърифи ИХТТ томонидан берилган бўлиб, бу йўналишнинг базавий методологияси капитал ҳаракатини эркинлаштириш кодексида баён этилган: мустаҳкам иқтисодий муносабатларни ўрнатиш ҳамда корхона устидан назорат ҳукуқини қўлга киритиш мақсадида капитал ва ресурсларнинг трансчегаравий ҳаракати қамраб олинади. Бундай ёндашув асосида инвестор сифатида мазкур мамлакатнинг норезидентлари ва хорижлик резидентлар майдонга чиқишлари мумкин. Ҳар иккала тоифалар учун тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳосил бўлишининг қуйидагича йўналишлари кўрсатилади:

- 100 фоизлик хорижий мулкчиликка асосланган корхона, шуъба компанияси ёки бўлинмасини ташкил этиш ёки бўлинмасини ташкил этиш ёки кенгайтириш;
- мавжуд корхонани тўлиқ мулкчиликка сотиб олиш;
- янги ёки ҳаракатдаги корхонада иштирок этиш;
- 5 йил ва ундан кўп муддатга қарз бериш.

ТТХИнинг кенг таърифи Жаҳон банки томонидан берилган «МИГА» (Кўп томонлама инвестицияларни кафолатлаш агентлиги)ни таъсис этиш ҳақидаги шартномада илк бор тилга олинган; у шунингдек, икки тарафлама кафолатлаш шартномалари учун ҳам хосдир. Бундай ёндашувда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга капитал (ёки ресурслар)нинг ҳаракатланиши шаклларигина эмас, балки активларнинг бошқа турлари ҳам киритилади: ҳар хил турдаги мулк ва мулкый ҳуқуқлар, ноакциядор турдаги инвестициялар (суббитимлар, бошқарув шартномалари, франчайзинг, лицензион битимлар, маҳсулот тақсимооти ва ҳ.к.лар ҳам шулар жумласидан) ҳам киради.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялаш шакллари ва усуллариға тегишли турлича талқинларнинг берилиши жиддий муаммоларни келтириб чиқарди (масалан, НАФТА ва АСЕАН таърифлари шулар жумласидандир) ва амалий муаммоларни ҳал қилишда қатор вариантлар-опцияларнинг вужудга келишиға сабаб бўлди. Бу халқаро инвестициялаш масалалари бўйича музокаралардаги, иқтисодий дипломатиядаги мунозарали муаммолардан биридир.

1.4.2-расм. Портфель инвестициялар

Портфель инвестициялар — бу капитални хорижий корхона қимматли қоғозларига (корхона устав капиталининг 10%дан кам қисмини) киритиш шаклида олиб чиқиб кетиш бўлиб, инвесторларга улар фаолиятини бевосита назорат қилиш имконини бермайди (1.4.2-расм).

Ушбу турдаги тадбиркорлик капиталини олиб чиқиб кетишнинг ўзига хос белгилари 1.4.2-жадвалда яққол намоёниш этилган.

Жаҳон иқтисодиётининг барқарор ривожланиши жараёнида портфель инвестициялар улушининг ортиши табиий ҳолдир. Бу иккита ҳолат билан изоҳланади:

- жаҳонда молия бозорларининг жадал ривожланиши;
- портфель инвестицияларнинг юқори ликвидлилиги билан боғлиқ афзалликлар.

Портфель инвестициялар анча юқори ликвидликка эга бўлиб, ҳаракатчан ҳисобланади. Уларни рискли зонадан бойлик орттириш енгилроқ бўлган муҳитга кўчириш қийин эмас. Портфель инвестициялар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва профессионал билимларни ошириш учун катта меҳнат талаб этмайди.

Капитални олиб чиқишнинг тадбиркорлик шакли ишлаб чиқириш жараёнларига бевосита алоқадорлиги туфайли кўпинча “иккинчи иқтисодиёт” деб аталади.

1.4.2.- жадвал

Тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар ўртасидаги ўзига хос фарқлар

Белгилар	Тўғридан –тўғри хорижий инвестициялар	Портфель инвестициялар
Олиб чиқишнинг асосий мақсади	Хорижий фирмани назорат қилиш	Юқори фойда олиш
Мақсадга эришиш йўллари	Хорижда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва юритиш	Хорижий қимматли қоғозларни сотиб олиш
Мақсадга эришиш усуллари	а) хорижий фирмага тўлиқ эгалик қилиш; б) акциялар назорат пакетини сотиб олиш (ХВФ уставига кўра компания акциядорлик капиталининг 25 фоизидан кам бўлмаслиги керак)	Хорижий фирма акциядорлик капиталининг камида 25 фоизини сотиб олиш (АҚШ, Япония ва Германияда — 10%)
Даромад шакллари	Тадбиркорлик фойдаси, дивидендлар	Дивидендлар, фоизлар

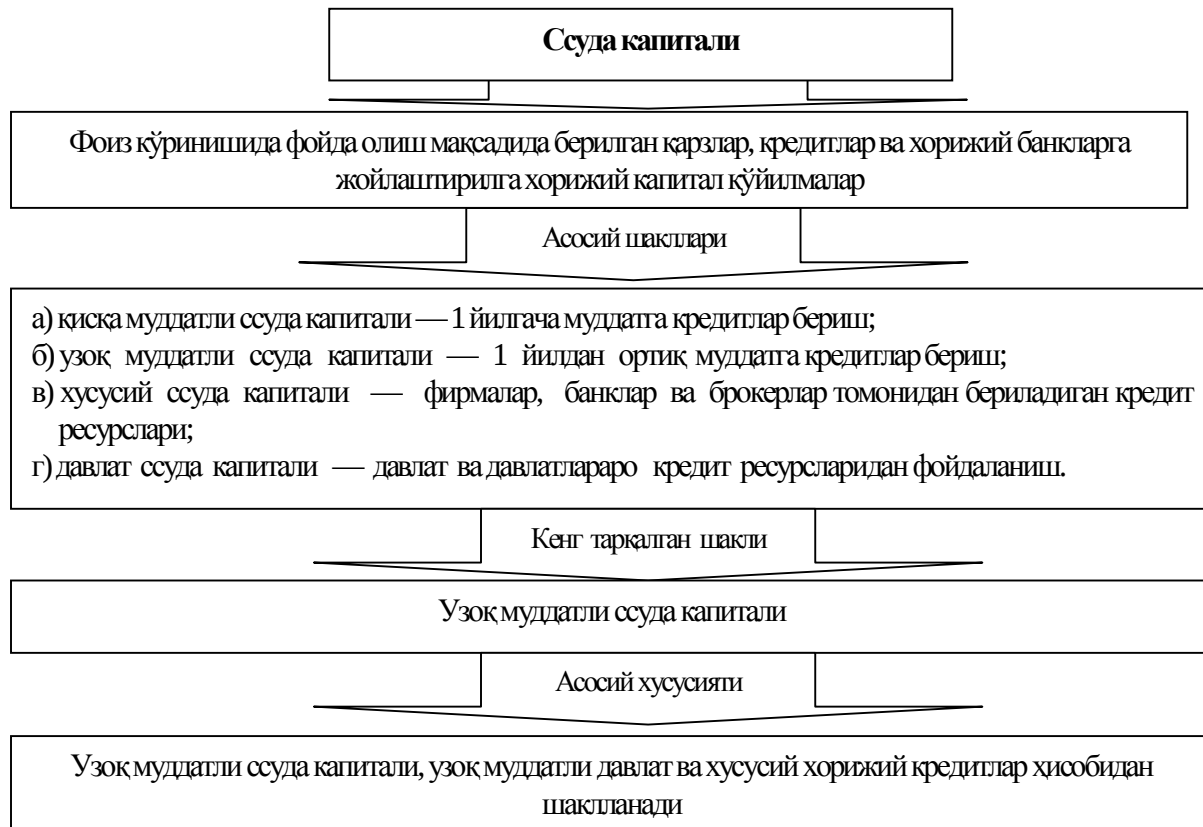
• Бошқа шакл — ссуда капиталининг ҳаракати миллий ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита алоқага эга бўлмасдан, қабул қилувчи мамлакатдаги тақрор ишлаб чиқариш жараёнига билвосита таъсир қилиши мумкин (1.4.3-расм).

Капиталнинг ссуда шаклидаги миграцияси деганда капиталнинг барча халқаро ҳаракатланиши тушунилиб, қуйидаги турдаги тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва тўғридан-тўғри инвестициялар бундан мустасно:

- давлат ва хусусий заёмлар;
- бошқа мамлакатларнинг облигациялари, хорижий компаниянинг векселлари ва траттини сотиб олиш;
- қарзлар бўйича тўловлар;
- банклараро депозитлар;
- ривожланишга расмий ёрдам.

Халқаро валюта фонди яна бир гуруҳ — «бошқа инвестициялар», гуруҳини ажратади. Бу гуруҳ асосан халқаро заёмлар ва банк депозитларидан ташкил топади. Улар баъзида портфель, баъзида тўғридан-тўғри инвестициялар таркибида бўлиши мумкин. Баён қилинган схемада замонавий инвестиция амалиётига тегишли бўлган иккита ҳолат мавжуд.

Биринчидан, у мутлако мантикқа мос келади ва валюта-кредит муносабатлари позициясида ишлай олади. Бироқ савдо-иқтисодий алоқаларидан инвестицияларга боғлиқ турли операциялар келиб чиқади. Улар орасидаги турли-туман сервис, маркетинг, бошқарув, технологик ва бошқа операцияларга берилган таснифга мос тушмайдиган инвестициявий ҳуқуқларни юзага келтиради. Улар хорижий инвесторга мулкчилик ҳуқуқини беришни кўзда тутмайди, бироқ мунтазам даромад олиш ҳуқуқини беради (роялти, ренталс ва ҳ.к.)

1.4.3-расм. Ссуда капитали хусусиятлари

Иккинчидан, баён қилинган схемада барча шакллар бир маъноли бўлиб, бир чизиққа тортилгандек туюлади. Бироқ илгари олинган ва тақсимланган фойданинг қайта тақсимланиши эмас, балки ҳақиқий ишлаб чиқаришни бошқариш нуқтаи назаридан инвестицияларнинг қандай шакллари муҳимроқ, деган масала долзарб ҳисобланади.

1.5. Инвестиция нормаси ва унга таъсир этувчи омиллар

Жамғариш нормаси барқарор иқтисодий ўсишнинг асосий кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Жамғариш — бу жорий даврдаги қайта ишлашнинг моддий асосини кенгайтириш орқали келажакда аҳоли истеъмолини оширишга йўналтирилган жараёндир. Бозор иқтисодиётида жамғариш функциясини тадбиркорлик, фермер ёки улар томонидан белгиланган юридик ҳомий шахслар амалга оширади. Улар қаторига менежерлар, маъмурият, меҳнат жамоасининг кенгаши, акциядорлик жамияти кенгайиши, давлат бошқарув органлари ва хўжалик фаолиятини олиб бориш ҳуқуқини олган шахсларни қиритиш мумкин.

Жамғаришнинг асосий функцияси — такрор ишлаб чиқариш жараёнининг пировард мақсадига эришишга кўмаклашидир. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг мақсади аҳолининг ўсиб ва ўзгариб бораётган ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондиришдан иборат.

Давлат бюджет-солиқ сиёсати, пул-кредит сиёсати ва инвестицион сиёсат орқали жамғариш жараёнига кучли таъсир этиш дастакларига эга. Бошқа тарафдан бозор механизмларининг чекланган соҳаларда давлатнинг ўзи жамғариш жараёнининг асосий субъекти сифатида фаолият кўрсатиши мумкин. Бу соҳаларга ижтимоий, янги юқори технологиялар ва харажатларни қоплаш учун узоқ вақт талаб қилинадиган тармоқларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Капитал қўйилмалар - бу асосий фондларни қайта тиклаш, ривожлантириш ва янгилашга йўналтирилган моддий харажатлардир.

Жамғарма — капитал қўйилмалар тушунчасидан кенгроқ бўлиб, у корхонанинг асосий фонди билан биргаликда айланма маблағларни ишлаб чиқариш захираларини ва ноишлаб чиқариш фондлари ривожлантиришга йўналтирилган капитал қўйилмаларни ҳам ўз ичига олади. Молиявий жиҳатдан жамғариш деганда, қўшилган қиймат ёки даромаднинг бир қисмининг асосий ва айланма капиталини кенгайтиришга, янгилашга йўналтарилиши тушунилади.

Инвестициялар - бу тушунча юқорида келтирилган тушунчалардан кенгроқ бўлиб, у пул кўринишидаги иқтисодий ресурслардан иборат бўлади. Бу ресурслар ишлаб чиқаришнинг моддий таъминотини кенгайтириш ва янгилаш, инсон капиталини ривожлантиришга йўналтирилади.

Инвестицияларни иккига бўлиш мумкин: **реал инвестициялар ва молиявий инвестициялар.**

Реал инвестициялар ўзининг моҳиятига кўра капитал қўйилмалар билан бир хилдир. Амалиётда реал инвестициялар ва капитал қўйилмалар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва янгилашнинг асосий шакли сифатида намоён бўлади.

Молиявий инвестициялар — бу мулкка эгалик қилиш ва мулкдан даромад олиш билан боғлиқ бўлган акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар орқали қўйилмалар киритишдир. Капитални жамғариш жараёнида моддий-техник база ва илмий салоҳият шаклланади. Капитал қўйилмаларнинг ҳажми ва ички тузилиши иқтисодий ўсиш, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ривожланиш элементларининг даражаси ва ривожланиш суръатларини белгилаб беради.

Капитал қўйилмалар ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқлик Харрод-Домарнинг бир омилли иқтисодий ўсиш моделида акс эттирилган:

$$GC = S \text{ ёки } G = S/C,$$

бу ерда: G — ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръати;

S — капитал қўйилмаларнинг самарадорлик коэффиценти (капитал қўйилмалар ҳажми/ЯИМнинг қўшимча ўсиши);

S — ЯИМда жамғармалар улуши.

Формуладан кўриниб турибдики, ишлаб чиқаришнинг қўшимча ўсиш суръати жамғармалар ҳажмига тўғри пропорционал, ишлаб чиқаришнинг капитал сиғимкорлигига эса тескари пропорционалдир.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, иқтисодий ўсиш ва жамғармалар ўртасида ҳам кучли корреляцион боғланиш мавжуд. Ривожланган мамлакатларда аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ ишлаб чиқариш барқарор ўсишининг 2% га ошиши, ЯИМдаги жамғармалар улушининг 1%га кўпайишига олиб келади. ХВФ мутахассисларининг тадқиқотларига кўра, ушбу нисбат ривожланаётган мамлакатларда 0,5% ни ташкил этади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, юқори жамғариш нормасига эга бўлган мамлакатлар, бошқа шарт-шароитлар ўзгармаган ҳолда, одатда, юқори иқтисодий ўсиш суръатларига эга бўлишади. Масалан, 2003 — 2008 йиллар мобайнида 164 та мамлакатдан 79 таси ўртача жаҳон кўрсаткичидан (22,3%) юқори жамғариш нормасига эга бўлган ва ушбу мамлакатларда ЯИМнинг ўртача йиллик қўшимча ўсиш суръатлари 3,6% ни ташкил этган. Ушбу мамлакатларнинг 47 тасида жамғариш нормаси 25% дан, 17 тасида эса 30% дан юқори бўлган ва ушбу гуруҳ мамлакатларида иқтисодий ўсиш суръатлари мутаносиб равишда 3,8 ва 3,9% га тенг бўлган. Қолган 21 та мамлакатда жамғариш

нормаси 15% дан паст бўлган ва ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръатлари 1,8% ни ташкил этган. Аммо тадқиқ этилган мамлакатлар ичида кичик ёки кам ривожланган мамлакатлар улуши юқори. Ушбу гуруҳга Африканинг аксарият мамлакатлари ҳамда кичик орол мамлакатлар киради. Бу гуруҳга кирувчи мамлакатларнинг макроиқтисодий ривожланиш индикаторларига ташқи омиллар (алоҳида гуруҳ товарлар нархининг конъюнктураси, туристик бизнеснинг ривожланиш тенденцияси, табиий иқлими шароитлар ва ҳ.к.) жиддий таъсир кўрсатади. Шунинг учун ушбу омиллар таъсирини йўқотиш мақсадида иқтисодиёти ва ташқи савдоси таркибий жиҳатдан диверсификациялашган ривожланган мамлакатлар алоҳида таҳлил этилган бўлиб, уларнинг сони 81 тани ташкил этади.

Таҳлиллар кўрсатишича, 2003 — 2008 йилларда ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг ўртача ўсиш суръатлари 3,4% ни, жамғариш нормаси эса 22,5% ни ташкил этган. Жамғариш нормасининг ўсиши билан ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръати ҳам ортиб боради. Жумладан, жамғариш нормаси 25% дан ортиқ мамлакатларда ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръати 4,8% га тенг бўлгани ҳолда, жамғариш нормаси 30% дан ортиқ мамлакатларда ушбу кўрсаткич ўртача 8,7% ни ташкил этган.

Шунингдек, меҳнат унумдорлиги ҳам жамғарилган асосий фондлар ҳажми ва ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Р.Солоу моделининг кўрсатишича, даромадининг сезиларли қисмини капитал қўйилмаларга сарфлаган мамлакат меҳнатнинг юқори даражада капитал билан қуролланганлик даражаси ва натижада юқори аҳоли даромадларига эга бўлади.

Жамғаришнинг муҳим хусусиятларидан бири — мазкур жараённинг илм-фан ва техника ривожини билан узвий боғлиқлигида намоён бўлади. Чунки, жамғарилган асосий капитал «инсон билимларининг моддийлашишини» ўзида акс эттиради.

Жамғармалар ва капитал қўйилмалар динамикаси охириги ўн йилликларда нотекис ривожланган. Жаҳонда жамғармалар даражаси 1950 — 1960 йилларда секинлик билан ошиб борган бўлса, 70-йилларда энергия кризиси туфайли бирданига ошган, 1980 — 1990 йилларда эса сезиларли даражада пасайган. Валютанинг харид қобилияти паритети асосидаги ҳисоб-китобларга кўра жаҳон жамғариш нормаси 1960 — 1972 йилларда — 27%, 1973 — 1980 йилларда - 25%, 1981 - 1990 йилларда - 23,3%, 2000 - 2006 йилларда — 21,5% га тенг бўлган.

Иқтисодиёт ва унинг секторлари бўйича капитални жамғаришнинг макроиқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш масалалари бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Иқтисодий ўсишнинг хом ашёга асосланган ривожланиш моделидан инновацион ривожланиш моделига ўтиш заруриятини ҳисобга олсак, ушбу масалалар стратегик аҳамият касб этади.

Иқтисодий ўсиш ва аҳоли турмуш даражасининг ошиши жамғариш ҳажми ҳамда ундан асосий капитални жамғаришда фойдаланиш билан бевосита боғлиқ. Масалан, Россияда жамғариш нормаси даражаси иқтисодий ислохотларнинг бошланиш даврига нисбатан икки баравар пасайиб, ҳозирда 18 — 20% ни ташкил этади. Халқаро амалиётнинг кўрсатишича, иқтисодиётда модернизациялаш ва чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш орқали рақобатбардош иқтисодиётни яратган мамлакатлар узоқ давр мобайнида юқори инвестицион фаолликни намойиш этишган. Жумладан, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Европада жамғариш нормаси 1970 йилларга қадар — 25%, Японияда — 30%, Корея Республикасида эса бундан ҳам юқори кўрсаткич ушлаб турилган. Собиқ Иттифокда саноатлаштириш жараёни даврида, замонавий Хитойда эса иқтисодиётни модернизациялаш шароитида жамғариш нормаси ЯИМга нисбатан 40% га этган. Таҳлиллар кўрсатишича, жаҳон бўйича асосий капиталга қўйилмалар 1990 йилдаги 5 трлн.долл.дан 2010 йилда 13,7 трлн.долл.га етган. (1.5.1-жадвал).

1.5.1-жадвал

**Жаҳон ЯИМ ва асосий капиталга қўйилмаларнинг географик таркиби,
фоиз ҳисобида.**

	ЯИМ			Асосий капиталга қўйилмалар			Жамғариш нормаси 2010, ЯИМга нисбатан фоизда
	1990	2008	2010	1990	2008	2010	
Жами, трлн.долл	22,2	61,5	63,5	5,0	14,1	13,7	21,6
шу жумладан (%):							
АҚШ	26,2	23,4	23,1	21,1	18,7	16,3	15,2
Хитой	1,8	7,4	9,4	2,0	13,1	17,6	40,4
Ривожланган мамлакатлар (АҚШдан ташқари)	53,3	45,1	42,3	59,7	43,4	39,1	19,9
Ривожланаётган мамлакатлар (Хитойдан ташқари)	18,7	24,1	25,2	17,2	24,7	27,1	23,2

Жадвал маълумотларидан кўринадики, 1990-2010 йилларда жаҳонда асосий капиталга қўйилмалар ва жаҳон ялпи ички маҳсулотининг ҳажми деярли уч бараварга ошган. Бу даврда ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон ЯИМдаги улуши 18,7% дан 34,6% гача, жамғаришдаги улуши эса 17,2% дан 44,7% гача ортиши ушбу мамлакатларда жамғариш нормасининг ўсиб бораётганидан далолат.

Дунё мамлакатларида жамғариш нормаси ва унинг ривожланиш динамикаси таҳлили қуйидаги жадвалда кўрсатилган (1.5.2-жадвал):

1.5.2-жадвал

Дунё мамлакатларида жамғариш нормаси, (ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида)

	Йиллар			
	2005	2010	2012	2013-2016 ўртача
Ривожланган давлатлар	21,2	18,6	19,6	20,5
шу жумладан:				
Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари	26,1	26,2	26,8	26,7
Ривожланаётган мамлакатлар	26,8	31,3	31,9	32,5
Шунингдек				
- Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари	21,4	21,0	22,4	22,8
- МДҲ мамлакатлари	21,2	21,7	25,9	26,9
Лотин Америкаси мамлакатлари	20,5	21,8	22,9	23,5

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турганидек, ривожланаётган мамлакатларда ялпи жамғариш даражаси нисбатан юқори даражада қолмоқда. Бу биринчидан, инвестицияларга, хусусан хорижий инвестицияларга юқори талабнинг мавжудлиги, иккинчидан, асосий капиталга инвестицияларни молиялаштириш манбалари ҳажмини ошиши билан изоҳланади.

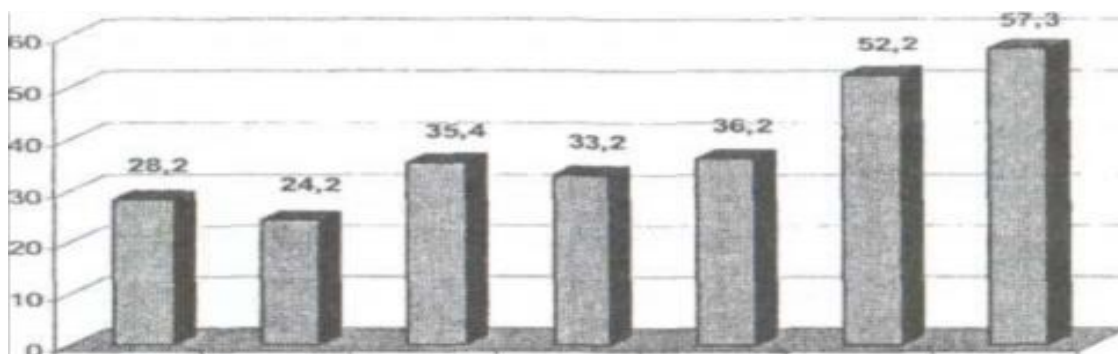
Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) мамлакатлари иқтисодиётни технологик модернизациялаш бўйича фаол сиёсат олиб борадилар ва асосий капитални жамғаришга тахминан ЯИМнинг 18%ини сарфлашади.

Ривожланаётган мамлакатларда жамғариш нормаси иқтисодиётни модернизациялаш жараёнларининг интенсивлигини баҳолаб берувчи макроиқтисодий кўрсаткич ҳисобланади. Таҳлиллар кўрсатишича, юқори жамғариш нормаси ривожланаётган мамлакатларда нисбатан юқори (ёки паст) иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш учун хизмат қилади. Шунингдек, жамғариш нормасига молиявий инқирозлар салбий таъсир кўрсатади.

ЯИМнинг капитал сиғимкорлиги кўрсаткичи ривожланган мамлакатларда 8 — 12 га тенг бўлгани ҳодда, ушбу кўрсаткич Осиёнинг ривожланаётган мамлакатларида 4 — 6 га, Хитойда эса 4,5 га тенг.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Хитой иқтисодиётга инвестицияларни жойлаштиришда етакчиликни сақлаб қолмоқда ва инвестициялар иқтисодий ўсишнинг асосий омили ҳисобланади. Масалан, 2009 йилнинг биринчи ярмида Хитойда инвестициялар, истеъмол ва экспортнинг иқтисодий ўсишига турлича таъсир кўрсатган. Ушбу даврда ЯИМ инвестициялар таъсирида 6,2% га ва истеъмол таъсирида эса 3,8% га қўшимча ўсгани ҳолда, экспортнинг қисқариши туфайли 2,9% га пасайганлигини кузатиш мумкин.

Таҳлиллар кўрсатишича, Хитой иқтисодиётига киритилган капитал қўйилмалар ҳажми 2008 йилда ЯИМга нисбатан 57,3% ни ташкил этган ва ушбу кўрсаткич 1985 йилга келиб икки бараварга ошган (1.5.1-расм). Иқтисодиётга сарфланаётган инвестициялар ҳажмининг юқори даражада сақлаб турилиши Хитой иқтисодиётини 11-беш йиллик (2006 — 2010 йй.) ва кейинги ўн йил мобайнида ривожлантириш вазифаларидан келиб чиқиб белгиланган. Ушбу режага мувофиқ 2010 - 2020 йиллар мобайнида мамлакат ЯИМни тўрт бараварга ошириш вазифаси қўйилган.

1.5.1-расм. Хитой иқтисодиётида инвестициялар динамикаси (ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида)

Жамғариш нормаси Россияда 2000 — 2010 йилларда ўртача 21,6% ни ташкил этган ва яқин йиллар ичида 20 — 22% даражада сақланиб туриши башорат қилинмоқда. Бир қарашда Россиядаги жамғариш нормаси даражаси ривожланган мамлакатлар даражаси билан бир хилдек кўринади. Аммо ялпи ички маҳсулотни халқаро қиёсий таққослаш маълумотлари бўйича Россия ривожланган мамлакатлардан жамғариш нормаси бўйича 1,5 — 2 баравар орқада қолмоқда (1.5.3-жадвал).

1.5.3-жадвалдан кўринадики, Россиянинг жамғарма капитали нормаси пасайиш тенденциясига эга. Ялпи жамғаришнинг бундай нормаси Россия иқтисодиётини фаол модернизациялаш учун етарли эмас. Россияда 2010 йилда машина ва ускуналарнинг ўртача хизмат кўрсатиш муддати 19 йилни ташкил қилди, бу кўрсаткич Ғарбий Европада 8 йилни ташкил қилади. Россиянинг бир қатор иқтисодчи олимлари ЯИМдаги жамғариш капитали ҳиссасини 30-35%га оширишни таклиф қиладилар, бу ЯИМнинг ўртача йиллик ўсиш суръатини 5-6%га тезлашишига олиб келади. Аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи жамғариш ҳажми бўйича Россия АҚШ ва Япониядан 12-13 марта, Европа Иттифоқи мамлакатларидан 8 марта ортда қолган. Россияда жамғариш нормасини ИХТТ

мамлакатлари даражасига олиб чиқиш учун жамғариш ҳажмини 1,8 — 2 мартага ошириш ва унинг улушини ЯИМнинг учдан бирига тенглаштириш лозим.

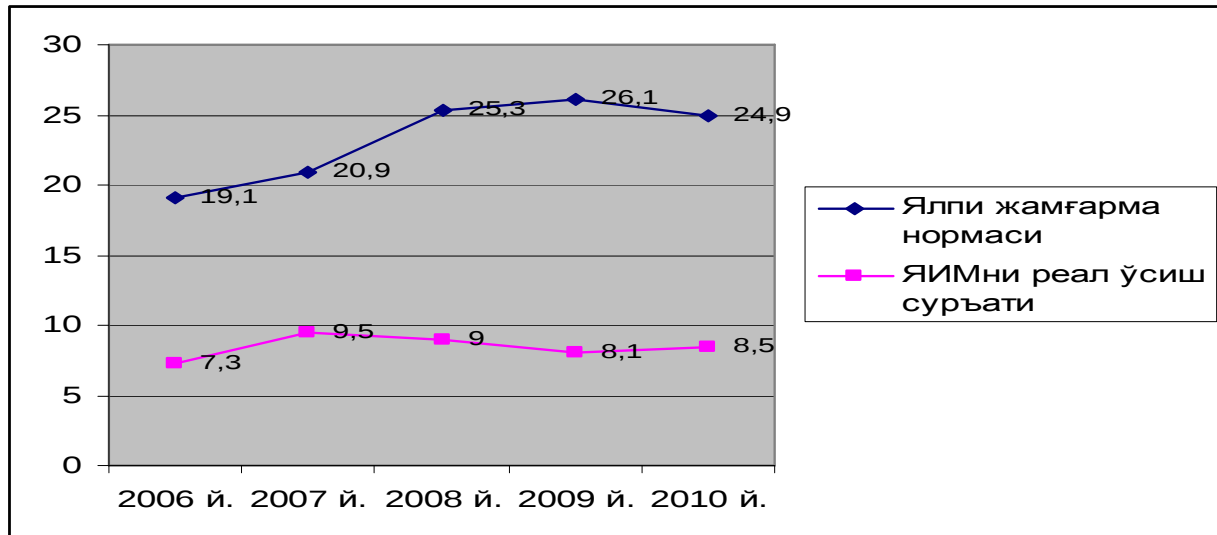
1.5.3 - жадвал

Россияда ялпи жамғариш капиталининг ЯИМдаги улуши, %да

йиллар	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ялпи жамғариш – жами	29,2	25,4	18,6	20,1	21,2	24,2	25,5	18,9	22,8
Асосий капиталнинг ялпи жамғармаси	26,6	21,0	16,9	17,8	18,5	21,0	22,3	22,0	21,9
Моддий айланма воситалар захираларининг ўзгариши	2,6	4,4	1,7	2,3	2,7	3,2	3,2	-3,1	0,9

Россиялик иқтисодчи В.Дементьев ҳисоб-китобларига кўра, қувиб етувчи ривожланиш модели бўйича жамғариш нормасини 22,8% дан 26% гача ошириш иқтисодий ривожланишнинг орқада қолиш суръатларидан етиб олиш суръатларига ўтиш имконини беради. Жамғариш нормасини 28% гача ошириш бу жараённи янада тезлаштиради. Бошқа ҳисоб-китобларга кўра эса Россияда асосий фондларни янгилаш, саноатда қайта таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва 1992 — 2004 йиллардаги йўл қуйилган орқада қолишларни ҳисобга оладиган бўлсак, жамғариш нормаси ЯИМга нисбатан 40% дан кам бўлмаслиги лозим.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётга йўналтирилган инвестициялар ҳажми 2,5 марта ошди. Инвестициянинг ўсиш суръатлари 1991 йилги 5%дан 2010 йил 9,2%га ошди (1.5.2-расм).

1.5.2-расм. Ўзбекистонда ялпи жамғарма нормасининг ва ЯИМ реал ўсиш суръатларининг ўзгариши, фоизда

1.5.2-расм маълумотларидан кўринадики, Ўзбекистонда жамғарма нормаси билан ЯИМнинг ўсиш суръати ўртасида бевосита боғлиқлик бор. Инвестиция фаолияти бўйича олиб борилган ислохотлар ва инвестицияларни молиялаштириш таркибидаги силжишлар ЯИМни мунтазам ва юқори ўсишини таъминлашда алоҳида аҳамият касб этди.

Мамлакатимизда 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 11,2 фоизга кўп, яъни 10 миллиард 800 миллион АҚШ долларига тенг миқдордаги инвестициялар ўзлаштирилди, бу ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 23,9 фоизини ташкил этади. Иқтисодиётимизнинг реал секторига қарийб 2 миллиард 900 миллион доллар

ҳажмида хорижий инвестициялар жалб қилинди, уларнинг 78,8 фоизи тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир.

Шундай қилиб, макроиктисодий ресурслардан жамғариш ва ижтимоий йўналтирилган такрор ишлаб чиқариш учун тўлиқ фойдаланишга қаратилган иқтисодий сиёсатга ўташ зарурияти етиб келди, деб хулоса қилиш мумкин. Бу ёндошувнинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- аҳоли даромадларини ошириш ҳисобига миллий ишлаб чиқарувчилар учун бозор имкониятларини кенгайтириш, инвестицияларни рағбатлантириш ва импортни чеклаш шароитида экспортни қўллаб-қувватлашга кўмаклашувчи иқтисодий сиёсат олиб бориш;

- миллий ишлаб чиқарувчилар рақобатбардошлигини ошириш бўйича қулай валюта алмашув курсини таъминлаш, тариф ва нотариф усуллар ёрдамида ички бозорни ҳимоялаш чораларини қўлаш;

- хусусий капиталнинг ўз фойдасини хорижга олиб чиқиб кетишдан кўра, ички жамғарма учун сарфлашларини рағбатлантириш;

- устувор тармоқлар ва инновацион ишлаб чиқаришда юқори фойда нормасини таъминлашга йўналтирилган рағбатлантириш усулларида фойдаланиш;

- солиққа тортиш, баҳоларни тартибга солиш, имтиёзли кредитлаш, субсидиялаш ва бошқалар;

- инвестицион институтлар орқали узоқ муддатли кредитларни тақдим этиш йўли билан давлатнинг инвестиция жараёнларидаги фаолиятини кучайтириш;

- ижтимоий соҳада моддий активларни яратиш, давлат ва хусусий сектор ҳамкорлигини фаоллаштиришга давлат харажатларини ошириш.

Асосий тушунчалар:

Халқаро капиталлар миграцияси — жаҳон иқтисодиётининг турли мамлакатлари ўртасида эгаларига қўшимча даромад келтирувчи капиталнинг қарама-қарши ҳаракатидир.

Капиталнинг четга чиқиб кетиши — капиталнинг бир қисмини миллий айланмадан ажратиб олиш ва уни тегишли шаклларда хорижий мамлакатлар иқтисодиётига ўтказиш жараёнидир.

Хусусий капитал — хусусий шахслар томонидан хорижга жойлаштирилаётган ёки хориждан қабул қилинадиган нодавлат манбалар маблағларидир.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар (ТТХИ) - хорижий капиталнинг узоқ муддатли киритилиши бўлиб, инвестор ташкил қилаётган фирма акциялари ёки акционер капиталига тўла эга бўлиш ёки камида 10 фоизи хўжалик фаолиятининг таъсирчан назорат қилинишини таъминлайди.

Портфель инвестициялар — капитални хорижий корхоналар қимматли қоғозларига (корхона устав капиталининг 10% дан кам қисмини) киритиш шаклида олиб чиқиб кетиш бўлиб, инвесторларга улар фаолиятини бевосита назорат қилиш имконини беради.

Жамғариш - жорий даврдаги қайта ишлашнинг моддий асосини кенгайтириш орқали келажакда аҳоли истеъмолини оширишга йўналтирилган жараёндир.

Капитал қўйилмалар — асосий фондларни қайта тиклаш, ривожлантириш ва янгилашга йўналтирилган моддий харажатлардир.

Жамғарма — капитал қўйилмалар тушунчасидан кенгроқ бўлиб, у корхонанинг асосий фонди билан биргаликда айланма маблағларни, ишлаб чиқариш захираларини ва ноишлаб чиқариш фондларини ривожлантиришга йўналтирилган капитал қўйилмаларни ўз ичига олади.

Жамғариш ҳажми — сарфланаётган капитал қийматининг ялпи ички маҳсулотдаги улушидир.

Молиявий жамғариш — қўшилган қиймат ёки даромаднинг асосий ва айланма капитални кенгайтиришга, янгилашга йўналтирилган қисмидир.

Реал инвестициялар — хўжалик субъектининг операциялар фаолиятини амалга ошириш ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилиши билан боғлиқ активларни яратишга сарфланган капиталдир.

Молиявий инвестициялар — мулкка эгалик қилиш ва мулкдан даромад олиш билан боғлиқ бўлган акция, облигация ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар орқали қўйилмалар киритишдир.

Инвестиция нормаси — инвестициялар ҳажмининг ялпи ички маҳсулотга бўлган нисбатидир.

Назорат саволлари

1. Хорижий инвестицияларнинг мамлакат иқтисодий ривожланишидаги ўрнини қандай баҳолайсиз?
2. Халқаро капиталлар миграциясининг сабаблари нималардан иборат?
3. Халқаро капиталлар миграцияси қандай кўрсаткичлар билан тавсифланади?
4. Халқаро капиталлар миграциясининг қандай шакллари мавжуд?
5. Инвестиция нормаси нима ва қандай омиллар таъсирида шаклланади?
6. Мамлакат иқтисодиётини индустриаллаштириш, модернизациялаш билан инвестиция нормаси ўртасида қандай боғлиқлик бор?
7. Инвестиция нормаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?
8. Инвестиция нормаси ва иқтисодий ўсиш суръатлари ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжудми?
9. Турли мамлакатларда инвестиция нормаси ўртасида фарқлар мавжудми?

2-мавзу: Жаҳон ҳўжалигида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўрни

Режа:

- 2.1. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг назарий асослари
- 2.2. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг аҳамияти
- 2.3. ТТХИнинг таркиби ва ривожланиш динамикаси
- 2.4. Миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлаш ва таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар ўрнининг ортиб бориши

2.1. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг назарий асослари

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб капитални четга чиқаришни асослаб берувчи янги илмий назариялар пайдо бўлди. Ушбу назариялар қуйидаги йўналишларда намоён бўлади (2.1.1-жадвал).

- капитални четга чиқаришнинг замонавий сабабларини асослаш. Ушбу турдаги таҳлиллар микроиқтисодий қонуниятлар асосида амалга оширилди;
- жаҳон капитал оқимларининг ўзаро боғлиқликларини умумлаштириш. Ушбу йўналиш жаҳон бозорининг глобллашув шароитидаги капитал оқимининг ривожланиши қонуниятларига асосланади.

XX асрнинг 60-йилларида компанияларнинг бундай фаолиятини талқин қилишда иккита назарий ёндошув қўлланилган:

- 1) ТМКнинг бозорда бошқа фирмалар олдида рақобат афзалликларини таъминлаб берувчи саноатни ташкил этиш;
- 2) халқаро капитал оқимлари йўналишларини асослаб бериш.

2.1.1-жадвал

ТТХИнинг асосий назарий концепциялари (Макроиқтисодий ёндашув)

Муаллиф	ТТХИ оқимини рағбатлантирувчи омиллар	Назарий хулосалар	Замонавий қўллаш соҳаси
Р. Алибер	Капитал ва валюта бозорларининг такомиллашганлиги	Валютаси барқарор мамлакатларда фирмалар юқори капиталлашиш даражасига эга, бунинг ҳисобига валютаси беқарор мамлакатларда ТТХИ риски қопланади	ТТХИнинг ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатларга чиқарилиши ва уларнинг валюта курси динамикасига боғлиқ ҳолда
К. Кодзима	Муайян ресурсларга эгалик қилишда нисбий афзалликларнинг мавжудлиги ва компаниялар фаолият юритаётган бозор тузилмасининг хусусияглари	ТТХИ - ташқи савдога қўшимча тарзда компанияларнинг нисбий афзалликларини оширади. ТТХИ ташқи савдога йўналтирилган (Япония) ва йўналтирилмаган (АҚШ) турларга бўлинади	Япон ТТХИ хусусиятлари

Т. Очава	Япония иқтисодиётига хос хусусиятлар: - ташқи бозорларга боғлиқ; - миллий ишлаб чиқариш омиллари баҳосининг ошиши; - япон товарларига нисбатан протекционизм сиёсатининг кучайиши ва бошқалар	ТТХИ қайд этиб ўтилган салбий омиллари камайтириш имконини беради	Япон ТТХИ хусусиятлари
А.Шмитц П.Хелм-бергер	ТТХИ асосида вертикал интеграциялашган ишлаб чиқариш тузилмалари ва капитал экспорт қилувчи мамлакат томон янги хом ашё оқимларини шакллантириш имкони	ТТХИ вертикал ва горизонтал интеграция жараёнлари туфайли савдо ҳажмини оширади	Қазиб олувчи тармоқлардаги ТТХИ
Р.Ман-делл	Божхона тарифларининг даражаси	Капитал харакатининг импортни ўрнини қоплашга қаратилиши	Импорт ўрнини қоплашга ўйналтирилган ТТХИ
Т.Хорст	Фойда ва экспортни максималлаштириш	Ушбу мақсадга эришиш ТТХИ амалга ошириш стратегиясини назарда тутади	Нархларнинг талабга боғлиқ ҳолда ўзгариши ҳисобга
С.Хай-мер	Портфель инвестициялар учун - фоиз ставкалари; ТТХИ учун — инвестиция киритилаётган фирма маҳсулотининг дифференциациялашуви, «миқёс таъсирида» тежаш, савдо белгиси, патентланган технологиялар, юқори даражадаги менежмент ва маркетинг шаклларидаги нисбий афзалликлар	ТТХИ ва халқаро савдо - бир-бирининг ўрнини босувчи стратегиялар бўлиб, инвесторларга маҳаллий фирмалар томонида рақобат курашида тўсиқлар яратиш имконини беради	Фирмаларнинг портфель инвестициялари; Дифференциялашган ва вертикал интеграциялашган ишлаб чиқаришга эга фирмалар томонидан амалга оширилаётган ТТХИ
Р.Вернон Л.Уэллс	Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси: ташқи савдо ва инвестициялар — циклнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда хорижий бозорларга кириб бориш жараёнининг умумий дастаклари сифатида фойдаланилади	ТТХИ ишлаб чиқаришни импортёр мамлакатларга кўчириш имконини беради, «миқёс таъсирида» тежаш эса нафақат маҳаллий бозорни маҳсулот билан тўддириш, балки уни учинчи мамлакатга экспорт қилишни таъминлайди	Япония ва Ғарбий Европа ТТХИнинг ривожланаётган мамлакатларга чиқарилиши

С.Хирш	Компаниянинг нисбий афзалликлари ва ахборот олиш, битимларни амалга ошириш, халқаро алоқаларни йўлга қўйиш учун қилинган харажатлар	Компания ТТХИ стратегиясини танлайди: 1) агар ноу-хау эгаси, ўз мамлакати ва хорижда маҳсулот сотишда катта фарққа эга бўлса; 2) ишлаб чиқариш харажатлари паст бўлган мамлакатлар мавжуд бўлса.	ТТХИ ноу-хау эга компаниялар томонидан амалга оширилади; ТТХИ ишлаб чиқариш харажатлари паст бўлган мамлакатларга чиқарилади
Д.Пен-роуз О. Уилям-сон К.Эрроу ва х.к.	Бозорнинг иқтисодий институт сифатида мустақил сотувчилар ва харидорлар ўртасида активлар, товарлар ва ахборотлар билан самарали алмашинувни амалга ошира олмаслигини енгишга бўлган интилиш	Фирманинг музокаралар ва битимлар, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш, харидорнинг беҳабарлиги туфайли товар учун максимал нарх олишнинг иложи йўқлиги ва бошқалар учун харажатлар қанча юқори бўлса, компания ТТХИни амалга оширишда шунчалик фаол бўлади	Компаниялар томонидан бозорнинг номукамаллигини енгиш учун кўп миқдорда сарф-харажатлар қилинган ҳолларда
Ж.Даннинг	Компания қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлганда ТТХИни амалга оширади: 1) сезилмайдиган активларга бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ афзалликларга эга бўлганлар; 2) компаниянинг активлари ўзи ишлатиши манфаатлироқ, бўлганда; 3) компания 1 ва 2 шартлар мавжуд бўлган ҳолларда ўз афзалликларидан хориждаги бирон-бир ишлаб чиқариш омили билан бирга фойдаланиши манфаатлироқ бўлади	Факат биринчи афзалликка эга компания патентлар ва лицензияларни сотади; биринчи ва иккинчи ёки барча афзалликларга эга компания ТТХИни амалга оширади	Санаб ўтилган шарт-шароитларга эга компаниялар томонидан амалга ошириладиган ТТХИ

XX асрнинг 70-йилларида саноатни ташкил этиш назарияси доирасида олиб борилган тадқиқотлар Америка ТМКи томонидан амалга оширилган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг (ТТХИ) афзалликларини аниқлаш ва баҳолашга асосий эътибор қаратдилар. Менежмент техникаси, инновацияларга бўлган қобилият ва маҳсулотлар дифференцияси каби омиллар ТМКнинг рақобат афзалликларига киритилди.

Ушбу назария билан бир вақтнинг ўзида компанияларнинг хориждаги фаоллигининг молиявий жиҳатларига қизиқиш уйғонди. Натижада ТТХИ оқимини фирмаларнинг ташкилий хусусиятлари орқали тушунтиришга асосланган янги назарий йўналиш пайдо бўлди.

Дастлаб, капитални четга чиқаришда корпорациянинг рақобат афзалликларини асослашга қаратилган назарияларни кўриб чиқамиз. Ушбу афзалликларни реципиент мамлакатда яққол кўриш мумкин. Бу турдаги тадқиқотлар мантиқан монополистик

рақобатга эга бозор қоидаларига асосланади. Кимнинг товари рақиб маҳсулотига нисбатан бирон-бир афзалликка эга бўлса, ўша ғолиб чиқади. Ушбу йўналишдаги назариялар ичидан қуйидагиларни алоҳида ажратиш мумкин: маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назариясини, М.Портернинг рақобатбардошлик назарияси ва Ж.Даннингнинг эклектик парадигмаси.

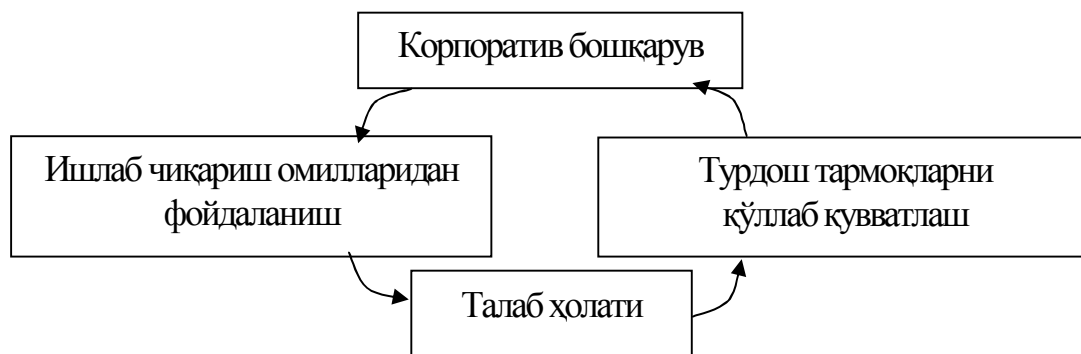
Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси француз олими Р.Вернон томонидан 1966 йилда ишлаб чиқилган. У капитални четга чиқаришни маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли қонуниятлари билан боғлайди. Маҳсулотнинг бозордаги ҳаёти бир нечта босқичлардан ўтади:

- 1) маҳсулот бозорга олиб кирилади;
- 2) маҳсулотни сотиш ҳажмининг ортиши ва сифат кўрсаткичларининг яхшиланиши;
- 3) маҳсулот оммавий тарзда ишлаб чиқарилади;
- 4) бозор маҳсулотга тўйинади ва сотиш ҳажми пасаяди.

Шунда маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтатилади.

Маҳсулотни экспорт қилиш ва ишлаб чиқаришни хорижга кўчириш эҳтиёжи учинчи ва тўртинчи босқичлар оралиғида вужудга келади. Агар товар ва капитал муваффақиятли экспорт қилинса, фирма маҳсулотнинг ҳаётийлик циклини қулай тарзда узайтириш имконини қўлга киритади. Бу даврда юқори, барқарор маҳсулдорлик таъминланади ва даромадлилик ошади. Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги ҳаётийлик циклининг етуклик босқичида ортади ва ушбу босқичда жаҳон бозорида мустаҳкам ўрин эгаллайди. Шу билан бир вақтда ташқи иқтисодий экспансияга эҳтиёж заруриятга айланади. Ушбу ҳолат маҳсулотнинг монополистик рақобат афзалликларининг бошқа мамлакатда «гуллаб-яшнаши» учун имконият яратиб беради.

Рақобатбардошлик назарияси 1990 йилда М.Портер томонидан ишлаб чиқилган (2.1.1-расм). М.Портер рақобатбардошлик назариясини жаҳоннинг саккиз мамлакатидан юздан ортиқ тармоқларни таҳлил қилиш асосида яратган. М.Портер ушбу таҳлиллар асосида ТМКнинг жаҳон бозорларидаги муваффақиятини таъминловчи омилларни қуйидаги гуруҳларга ажратади:

2.1.1-расм. М.Портернинг рақобатбардошлик омиллари

М.Портер ушбу омиллар синтезини «рақобат афзалликлари олмоси» деб атайти ва улар капитални четга чиқаришнинг муваффақиятини кафолатлашини назарда тутаети. Қўшимча омиллар сифатида эса давлатнинг оқилона инвестиция сиёсати ва «омадли вазиятлари»ни келтиратади.

М.Портернинг фикрича, бозорни ўзлаштиришда рақобат фақат фойдаланилаётган технологиялар билан боғлиқ бўлмасдан, балки ТМК томонидан қўлланилаётган стратегияларда ҳам намоён бўладаи.

М.Портер, капитални четга чиқараётган мамлакат, агар шу капитал реципиент-мамлакатдаги турдош ишлаб чиқариши билан кооперациялашса, барқарор ривожланиши мумкин, деб таъкидлайди. Маҳаллий товар етказиб берувчилар маҳсулот таннархини

арзонлаштиради, божхона тўловларини камайтиради ва ишлаб чиқариш харажатларини қисқартиради.

М.Портер назарияси донор мамлакатларни қабул қилувчи томоннинг имкониятларини ўрганишга ва хўжалик алоқаларининг кооперацион занжирига қўшилишга даъват этади. М.Портер назариясига кўра реципиент-мамлакат капитал импортини рағбатлантиришда мамлакатга кириб келган инвестициялар учун қўллаб-қувватловчи (йўллар, савдо шохобчалари, ахборот хизматлари ва ҳ.к.) ва йўлдош тармоқларни (аралаш тармоқлар, кафолатли хизматлар) шакллантириш масаласига жиддий эътибор қаратиши лозим.

Хорижий капитални жалб қилишдаги миллий афзалликлар ҳукуматнинг қулай инвестиция муҳитини шакллантиришга қаратилган оқилона сиёсати билан кучайтирилиши мумкин.

Эклектик парадигма инглиз олими Ж.Даннингга (1981) тегишли бўлиб, у ТМКнинг жаҳон капитал бозорларига кириб бориш сабабларини умумлаштиради. Шунинг учун ушбу назария эклектик парадигма номини олган. Ж.Даннинг иқтисодий назариясида тўпланган фикрларни оддий механик тарзда умумлаштирмасдан хўжалик амалиётида синовдан муваффақиятли ўтган омилларни танлаб олди. Эклектик парадигма назариясида куйидаги учта ҳолатга изоҳ берилган:

Қандай ҳолларда товардан кўра капитални четга чиқариш фойдалироқ? Қачон миллий ресурслардан кўра бошқа мамлакатлар ресурсларидан фойдаланиш фойдалироқ? Қачон компания хорижда ўз ватанида мумкин бўлмаган монополистик фойдани қўлга киритиши мумкин?

Ж.Даннинг сўнгги муаммони ҳал қилиш учун компаниянинг жаҳон капитал бозорида намойиш қилиши мумкин бўлган афзалликларини таснифлаб берди. Ушбу афзалликлар куйидаги учта йирик гуруҳга ажратилади:

О — инвестор компанияларнинг ички салоҳиятига боғлиқ бўлган афзалликлар. Уларга компаниялар томонидан фойдаланиладиган ишлаб чиқариш омилларининг афзалликлари, компаниянинг ташкилий тузилиш хусусиятлари ва қўллаётган стратегияси каби афзалликлар киради;

И — байналминаллашув жараёнида ўз товарлари ва ишлаб чиқариш имкониятларини бегона бозорларга йўналтиришда қўлланиладиган филиаллар тармоғидан фойдаланиш афзалликлари;

Л — реципиент-мамлакат тақдим этадиган афзалликлар (имтиёзли солиққа тортиш тизими, инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда давлатнинг иштироки, инфратузилма хизматларининг кўрсатилиши ва бошқалар).

Эклектик парадигма назариясига кўра, реципиент-мамлакатлар хорижий инвестицияларни жалб этишда фақат ресурсларнинг арзонлигига таянмасликлари лозим. Миллий иқтисодиёт учун зарур хорижий инвестицияларни жалб қилишда ушбу омилнинг ўзи етарли эмас. Шунинг учун асосий эътибор қулай инвестиция муҳитини яратишга қаратилиши керак.

Ж.Даннинг концепцияси немис олими И.Штен (1989) томонидан тўлдирилди. У Ж.Даннинг томонидан илгари сурилган афзалликлар (О, И, Л) асосида компания қандай қилиб экспансия стратегиясини танлашини кўрсатиб беришга ҳаракат қилди. Экспансия стратегиясини танлаш билан боғлиқ муқобил вариантлар учта: лицензияларни сотиш, товар экспорти ва ТТХИ. И.Штеннинг таъкидлашича, ташқи иқтисодий экспансия йўлига ўтган ТМК риск даражаси паст бўлган йўлни излайди. Агар реципиент-мамлакат — афзалликларни тақдим этса, ТМК ушбу ҳудудга ТТХИни киритишни афзал, деб билади (2.1.2-жадвал).

2.1.2-жадвал маълумотлари кўрсатишича, энг яхши ишлаб чиқариш омиллари, юқори технологиялар ва стратегияга эга бўлган компания ташқи иқтисодий экспансияни хоҳлаган усулда амалга ошириш имконига эга. Агар компанияда янги бозорларга чиқиш филиаллари мавжуд бўлиб, технологиялар бўйича афзалликларга эга бўлмаса, у ҳолда

компания ўзининг лицензион фаолиятини ривожлантирмайди. Чунки компанияда бундай стратегия учун ресурслар мавжуд емас. Шунингдек, агар реципиент-мамлакат хорижий инвестициялар учун қулайликлар такдим этса, компания иқтисодий интеграциянинг айнан шу йўналишини танлайди.

2.1.2-жадвал

ОИЛ - афзалликлар ва ташқи иқтисодий экспансия стратегиясини танлаш

Афзалликлар	Лицензиялар сотиш	Экспорт	ТТХИ
О	X	X	X
И	0	X	X
Л	0	0	X
бу ерда: X — юз беради, 0 — юз бермайди			

Замонавий назариялар капитални четта чиқаришнинг сабабларидан ташқари, уларнинг йўналишларини ҳам асослаб беради. Улар ушбу жараённинг капитални четга чиқарувчи ва қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига таъсирини прогнозлаштиришга ҳаракат қилади.

Ушбу назарий йўналишнинг хусусиятли жиҳати ТТХИни экспорт қилиш йўлига ўтган иқтисодиётнинг ривожланиш босқичларини очиб беришга уринишдан иборат. Тадқиқотлар очик иқтисодиётни макроиқтисодий даражада таҳлил қилиш доирасида олиб борилади. Ушбу йўналишда «учаётган турналар» ва инвестицион ривожланиш йўли назариялари кизиқарлидир.

«Учаётган турналар» назарияси Японияда пайдо бўлган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Япония вайрон бўлган иқтисодиётини тиклаш ва иқтисодий қолоқликни бартараф этиш учун ҳаракат қила бошлади. Ўша даврда Япония қувиб етиб олувчи ривожланиш моделини танлади ва «учаётган турналар» назарияси бундай вазиятларга хос хусусиятларни акс эттиради. Ушбу назариянинг муаллифи Кожимаи Озава бўлиб, иқтисодий ўсиш самарасининг ортиши жараёнида импорт босимидан ҳимояланиш лозимлигини асослашга ҳаракат қилади. Иқтисодий ўсиш ҳудудларнинг кенгайиши юқоридан пастга қараб содир бўлади ва учбурчак шаклда учиб кетаётган турналар тўдасини эслатади.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши иқтисодий ўсиш мантиқига бўйсундирилган. Биринчи босқичда миллий ишлаб чиқарувчилар ҳимоя қилинади ва импорт чекланади. Миллий ишлаб чиқариш ҳажми аста-секинлик билан кенгайиб боради. ТТХИнинг турдош ишлаб чиқаришга жалб этилиши миллий ишлаб чиқарувчиларнинг ривожланишига туртки беради, улар учун бозорларни кенгайтиради ва кўпроқ капитал жамғариш имкониятини яратади. Миллий ишлаб чиқаришнинг тикланиши мамлакатнинг маҳсулот импортёридан экспортёрга айланишига ёрдам беради.

Иқтисодий ривожланишнинг ушбу ижобий самараси импорт ўрнини қоплашдан импортга боғлиқ бўлмаган бошқа тармоқларда ишлаб чиқаришни кенгайтириш томон ўзгаради. «Учаётган турналар» назарияси миллий ишлаб чиқаришни ҳимоя қилишни оқилона ташқи иқтисодий стратегия билан уйғун ҳолда олиб боришни тақозо этади. Бу протекционистик чораларни қўллашнинг селектив тармоқли ёндашувига асосланган янгича назария эди. Ушбу назария мамлакатнинг ташқи дунёдан ажралиб қолишига олиб келмади, балки хорижий капиталдан миллий иқтисодиётни тиклаш учун унумли фойдаланишга олиб келди.

Инвестицион ривожланиш йўли назарияси (1994) Ж.Даннинг ва Нарулаларга тегишлидир. Ушбу ривожланиш йўли беш босқичдан иборат ва ТТХИнинг мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқлигини тавсифлаб беради. Меҳнат сиғимкорлиги юқори, паст технологияли ишлаб чиқаришга эга ва қазиб чиқариш саноати устун бўлган мамлакатлар, одатда, ТТХИни импорт қилувчи мамлакатлар ҳисобланишади

(биринчи босқич). Ушбу мамлакатлар капитал сиғимкорлиги юқори ишлаб чиқариш ва илмий-техника тараққиётини ривожлантиришга ҳаракат қилишлари ТТХИ импортининг ўсишига олиб келади (иккинчи босқич). Агар хорижий капитал импорти рағбатлантирувчи ва экспортга йўналтирилган сиёсат билан қўллаб-қувватланса, мамлакатнинг ўзи ТТХИни экспорт қила бошлайди (учинчи ва қисман иккинчи босқичлар). Тўртинчи босқич ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, ТТХИ экспорти уларнинг импортидан юқори бўлади. Бешинчи босқичда ТТХИ экспорти ва импорти бир-бирини мувозанатлаб туради ва юқори ривожланган мамлакатларга хосдир. Ушбу мамлакатлар барча афзалликларга (О, И, Л) эга бўлиб, жаҳонда технологик ва капитал сиғимкорлиги юқори тармоқларда етакчилик қилишади.

Турли мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш йўлида ТТХИнинг иштироки куйидаги 2.1.3-жадвалда келтирилган.

2.1.3-жадвал

Мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш йўли бўйича гуруҳланиши

1-босқич. Россия, Болгария давлатлари учун хосдир. Вьетнам ТТХИни барқарор суръатларда жалб этгани ҳолда, ушбу босқични тарк эта бошлади. Бу гуруҳдаги мамлакатлар хорижий инвестицияларни салмоқли, катта ҳажмда жалб эта олмаяптилар. Шу билан бирга хорижий инвестицияларга бўлган эҳтиёж юқорилигича қолмоқда
2-босқич. Венгрия, Польша, Индонезия, Ҳиндистон давлатларига хос бўлиб, улар хорижий инвестицияларни фаол жалб этишмоқда. Хорижий инвестициялар ёрдамида иқтисодиёт таркиби ўзгартирилмоқда.
3-босқич. Бразилия, Хитой, Мексика давлатлари ўзлаштирган. Ушбу мамлакатлар ТТХИни экспорт қила бошладилар. Россияда МДХ мамлакатларининг капитал бозорларига кириб бориш тенденцияси кузатилмоқда
4-босқич. Ривожланган мамлакатларга хосдир: Франция, Германия, Италия. Испания, Буюк Британия, АҚШ.
5 босқич. Канада ўзлаштирган

Иқтисодий ўсиш йўллари назарияси ТТХИ оқими ривожланаётган мамлакатлар томонидан оқилона бошқарилганда иқтисодий ривожланишнинг муҳим омилига айланиши мумкинлигини кўрсатади.

Шу билан бирга ТТХИ қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига салбий таъсир ўтказиши ҳам мумкин:

- миллий ишлаб чиқарувчиларга нисбатан кучли рақобатчининг кириб келиши;
- корхонани кейинчалик муқобил ишлаб чиқаришни тугатиш мақсадида ёпиб юбориш;
- атроф-муҳитнинг ифлосланиши, чунки хорижий капитал ўз ватанида таъқиқланган зарарли ишлаб чиқаришни четга чиқаришга ҳаракат қилади;
- экспортёр мамлакатда рақобатбардош бўлмайд қолган капиталнинг кириб келиши;
- эркин тадбиркорлик муҳитига зарар етказувчи монопол (меъёрнинг ўрнатилиш хавфи; адолатсиз рақобат муҳитида ишловчи синалмаган капитални қабул қилиш эҳтимоли.

2.2. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг аҳамияти

Халқаро компанияларнинг пайдо бўлишига қадар барча хорижий инвестициялар портфел инвестициялар шаклида бўлган. ТТХИ XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ривожлана бошлади, аммо бу йилларда портфел инвестициялар ҳажми тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажмига нисбатан икки баробар кўп эди.

ТТХИнинг аниқ молия-саноат гуруҳлари, халқаро фирмалар, ТМК фаолияти орқали амалга оширилиши уларга муайян устунлик беради. ТТХИни бошқариш портфел инвестицияларга қараганда осон бўлиб, уларнинг «ўйин қоидалари» аниқроқдир. Ушбу ҳолат бозор иқтисодиётини тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга.

Тахлилий маълумотларга қараганда ТТХИ оқими бир неча ўн йилликлар мобайнида жадал суръатлар билан ўсиб бормокда. 1914 йилдан иккинчи жаҳон уруши охиригача бўлган муддатда хорижий инвестициялар ҳажми 30% га кўпайган ҳолда, кейинги 10 йил мобайнида икки баробар ўсган. XX асрнинг 60-йилларининг ўрталаридан бошлаб кейинги 25 йил мобайнида эса ушбу кўрсаткич 4 маротабага ошган. XX асрнинг 1980 йилларида жаҳонда ТТХИ оқимининг ҳажми 85 млрд. долларни ташкил этгани ҳолда, ушбу кўрсаткич 2008 йилга келиб 3,6 трлн. долларга етди (2.2.1-жадвал).

2.2.1-жадвал.

Жаҳон иқтисодиётига йўналтирилган ТТХИнинг ривожланиш динамикаси (1990-2010 йиллар, трлн.долл.)

№	Кўрсаткичлар	1990	2005-2007 (ўртача йиллик кўрсаткич)	2008	2009	2010
1	ТТХИни жалб этиш	0,2	1,5	1,7	1,2	1,2
2	ТТХИни четга чиқариш	0,2	1,5	1,9	1,2	1,3
3	Жалб этилган ТТХИ ҳажми	2,1	14,4	15,3	18,0	19,1
4	Четга чиқарилган ТТХИ оқими	2,1	15,7	16,0	19,2	20,4
5	Жалб этилган ТТХИдан даромадлар	0,07	1,0	1,1	0,9	1,1
6	Четга чиқарилган ТТХИдан даромадлар	0,1	1,1	1,1	1,0	1,3
7	ТМК филиалларининг савдо ҳажми	5,1	21,3	33,3	30,2	33,0
8	Чет элдаги филиалларда ишлаб чиқариш ҳажми	1,0	3,6	6,2	6,1	6,6
9	Чет элдаги филиалларнинг жами активлар ҳажми	4,6	43,3	64,4	53,6	57,0
10	Хорижий филиаллар экспорти	1,5	5,0	6,6	5,3	6,2
11	Хорижий филиалларда банд бўлганлар сони	21,5	55,0	64,5	66,7	68,2

XXI аср бошларида ТТХИ жаҳонда ривожланиб бораётган глобаллашув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучига айланиб бормокда. Жадвал маълумотларидан кўринадики, 2010 йилда халқаро ишлаб чиқариш, шунингдек хорижга сотиш, иш билан бандлик ва ТМК активлари каби кўрсаткичлар ўсди. ЮНКТАДнинг баҳолашига кўра дунё бўйича чет эл филиалларида сотиш ҳажми 33 трлн. долл. ва қўшимча қиймат 6,6 трлн. долл.га етди. Бундан ташқари, уларнинг экспорти 6,2 трлн. долларга етди ва глобал 1/3 қисмини ташкил этди. Прогнозларга кўра, 2011 йилдан бошлаб ушбу соҳада ижобий ўзгариш юз бериши кутилмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi ТТХИнинг географик таркибининг ўзгаришига таъсир кўрсатмоқда. Натижада ТТХИ оқимида ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг улуши 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 43% га ортган.

2008 йилда ТТХИни жалб этиш ҳажмининг 29%га қисқариши трансчегаравий бирлашиш ва қўшиб олишлар ҳажмининг қисқартириши туфайли юз берган. Трансчегаравий бирлашиш ва қўшиб олишлар ҳажми охириги беш йил давомида муттасил ошиб борган ҳолда, 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 39%га қисқарди. Мазкур тузилган битимлар сони Европада 56%га, Японияда эса 43%га қисқарган. Жаҳон молиявий-

иқтисодий инқирози айланма маблағлари ҳажми 1 млрд. доллардан кўп бўлган халқаро компанияларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига кўпроқ таъсир қилди.

Халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар жараёни бундан юз йиллар олдин АҚШда пайдо бўлган. Шу билан бирга халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар бозори юзага келди, ушбу бозорда олди-сотди объекти сифатида акцияларнинг йирик пакети ёки корхона қатнашади. Ҳозирги вақтда халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар рақобат курашининг самарали усулларида бири ҳисобланади. Ушбу усул компанияларнинг бозордаги улушининг ортишига, капиталлашиш даражасининг ўсишига олиб келади.

Халқаро бирлашиш ва қўшиб олишларнинг гуруҳланиш мезонларини қуйидаги тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: интеграциялашув тавсифи, молиялаштириш шакли, битимда учинчи томоннинг қатнашиши ва қатнашчиларнинг битимга муносабати. Назаримизда, жаҳон молиявий иқтисодий инқирози шароитида битимларни молиялаштириш шакллари долзарб саналади.

Жаҳон амалиётида халқаро бирлашишларни молиялаштиришнинг кенг тарқалган усули пул маблағлари ва оддий акциялар (ривожланган мамлакатларда битимларнинг 80% гача) ҳисобланади. Нисбатан кам тарқалган усулларга қарз дастаклари, имтиёзли акциялар, ҳосилавий қимматбаҳо қоғозлар ёки уларни аралаш қўллаш орқали молиялаштиришлар киради. Масалан, Россияда оддий акциялар орқали молиялаштириш жуда кам учрайди. Ушбу усул, одатда, йирик компаниялар томонидан кичик компанияларни қўшиб олиш жараёнини тугатишда қўлланилади. Жумладан, 2007 йилда Россияда АҚШдан фарқли равишда фонд бозорларининг ўзига хос ривожланиш хусусиятлари туфайли амалга оширилган битимларнинг 95%и пул маблағлари орқали молиялаштирилган.

Жаҳонда халқаро бирлашиш ва қўшиб олишларнинг тармоқ таркиби таҳлиллари кўрсатишича, 2008 йилда ушбу турдаги жами битимларнинг 44,9%и саноатда, 42,3%и хизматлар соҳасида ва 12,8%и қишлоқ хўжалигида содир бўлган. Ривожланган мамлакатларда имзоланган асосий битимлар саноатда (37,9%) амалга оширилган бўлса, ривожланаётган (58,9%) ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида (72,8%) эса имзоланган битимларнинг катта қисми хизматлар соҳасига тўғри келади. Жаҳон иқтисодиётига қирувчи турли мамлакатлар гуруҳида бирлашиш ва қўшиб олишларнинг тармоқ таркибида қарама-қарши тенденциялар кузатилмоқда. Жаҳонда ва ривожланган мамлакатлар гуруҳида имзоланган шартномалар таркибида қишлоқ хўжалиги тармоғининг ҳиссаси кескин ортгани ҳолда, ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида, аксинча, ушбу тармоқ улуши кескин пасайиш тенденциясига эга. Ўзбекистонда амалга оширилган бирлашиш ва қўшиб олишлар бўйича битимлар сони ва ҳажми ортиб бормоқда. Жумладан, 2005 — 2009 йилларда ушбу битимлар сони 15 тадан 43 тага, уларнинг қиймати 196,7 млн. доллардан 220,4 млн. долларга қадар ортган.

2009 йилда бирлашиш ва қўшиб олишлар бўйича битимлар Туркия (39,2%), Ўзбекистон (36,8%), Хитой (8,8%), БАА (7,0%), Канада (2,9%) ва бошқа мамлакатлар (5,3%) компанияларига тегишлидир. Ушбу битимлар текстил (39,2%), банк (35,6%), пахта (8,8%), кабел (7,0%), нефт-газ (2,9%), машинасозлик (2,2%) ва бошқа (3,3%) тармоқларда амалга оширилган.

Таҳлиллар кўрсатишича, 2010 йилда жаҳон конъюнктурасининг яхшиланиши, хорижий инвесторлар томонидан йирик лойиҳалар ва хусусийлаштириш битимларининг амалга оширилиши бирлашиш ва қўшиб олишлар ҳажми 300 — 350 млн. долларга тенг бўлиши кутилган.

ТТХИ жаҳон хўжалиги глобаллашувининг асосий омилига айланди. ТТХИ фаоллашувининг сабаблари ва ҳаракатлантирувчи кучлари қуйидагилардан иборат:

- ТТХИ ёрдамида миллий бозорларда монополистик фойда олишнинг мумкинлиги;
- ташқи савдога нисбатан қўшимча фойда олиш имконияти;
- ТМКнинг ТТХИни элтувчилари сифатида майдонга чиқиши;
- ТТХИга нисбатан ривожланаётган мамлакатлар эҳтиёжининг кескин ўсиши;

•реципиент-мамлакатларда ТТХИни жалб қилишни рағбатлантирувчи механизмларнинг шаклланиши.

XXI аср бошларида ТТХИ ҳажмининг жадал суръатлар билан ўсиши ва уларнинг халқаро миқёсда бошқарилиши зарурияти инвестициялар билан ташқи савдо миқдори ўртасида боғлиқлик масалаларини тадқиқ этишни тақозо этмоқда.

ТТХИ ҳажми ташқи савдонинг ўсиш суръатлари ва ривожланиш истикболларига жиддий таъсир ўтказди. Улар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагиларда намоён бўлади:

•ташқи савдо иқтисодий ўсиш омили сифатида тан олинган;

•ТТХИ хорижий бозорларга товар ва хизматлар етказиб беришнинг воситаси, халқаро ишлаб чиқариш тизимининг асоси сифатида жаҳон савдосининг йўналишлари, ҳажми ва таркибига жиддий таъсир кўрсатади;

•жаҳонда аксарият мамлакатлар ТТХИнинг иқтисодий ривожланиш жараёнидаги ижобий ўрнини қўллаб-қувватлашмоқда. Ушбу ҳолат мазкур мамлакатлар томонидан амалга оширилаётган хорижий инвестициялар борасидаги сиёсатда ўз аксини топмоқда. Шу билан бирга ТТХИ оқимида жаҳон мамлакатлари томонидан олиб бориладиган ташқи савдо сиёсати ижобий таъсирини ўтказмоқда;

•жаҳон иқтисодиётида ТТХИ ва ташқи савдодан иқтисодий ривожланишда уйғунликда фойдаланиш лозим.

ТТХИ миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тўлов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. ТТХИ алоҳида корхоналарнинг фаолияти ишлаб чиқариш ва капитал самарадорлигини ошириш, янги технологияларни жорий этиш ва менежмент тизимини такомиллаштиришда муҳим ўрин тутди. Ушбу жараёнлар маҳсулот ва хизматлар етказиб берувчилар, буюртмачилар, рақобатчиларга билвосита таъсир кўрсатиш орқали ички бозорни ривожлантириш, ишчиларнинг малакаси ва амалий тажрибасини оширишда ёрдам беради.

Тадқиқотлар кўрсатишича, миллий иқтисодиётнинг ТТХИни жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш ҳолати ички бозор, ҳамда экспортнинг ҳажми, табиий ва минерал ресурслар, малакали ишчи кучи мавжудлиги, бозор ислохотларини амалга ошириш суръатлари, иқтисодий барқарорлик омиллари билан боғлиқдир.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг ТТХИни жалб қилишнинг жозибадорлигини белгиловчи омилларни беш гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Бозор омиллари (ички бозор ва экспорт имкониятлари).
2. Бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги.
3. Ишлаб чиқариш харажатлари омиллари.
4. Инвестиция муҳити.
5. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегияси.

Умуман, ТТХИни инвестициялаш мақсадига кўра қуйидаги беш гуруҳга гуруҳлаш мумкин:

1. Ички бозорни эгаллашга йўналтирилган инвестициялар. Ушбу инвестициялар ташқи савдодаги мавжуд тўсиқларни айланиб ўтиш мақсадида амалга оширилади. «Бозор излаш»дан манфаатдор компаниялар, одатда, ТТХИни қабул қилувчи мамлакатларда янги бозорларга кириб бориш, унинг муайян қисмини излаш ва танлаш имкониятларини кенгайтириш нуктаи назаридан амалга оширадilar. Ушбу компаниялар учун ички бозорни ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад миқдори муҳим аҳамиятга эга.

2. Экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган инвестициялар. Ушбу инвестицияларни жалб этиш учун мамлакатлар малакали ва арзон ишчи кучига эга бўлишлари лозим. Бунда макроиқтисодий ва сиёсий барқарорлик, хорижий инвестицияларни ҳукукий тартибга солишнинг мукамал тизими, солиқ имтиёзларининг мавжудлиги каби омиллар муҳим аҳамият касб этади.

3. Ресурс излашга ихтисослашган инвестициялар. Ресурс излашдан манфаатдор фирмаларни, биринчи навбатда, мамлакатда ишлаб чиқариш ресурсларининг мавжудлиги қизиқтиради.

4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида йўналтирилган инвестициялар. Хорижий инвестицияларнинг ушбу тури компаниялар томонидан ишлаб чиқариш харажатларини қискартириш орқали нисбий афзалликлардан самаралироқ фойдаланиш мақсадида амалга оширилади. Мазкур гуруҳ инвестициялари одатда корпоратив стратегияга асосланади.

5. Технологияларни янгилаш мақсадида амалга оширилган инвестициялар. Ушбу турдаги инвестициялар юқори технологияли ишлаб чиқариш - электроника, биотехнология, нанотехнология ва саноатнинг бошқа янги тармоқларида жамланган.

Амалда компаниялар бир вақтнинг ўзида бозор излаш, экспорт бозорига йўл топиш, самарадорликни ошириш ва ресурслар қидириб топиш каби омиллардан келиб чиққан ҳолда инвестицион қарорлар қабул қиладилар. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларига ТТХИни киритишда йирик компаниялар аксарият ички ва экспорт бозори салоҳияти мавжуд ресурсларга эришиш имкониятига алоҳида аҳамият беришмоқда.

2.3. ТТХИнинг таркиби ва ривожланиш динамикаси

Жаҳоннинг аксарият мамлакатлари амалда хорижий инвестицияларни экспорт ва импорт қилувчилар ҳисобланишади. Чунки, ТТХИ асосан ТМК орқали амалга оширилади. Шунинг учун ТТХИнинг таркибини хорижий капитални жалб қилувчи ва капитални четга чиқарувчи мамлакатларни гуруҳлаган ҳолда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир ТТХИ оқимининг йўналишлари мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда белгиланади. ТТХИни асосан жалб этувчи ва чиқарувчи мамлакатлар саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатлар ҳисобланишади ва уларнинг ҳиссасига ТТХИ йиллик оқимининг 80%и тўғри келади (2.3.1-жадвал).

2.3.1-жадвал.

Жаҳонда ТТХИ ривожланишининг географик таркиби, фоизда

Йиллар	Жами	ТТХИни жалб этиш			ТТХИни четга чиқариш		
		Ривожланган мамлакатлар	Ривожланаётган мамлакатлар	Жануби-Шарқий Европа ва МДХ	Ривожланган мамлакатлар	Ривожланаётган мамлакатлар	Жануби-Шарқий Европа ва МДХ
1995-2000	100,0	73,4	25,4	1,2	89,3	10,4	0,3
2005	100,0	62,4	33,2	4,4	84,4	13,8	1,7
2006	100,0	65,7	29,0	5,3	84,1	14,3	1,5
2007	100,0	68,8	26,9	4,3	84,8	12,9	2,3
2008	100,0	57,5	35,6	6,9	81,5	15,4	3,1
2009	100,0	50,9	43,1	6,0	72,7	23,1	4,2
2010	100,0	48,4	46,1	5,5	70,7	24,8	4,6

Жадвал маълумотлари таҳлилидан кўринадики, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози таъсирида 2008 йилдан бошлаб, дунё миқёсида ривожланган мамлакатларнинг ТТХИни жалб этиш ва четга чиқаришдаги ҳиссаси қисқариб бормоқда. Бу даврда ривожланаётган мамлакатларнинг ТТХИни жалб этиши ҳам, ТТХИни четга чиқариши ҳам сезиларли равишда ўсиб бормоқда.

Халқаро капиталлар ҳаракатидаги жиддий ўзгаришлар АҚШдаги ипотека инқирози таъсирида молия бозорларидаги импорт шароитларининг ёмонлашуви ва инфляция эҳтимолининг ошишига олиб келди.

АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Франция каби мамлакатлар халқаро бозордаги асосий инвесторлар бўлиб, ТТХИ таклифини шакллантирадиган мамлакатлар ҳисобланадилар. Жумладан, 2008 йилда хорижга чиқарилган жами ТТХИнинг 16,8%и АҚШ, 11,8%и Франция, 8,4%и Германия, 6,9%и Япония, 6,0%и Буюк Британия ҳиссасига тўғри келган (2.3.2-жадвал).

2.3.2-жадвал

Ривожланган мамлакатларда ТТХИ ҳажмининг ўзгариши, млрд. долл.

	ТТХИни жалб этиш			2008 йилда 2006 йилга нисбатан ўзгариш, %	ТТХИни четга			2008 йилда 2006 йилга нисбатан ўзгариш, %
	2006 й.	2007 й.	2008 й.		2006 й.	2007 й.	2008 й.	
Ривожланган мамлакатлар	972,8	1358,6	962,3	98,9	1157,9	1809,5	1506,5	130,1
ЕИ-27	590,3	842,3	503,5	85,3	697,2	1192,1	837	120,1
АҚШ	237,1	271,2	316,1	133,3	224,2	378,4	311,8	139 1
Канада	59,8	108,4	44,7	41,2	44,4	59,6	77,7	175 0
Япония	-6,5	22,5	24,4	74,8	50,3	73,5	128	254 5
Бошқалар	92,1	114,2	73,6	79,9	141,8	105,9	152	107,2

Таҳлиллар кўрсатишича, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти АҚШ ва Европа банк тизими билан бевосита узвий боғланмаганлиги боис инқироздан жиддий зарар кўрмади. Ривожланаётган мамлакатларда ТТХИ оқими барқарор суръатларда ривожланмокда ва уларнинг ҳажми 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 17%, яъни 621 млрд. долларга ошган.

Агар ТТХИнинг географик таркибини қитъалар бўйича таҳлил этадиган бўлсак, энг юқори ўсиш Африка қитъасида юз берган (27%), кейинги ўринда Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзаси ҳудудлари туради (13%).

Таҳлиллар кўрсатишича, ривожланаётган мамлакатлар ТТХИни жалб этувчилар ҳисобланишади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ривожланган мамлакатлар ТТХИнинг катта қисмини ўз иқтисодиётларига жалб этишган.

Ривожланаётган мамлакатлар ичида Хитой, ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари ичида эса Россия хорижий инвесторлар энг жозибали ҳисобланади. Жумладан, БРИК (Бразилия, Россия, Ҳиндистон ва Хитой) мамлакатлари ҳиссасига ТТХИ оқимининг, 10%и тўғри келган.

Ривожланаётган мамлакатлар ичида ТТХИ учун қулай инвестиция муҳитини яратган мамлакат Хитой ҳисобланади. Масалан, 2005 йилда мамлакат ҳиссасига жалб этилган жами ТТХИнинг 8%и (72,4 млрд. долл.), 2006 йилда 5%и, (69,5 млрд. долл), 2008 йилда эса 10,1%и тўғри келган. Хитой иқтисодиётига ТТХИ XX асрнинг 80 йилларидан юқори суръатларда кириб кела бошлаган. 1980 йилда Хитой иқтисодиётида жамғарилган ТТХИ 1 млрд. долларни, 10 йилдан кейин 21 млрд. долларни, яна 10 йилдан кейин эса 193 млрд. долларни ташкил этган. Охириги йилларда ушбу кўрсаткич 1,5 мартага ортган ва ҳозирда 293 млрд. долларга тенг деб баҳоланмокда.

2009 йил июл ойида Хитой иқтисодиётига сарфланган ТТХИ ҳажми 2008 йилнинг июл ойига нисбатан 35,7% га камайди. Умуман, 2009 йил январ-июл ойларида Хитой

иқтисодиётига сарфланган ТТХИ ҳажми 48,3 млрд. долларга тенг бўлиб, аввалги йилга нисбатан 20%га қисқарган. Хитой иқтисодиётига йуналтирилган ТТХИ динамикаси, млрд. долл. (молия секторидан ташқари).

Биринчидан, ёз ойлари учун инвестицияларнинг кескин чайқалиши хосдир.

Иккинчидан, Хитой етарли олтин-валюта захирасига эга бўлганлиги сабабли хорижий инвестициялар учун яратилган қулай инвестиция режимини бекор қилди ҳамда 2010 йилдан бошлаб Жаҳон савдо ташкилотига тўлиқ аъзолик мажбуриятларини бажариши туфайли миллий капитал хорижий инвестиция ўрнини қоплади. Юқоридаги сабабларга кўра Хитойда хорижий инвестициялар инфратузилма объектлари, кўприклар ва йўллар қуришга йўналтирилмаётир. ТМҚда келажакка бўлган ишончсизлигини тубдан сусайтириб, ликвидлик муаммосини келтириб чиқармоқда.

Учинчидан, 2009 йилдан бошлаб Хитойнинг давлат компаниялари хориждан табиий бойликларга бой конларни фаол сотиб олмақда, ҳукуматнинг хусусий бизнесни ташқи бозорга чиқишга даъват этиши туфайли биринчи марта капитал экспорт қиладиган мамлакатга айланди. Бундан ташқари, Хитой ташқи савдосининг ривожланиши билан боғлиқ муаммолар ҳам хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳажмининг қисқаришига таъсир қилмоқда. Масалан, Хитой Умумжаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлганидан (2001 й.) кейинги давр мобайнида мамлакат ташқи савдо ҳажми экспорт ҳисобига беш барабарга ошган ва 2008 йилда 2561 млрд. долларни ташкил этган (ижобий қолдиқ 250 млрд. долл.). Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ташқи талабнинг қисқариши Хитой ташқи савдо ҳажмини қисқартириш ва экспортни камайтириш мақсадида 2007 йилдаёқ «Корхоналарнинг даромадлари тўғрисидаги» Қонунни қабул қилган.

Ушбу қонун барча мулк шаклидаги корхоналардан бир хил даромад солиғини ундиришни назарда тутди ва ушбу ҳолат хорижий инвестицияли корхоналар фойдасининг қисқаришига олиб келади.

Хитой ва Ҳиндистон мамлакатлари иқтисодиётининг ўсиш суръатлари кўпроқ ички омилларга таянади. Таҳлиллар кўрсатишича, ЯИМда ТТХИнинг улуши (валютанинг харид қобилияти бўйича) Ҳиндистонда 0,3%дан, Хитойда эса 1%дан ошмайди. Иккала мамлакатда ҳам ички талабнинг ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръатларидаги ҳиссаси 90% дан кам эмас. Шу билан бирга Хитой ҳукуматининг инқирозга қарши кураш дастурларида асосий эътибор ички талабни, айниқса, 800 млн. киши яшовчи қишлоқларда кенгайтиришга қаратилган. Ушбу вазифа кўчмас мулк, автомобиллар ва истеъмол кредитлари бозорини ҳар томонлама ривожлантириш ёрдамида ҳал этилиши режалаштирилган.

Ҳиндистон иқтисодиётининг жадал суръатларда ўсиши хорижий инвесторлар ишончининг ортиши ва кириб келадиган ТТХИ миқдорининг кўпайишига олиб келди, экспортнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Аҳоли даромадларининг мунтазам ўсиб бориши маҳсулотларни сотиш бозорларини излаётган инвесторлар учун мамлакатнинг инвестицион имкониятларини оширди. Жумладан, мамлакатга Walt-Mart, General Motors, IVM, Toyota, Nissan каби йирик инвесторлар кириб келди. Жумладан, Ҳиндистон иқтисодиётига 2008 йилда 41,6 млрд. доллар ТТХИ жалб этилган.

Бразилия Лотин Америкасидаги энг йирик ТТХИни жалб этувчи мамлакат ҳисобланади ва 2008 йилда 45,1 млрд. доллар миқдорида ТТХИ киритилган. Россия ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари ичида энг йирик ТТХИни жалб этувчи мамлакат саналади. Жумладан, мамлакатга 1992 йилдан 2002 йилга қадар ҳар йили ўртача 2,4 млрд. доллар инвестиция кириб келган бўлса, ушбу кўрсаткич 2006 йилда — 32,4 млрд. доллар, 2007 йилда 47,1 млрд. доллар, 2008 йилда эса 70,3 млрд. долларга тенг бўлган.

Реципиент-мамлакатларнинг умумий сони муттасил ошиб бормоқда. ТТХИни жалб қилувчи мамлакатлар қаторига Аргентина, Чехия, Венгрия, Малайзия, Мексика, Польша, Таиланд қўшилди. Мазкур мамлакатларда иқтисодий ўсиш, саноат ишлаб чиқариш ва технологик тараққиёт хорижий капиталдан унумли фойдаланиш билан узвий боғлиқдир.

ТТХИнинг тармоқ таркибини ўрганиш шуни кўрсатадики, XX асрдан бошлаб унинг тармоқ таркиби қуйидагича босқичма босқич ўзгариб бори:

Таркибий ўзгаришларнинг **дастлабки босқичи** XX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олади ва ТТХИ асосан табиий ресурсларни ўзлаштиришга қаратилган.

Иккинчи босқич XX асрнинг 50 — 80-йилларини камраб олиб ушбу даврда корпорациялар ўз стратегияларини ҳам ашёни оддий қайта ишлашдан, тайёр маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтира бошладилар. Хитой ТТХИни ушбу йўналишда жойлаштиришнинг намунаси бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда Хитой жаҳон тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг муҳим марказига айланиб бормоқда.

Учинчи босқич XX асрнинг 90-йилларидан ҳозирга қадар давом этмоқда. Бу даврда йирик хорижий капитал реципиент-мамлакатлар бозорларида банклар, суғурта компаниялари, транспорт фирмалари ва бошқа компанияларнинг сервис хизматлари сифатида жойлаштирила бошланди. Прогнозларга қаганда яқин келажакда сервис хизматларини кўрсатиш ҳажмига қараганда ва бирламчи секторнинг ишлаб чиқариш ҳажмига қараганда жадал суръатларда ривожланиши кутилмоқда. ТТХИни жадал суръатларда жалб қилиш йўлига ўтган Хиндистон ҳам хизматлари бозорини барқарор суръатларда ўзлаштириб бормоқда.

2.4. Миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлаш ва таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар ўрнининг ортиб бориши

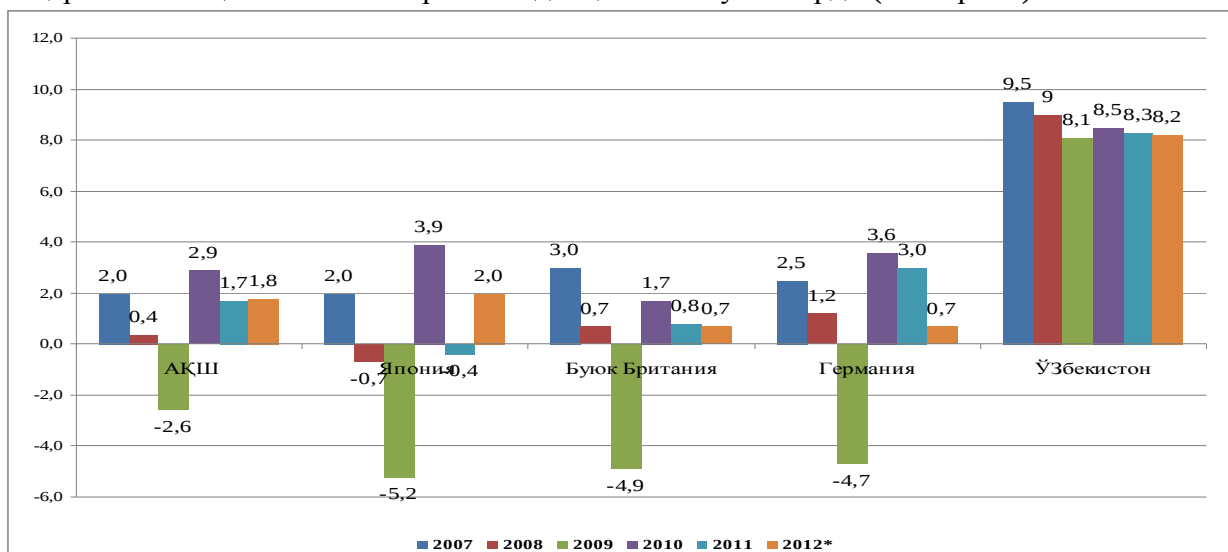
Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон иқтисодиёти таркиби учун бир томонлама ҳам ашё, ярим фабрикат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашиш хос бўлди. Иқтисодиётда таркибий ва технологик номувофикликларнинг мавжудлиги мамлакатда иқтисодий ислохотларни амалга оширишга салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатдаги асосий ишлаб чиқариш қувватларининг технологик жиҳатдан қоқоқлиги, асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирганлиги мамлакат иқтисодиётини барқарорлаштиришга салбий таъсир кўрсатди (мамлакатда ўртача ишлаб чиқариш ускуналарининг хизмат қилиш муддати 20 йил белгиланган ҳолда, тараққий этган мамлакатларда ушбу кўрсаткич 9-10 йилдан ошмасди). Мамлакат иқтисодиётини таркибий жиҳатдан қайта қуришга қуйидаги омиллар салбий таъсир кўрсатди:

- иқтисодий ислохотларнинг дастлабки йилларида юқори инфляция таъсири остида асосий фондлар ва айланма маблағларнинг эскирганлиги туфайли, кўпчилик корхоналар ёмон молиявий аҳволга тушиб қолди;
- бозор инфратузилма институтларининг ривожланмаганлиги;
- тўғридан-тўғри хорижий инвестиция оқимининг ҳажми ички эҳтиёжлар даражасидан пастлиги;
- аҳоли тўлов қобилиятининг пастлиги туфайли, жадаллашган амортизация тизимини жорий этишнинг мумкин бўлмаганлиги;
- бозор ислохотларининг дастлабки йилларида давлат инвестицион фаоллигининг кескин камайиши;

Иқтисодиётни барқарорлаштириш ҳамда барқарор иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш учун мамлакат иқтисодиётида чуқур таркибий ва технологик ўзгаришларни амалга ошириш зарур эди. Иқтисодиётнинг таркибини ўзгартириш икки босқичдан: пассив ва актив қисмдан иборат бўлади. **Пассив босқичда** бозор томондан талаб қилинмайдиган маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари камаяди. Ушбу босқич талаб ва таклифнинг жорий мувозанатини таъминлаш учун зарур ҳисобланади. **Актив босқичда** эса илгари ишлаб чиқарилмаган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари ривожлантирилади ва янги турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун янги қувватлар яратилади. Иқтисодиётдаги чуқур таркибий қайта қуриш йўналишлари ва ёндашувларига қуйидагилар киради:

- бозор хўжалик тизимида ишлаб турган корхоналарнинг ўрни ва ролини аниқлаш;
- давлат ихтиёрида акцияларнинг назорат пакети сақланиб қоладиган корхоналар рўйхатини аниқлаш;
- хорижий инвестицияларни иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишни таъминлайдиган тармоқ ва соҳаларга жалб этиш;
- иқтисодиётнинг оптимал таркибининг шаклланишини таъминловчи «локомотив» тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларини аниқлаш.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, ривожланган мамлакатлар таркибий инқироздан иқтисодиётнинг ривожланишини таъминловчи тармоқларда ресурсларни концентрациялаш орқали чиққанлар. Масалан, АҚШда автомобилсозлик, Японияда электроника, оғир машинасозлик, Скандинавия мамлакатларида қишлоқ хўжалиги, Хитойда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида инвестицион ва инновацион фаолликнинг сусайиши, илмий-техник салоҳиятнинг камайиши мамлакат иқтисодий хавфсизлигига жиддий хавф солади. Иқтисодиётнинг инқироз ҳолати, биринчи навбатда, инвестицион ва инновацион фаолликнинг кескин сусайишида намоён бўлади. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, мамлакатларнинг ривожланганлик даражаси унинг катта табиий бойликлар захирасига эга бўлиши билан эмас, балки уларни қазиб олиш, транспортировка қилиш ва қайта ишлашнинг замонавий илғор технологиясига эга бўлиши билан белгиланади. Ўтиш даврининг дастлабки йилларидаги инвестицион фаолликнинг пасайиши мамлакат ишлаб чиқариш потенциалининг эскириш тенденциясини кучайтирди (2.4.1-расм).

2.4.1-расм. Айрим ривожланган мамлакатларда ҳамда Ўзбекистонда ЯИМнинг ўсиш суръатлари (олдинги йилга нисбатан фоизда)

Ривожланган мамлакатларда саноатга сарфланаётган инвестицияларда реконструкция ва техник қайта қурулантириш учун сарфланадиган харажатларнинг улуши 60 — 80%ни ташкил этганда мамлакатда ишлаб чиқаришни модернизациялаш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, энергия ва материалларни тежайдиган илғор технологияларни қўллаш имконияти вужудга келади. Амалиёт кўрсатишича, ишлаб турган корхоналарни реконструкция ва техник жиҳатдан қайта қурулантиришнинг смета қиймати янги қурилаётган корхоналарга нисбатан, одатда, 20 - 30% паст бўлади. Жаҳон амалиёти кўрсатишича, инвестицияларни такрор ишлаб чиқариш таркибининг шаклланиши билан технологик таркиби ўртасида бевосита алоқа мавжуд. Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибининг яхшиланиши натижасида инвестицияларнинг технологик таркибида ускуналар учун ажратиладиган харажатларнинг

улуши ортади. Одатда, ишлаб турган корхоналарни техник қайта қуроллантириш ва реконструкция қилишда қурилиш-монтаж ишлари ҳажми билан ускуналар харажатлари ўртасидага нисбат 25% / 57% га тенг бўлади. Янги қурилишда эса ушбу нисбат 66% / 25% бўлади. Бундан маълум бўладики, ишлаб турган корхоналарда техник қайта қуроллантириш ва реконструкция қилиш асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив қисмининг янгиланишида устуворликни ибботлайди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ўтиш мамлакатлари иқтисодиётида таркибий диспропорциялар мавжудлигини кўрсатди ва уни бартараф этиш учун иқтисодий сиёсатнинг фискал, пул-кредит, институционал каби дастакларини йўналтиришни тақозо этмоқда. Масалан, Россия иқтисодиёти харажатлари таркибида иш ҳақининг улуши 15 - 20%ни ташкил этмоқда. Тараққий этган мамлакатларда эса ушбу кўрсаткич 60 - 70%ни ташкил этади.

Ўтиш мамлакатлари иқтисодиёти таркибининг ҳолатини баҳолаш мақсадида миллий бойлик таркибини таҳлил қиламиз. Тараққий этган мамлакатлар иқтисодиёти таҳлили кўрсатишича, миллий бойлик таркибида етакчи ўринни инсон капитали (65%) эгаллайди, асосий капитал (20%) ва табиий ресурс капитали улуши эса (15%) кейинги ўринда туради. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари гуруҳига кирувчи Россия миллий бойлигининг таркибида қуйидаги ҳолатни кўриш мумкин: табиий ресурс капитали — 65%, инсон капитали — 20% ва асосий капитал — 15%.

Таркибий муаммо шундаки, инсон капитали салоҳиятини ҳаракатга келтириш ва унинг миллий бойлик таркибидаги улушини оширган ҳолда инсон капитали қийматини ифодаловчи иш ҳақиға сарфланаётган харажатлар ҳиссаси мутаносиб равишда ошириб борилиши лозим. Инсон капиталига сарфланаётган инвестициялар орқали бир бирлик капиталга сарфланган харажатлар самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётни инновацион ривожлантириш йўлига ўтказиш имконияти вужудга келади.

Таркибий сиёсат дейилганда, одатда, давлатнинг миллий иқтисодиёт тизимида самарали соҳалараро ва соҳа ичидаги нисбатларни шакллантиришга қаратилган узоқ муддатга мўлжалланган чора-тадбирлар тушунилади. Таркибий сиёсатнинг мақсади иқтисодиётнинг ривожланиши, барқарорлиги ва турли иқтисодий таркибларнинг ривожланишидаги мутаносибликни таъминлашдан иборатдир. Ушбу сиёсатнинг узоқ муддатли йўналиши фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва инновацияни ривожлантириш асосида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш ҳисобланади.

Таркибий сиёсат доирасида таркибий ислохотлар амалга оширилади. Таркибий ислохотлар деганда иқтисодиёт секторлари ўртасидаги нисбатларнинг ўзгариши, янги соҳа ва тармоқларнинг ривожланиши ҳамда йирик компаниялар даражасидаги ташкилий-ҳуқуқий ўзгаришларни амалга ошириш тушунилади. Миллий иқтисодиётни модернизациялашда таркибий ислохотларнинг аҳамияти шундаки, улар миллий компанияларнинг рақобатбардошлигини, шу жумладан, қайта ишлаш саноати ва инновациялар соҳасида таъминлайди.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар ва модернизациялашни амалга ошириш устун даражада мамлакатнинг ишлаб чиқариш, ресурс салоҳиятидан ва ички захираларидан фойдаланиш самарадорлиги билан белгиланади. Иқтисодиёт таркиби унинг яхлитлигини таъминловчи ҳўжалик тизимининг элементлари ўртасидаги нисбат ва муносабатлар йиғиндисидан иборат. Иқтисодиёт таркиби ва иқтисодий ўсиш бир-бири билан чамбарчас боғланган икки муҳим муаммо ҳисобланади. Бир томондан иқтисодиётнинг юқори суръатларда ривожланиши иқтисодиёт консерватив таркибга эга бўлса, унинг самарадорлигини пасайтиради. Иккинчи томондан иқтисодиётдаги мавжуд нисбатлардан янги прогрессив таркибга ўтишга таркибий ўзгаришларни таъминлайдиган тармоқларни барқарор суръатларда ривожлантириш асосида эришилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мамлакат иқтисодиёти таркиби учун деформация элементлари, тармоқларда монополизмнинг мавжудлиги ва қайта ишлаш тармоқлари рақобатбардошлигининг

пастлиги хосдир. Ўзбекистон иқтисодиётининг таркиби қуйидаги омиллар таъсирида шакллантирадиган ижтимоий меҳнат тақсимои, илмий-техника тараққиёти, аҳоли эҳтиёжларининг ўсиши ва мураккаблашуви, бирламчи ишлаб чиқариш ресурсларини қўлами ва чекланганлиги, ташқи иқтисодий омиллар.

Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши устун даражада қишлоқ хўжалиги, савдо ва умумий овқатланиш, транспорт ва алоқа ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши билан белгиланади. Мавжуд тармоқларда яқин истиқболда иқтисодий ўсишнинг катта захиралари мавжуд. Таҳлиллар кўрсатишича, иқтисодий ўсишнинг катта имкониятлари товар ва хизматлар экспортида ўз аксини топган. Саноат тармоқлари ичида иқтисодиётнинг барқарор ўсишига химия, машинасозлик ва металл қайта ишлаш, тиббиёт, нефтни қайта ишлаш, кўмир ва енгил саноат тармоқларининг ривожланиши жиддий таъсир кўрсатади. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда ЯИМни энергия сифимкорлигини пасайтириш, иқтисодий таркибини яхшилаш (қайта ишлаш саноатини қазиб чиқаришга нисбатан жадал ривожлантириш муҳим рол ўйнайди). Ўзбекистон иқтисодиёти барқарор суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Ўзбекистон миллий иқтисодиётини такрор ишлаб чиқариш, тармоқ, технологик, минтақавий, ижтимоий-иқтисодий, капитални концентрациялашув, кооперациялашув ва марказлашув жараёни акс эттирувчи таркибини ажратиш мумкин.

Такрор ишлаб чиқариш таркибига қўра ЯИМ қуйидаги уч элементдан:

- 1) моддий неъматлар ва хизматларнинг пировард истеъмоли;
- 2) ялпи жамғариш;
- 3) товар ва хизматларнинг соф экспорти.

2008 йилда улар мутаносиб равишда 63,8; 21,3; 14,9 дан иборат бўлди (2.4.1-жадвал).

2.4.1-жадвал

**Ўзбекистонда ЯИМнинг такрор ишлаб чиқариш таркиби
(жамига нисб. % ҳисобида)**

Йўналишлар	1991	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Жами	100	100	100	100	100	100	100
Истеъмол	77,0	72,9	83,4	67,1	66,0	63,8	63,8
Ялпи жамғариш	26,8	24,2	15,9	23,0	24,8	22,6	21,3
Соф экспорт	-3,8	2,9	0,7	9,7	9,1	13,6	14,9

Иқтисодиётнинг тармоқ таркиби айрим тармоқнинг ЯИМдаги, асосий ишлаб чиқариш фондларидаги, ишлаётганларнинг сонидagi улуши билан белгиланади. Ушбу таркиб ижтимоий меҳнат тақсимои, тармоқлараро ва тармоқ ичи жараёнлари таъсири остида шаклланади.

Иқтисодиётнинг технологик таркиби ишлаб чиқаришни технология базасини белгиловчи технологик укладларнинг йиғиндисидан иборат. Иқтисодий фанда технологик ютуқларни 5 тури фарқланади. Ўзбекистон иқтисодиётида хом-ашёга асосланган иқтисодиётдан юқори технологияли иқтисодиётга ўтиш амалга оширилмоқда.

Иқтисодиётнинг минтақавий таркиби — миллий хўжалик субъектларини мамлакат ЯИМни ишлаб чиқаришдаги улуши билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий таркиби мамлакатдаги мулк шакллариининг ЯИМни ишлаб чиқаришдаги, банд бўлганларни умумий сони, асосий капиталга сарфланган инвестициялардаги улуши билан белгиланади.

Капиталнинг концентрациялашуви, кооперациялашуви ва марказлашувини акс эттирувчи иқтисодиёт таркиби — кичик, ўрта, йирик корхоналар, молия-саноат гуруҳлари, трансмиллий компанияларнинг ЯИМни ишлаб чиқаришдаги ўрни билан белгиланади.

Таркибий сиёсатни амалга ошириш принциплари қуйидагилардан иборат: рақобатбардош бозор иқтисодий ривожланиш бош тартибга солувчиси сифатида; давлатни иқтисодиётга аралашувини камайтириш ва оптималлаштириш; иқтисодиётнинг очиклиги; микроиқтисодий даражада иқтисодиёт фаолиятини эркинлаштириш.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозини юзага келтирувчи сабаблардан бири — бу иқтисодиётда диспропорцияларнинг вужудга келиши ва инвестиция ресурслари етишмаслиги туфайли уларни бошқариш механизмларининг амал қилмаслигидир. Масалан, миллий иқтисодиётнинг муҳим таркибий нисбатларидан бири реал сектор билан молиявий сектор ўртасидаги нисбат ҳисобланади. Жаҳон ҳўжалигида, шу жумладан, тараққий этган ва айрим ўтиш мамлакатлари иқтисодиётида молия сектори деформациялашиб, реал сектордан узилиб, сохта капитални такрор ишлаб чиқарувчи институционал механизмлар ўз-ўзидан ишлай бошлади.

Турли ҳисоб-китобларга кўра, сохта капитал ҳажмининг реал капитал ҳажмига нисбатан ошиб кетиши «совун кўпикларининг» вужудга келишини жадаллаштирди. АҚШда молия сектори фойдасининг ЯИМдаги улуши 14%ни ташкил этгани ҳолда, 2008 йилда 40%га тенг бўлди. 1990—2007 йилларда АҚШ аҳолисининг 5%и мамлакат даромадининг 38% ва миллий бойликнинг 50% ини ўзлаштириб олгани ҳолда, бюджет дефицити ЯИМга нисбатан 12%га ва АҚШнинг умумий қарзи 54 трлн. долларга тенг бўлди. Мамлакатда ташқи қарз иқтисодиёти вужудга келиб, АҚШнинг ҳамма агентларининг умумий қарзи ЯИМга нисбатан охириги 10 йил ичида 75%дан 350%га етди.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида таркибий сиёсатни қуйидаги йўналишлар бўйича амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1. Иқтисодиётда технологик мультипликаторни ишга тушириш бўйича иқтисодий сиёсат олиб бориш. Масалан, Германияда фотоэлектроника тармоғини ривожлантириш бўйича махсус қонун қабул қилинган. Ушбу қонунга мувофиқ қурилиш компанияларига биноларнинг томини ёпишда фотоэлектрик қурилмалардан фойдаланиш мажбурияти юклатилган. Шу орқали Германияда электроника тармоғи маҳсулотларига талаб шакллантирилган ва ушбу соҳада инновация муаммоси ҳал этилган.

2. Илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари (НИОКР), янги техникани ўзлаштириш ва кадрлар тайёрлаш бўйича барча харажатларни солиқлардан озод этиш. Бу фан сиғимкорлиги юқори техниканинг миллий ишланмалари ривожланишини рағбатлантиради.

3. Трансакцион секторлар, жумладан, молия сектори рентабеллигини пасайтиришга кўмаклашиш. Бу малакали кадрларнинг меҳнат унумдорлиги юқори тармоқлардан трансакцион секторларга оқиб ўтишининг олдини олади.

4. Яқин уч йил ичида газ, сув ва электр энергия билан таъминлаш соҳасида тарифлар барқарорлигини таъминлаш.

5. Давлат корпорациялари ўртасида рақобат муҳитини шакллантириш.

Мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилгани асосий омил бўлиб келмоқда. Инвестиция жараёнларини кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар натижасида 2011 йилда инвестиция ҳажми сезиларли даражада ортди. Иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 10,8 млрд. доллар миқдорида инвестиция жалб этилди. Бу 2010 йил билан таққослаганда, 11,2% га кўп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатига инвестициялар ҳажми 23,9%ни ташкил этди. 2011 йилда асосий капиталга йўналтирилган инвестициялар ҳажми ва таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Хорижий инвестицияларнинг жами инвестициялар ҳажмидаги улуши 2005 йилда 19,2%ни ташкил этгани ҳолда 2011 йилга келиб ушбу кўрсаткич 25,3% га тенг бўлди. Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми 1,5 баравардан кўпроқ ўсиб, бунинг натижасида уларнинг умумий инвестициялар таркибидаги улуши сезиларли ошган (2.4.3-жадвал).

**Ўзбекистонда молиялаштириш манбалари бўйича 2005-2011 йилларда
инвестициялар таркибининг ўзгариши, (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)**

Молиялаштириш манбалари	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009й.	2010 й.	2011 й.
Давлат бюджети	12,7	10,7	9,0	9,0	8,1	7,4	5,1
Чет эл инвестициялари	19,2	19,0	22,8	25,8	32,4	28,8	25,3
Корхоналар ва аҳоли маблағлари	60,3	60,0	59,0	53,9	46,9	47,3	49,0
Бошқа манбалар	7,8	10,3	9,2	11,3	12,6	16,5	20,6

Мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этилаётган инвестициялар манбалари ва улардан фойдаланиш борасида ижобий сифат ўзгаришлари рўй бермоқда. Молиялаштириш манбалари таркибига тўхталадиган бўлсак (2.4.3-жадвал), 2011 йилда умумий инвестициялар ҳажмида давлат бюджети маблағлари 5,1 фоиз; чет эл инвестициялари 25,3 фоиз; корхоналар ва аҳоли маблағлари 49 фоизни ташкил этган.

Ўзбекистон жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳукм сураётган бир шароитда ҳам улкан хорижий инвестициялар йўналтирилаётган мамлакатлар гуруҳидан жой олмоқда. Бунга, албатта, мамлакатимизда олиб борилаётган ва узоқ стратегик мақсадларни кўзлаган инвестиция дастурлари ҳамда қулай инвестиция муҳити яратилгани асосий омил бўлмоқда. Давлат инвестиция дастурлари доирасида жалб қилинган хорижий инвестициялар ҳажми 2011 йилда 2006 йилга қараганда қарийб тўрт баробарга кўпайган. 2011 йилда тўғридан-тўғри инвестициялар умумий хорижий инвестицияларнинг қарийб 78,8 фоизини ташкил этган. Бу энг аввало Президентимиз томонидан мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётни диверсификация этиш жараёнининг тўғри ва аниқ олиб борилаётгани натижасидир.

Бугунги кунда мамлакатимизни, аввало, иқтисодиётимизни ислоҳ этиш, эркинлаштириш ва модернизация қилиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган сиёсат бизни инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, айтиш мумкинки, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратди⁶.

Иқтисодиётдаги таркибий ислохотларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестицион фаолиятини янада жонлантириш, хорижий инвестицияларни, аввало тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш ва улардан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта курулантириш, янги иш ўринларини шакллантириш ва шу асосда миллий иқтисодиётимизни барқарор ва жадал ривожлантиришни таъминлаш мақсадида республика бюджетидан катта миқдорда маблағлар ажратилмоқда.

2011 йил учун қабул қилинган Ўзбекистоннинг инвестиция дастурида бюджет маблағлари ҳисобидан жами 950 миллиард сўмлик маблағ ажратилиши кўзда тутилган эди, олиб борилган иқтисодий сиёсат натижасида, 2012 йил 1 январь ҳолатига кўра бюджетдан 1101,7 миллиард сўм маблағ ўзлаштирилди. Бу эса прогноз қилинган маблағдан 116 фоизга кўп демакдир. Бунга, албатта, бюджет даромадларининг ошгани ва молия-иқтисод соҳасининг тўғри, оқилона олиб борилгани мустаҳкам замин бўлди.

⁶ И.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 31 б.

Республикаимизда инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмлари жорий этилиши билан уларни молиялаштириш манбалари ҳажми йилдан-йилга ўзгармоқда. Сўнгги олти йилда инвестицияларни молиялаштириш манбаларида давлат бюджетининг салмоғи бошқа бозор иқтисодиётига хос бўлган молиялаштириш манбаларини ошиши эвазига камайиб борган.

Ривожланган давлатларда инвестицияларни молиялаштиришда аҳоли қўйилмаларининг салмоғи анча юқори. Масалан, Японияда аҳоли қўйилмалари банк тизимининг умумий ресурсларида 70 фоизни ташкил этади. Аҳоли учун жамғармаларни юқори ликвидлиги, ишончлилиги таъминланади⁷.

Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50%га яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилганини таъкидлаш даркор.

2010 йилда мамлакатимизда муҳим стратегик лойиҳаларни амалга ошириш учун 3 млрд. доллардан зиёд ёки 2009 йилга нисбатан 30% кўп хорижий инвестициялар жалб қилиниши кўзда тутилган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 46%га ошади.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича кенг қўламли ислохотларни амалга оширишда биринчи навбатда ички имкониятлардан фойдаланишга ҳаракат қилинмоқда. Хусусан, иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича амалга оширилаётган йирик ва стратегик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда давлат бюджетининг ҳам аҳамияти юқори бўлмоқда.

Корхоналарни техник ва технологик янгилаш, модернизация қилиш ва янги ишлаб чиқариш объектларини қуриш, шу орқали янги иш ўринларини шакллантириш, мамлакат иқтисодиётининг барқарор ва динамик ривожланишини таъминлаш учун йўналтирилган инвестиция лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2012 йилга инвестицион дастури ҳақида”ги ПҚ-1668 Қарори қабул қилинган бўлиб, ушбу дастурда белгиланган капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбалари таркибида давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондларнинг аҳамияти катта бўлмоқда. Буни 2.4.4-жадвал маълумотлари орқали кўришимиз мумкин.

2.4.4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2012 йилги инвестицион дастур капитал қўйилмаларнинг асосий параметрлари⁸

	Молиялаштириш манбаларининг номлари	2012 йилги прогноз, млрд. сўм	Жамига нисбатан фоизда
	Капитал қўйилмалар, жами	23679,7	100
	Марказлаштирилган инвестициялар	5740,8	24,2
1.	Давлат бюджети маблағлари	1059,2	4,4
2.	Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фонди	115,5	0,4
3.	Бюджетдан ташқари фондлар маблағлари	1431,7	6,0
4.	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси (сўм эквивалентида)	1432,4	6,0
5.	Хукумат кафолатлари асосидаги хорижий инвестициялар(сўм эквивалентида)	1701,9	7,2
	Номарказлаштирилган инвестициялар	17938,8	75,8

⁷ Стратегии модернизации и обеспечения долгосрочного устойчивого экономического роста. Форум экономистов Узбекистана. Т.: «SMI-ASIA», 2011. 63-б.

⁸ Қаранг:www.lex.uz

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, 2012 йилги инвестицион дастурда белгиланган капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажми 23679,7 миллиард сўмни ташкил қилиб, унинг 24,2 фоизини марказлаштирилган инвестицияларга тўғри келади. 5740,8 миллиард сўмлик марказлаштирилган инвестицияларнинг 1059,2 миллиард сўмлик қисми давлат бюджетидан молиялаштирилади.

Президентимиз Ислом Каримов раҳбарлигида ишлаб чиқилган 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурининг самарали ижросини таъминлашда Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси алоҳида роль ўйнамоқда.

Жамғарманинг асосий вазифалари:

- ❖ давлат ва ҳўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан тижорат банклари, хорижий жамғарма ва инвесторлар ҳамда бошқа манфаатдор тузилмаларнинг молиявий маблағларини жамлаш;

- ❖ иқтисодиётни ривожлантириш, ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва модернизация қилиш борасида устувор вазифаларни амалга ошириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ғоят муҳим лойиҳаларни молиялаштириш;

- ❖ стратегик муҳим аҳамиятга эга бўлган корхоналар, аввало иқтисодиётнинг базавий тармоқлари корхоналарини янгилаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини кредитлаш;

- ❖ ёқилғи-энергетика комплекси, кимё саноати, машинасозлик ва рангли металлургия тармоқларини техникавий қайта қуроллантиришга ҳамда ишлаб чиқариш суръати ва ҳажмини оширишга йўналтирилган лойиҳалар молиялаштирилишини таъминлаш;

- ❖ мамлакатимизнинг турли минтақаларида ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришнинг истиқболли инфратузилмасини шакллантириш бўйича ижтимоий жиҳатдан аҳамиятга молик миллий давлат дастурлари ва лойиҳалари амалга оширилишини молиялаштириш;

- ❖ юртимизнинг халқаро коммуникациялар тармоғига интеграциялашуви учун шарт-шароитлар яратадиган, халқаро транспорт йўлаклари ва жаҳон бозорларига энг қисқа йўл билан чиқишини таъминлайдиган транспорт ҳамда телекоммуникациялар инфратузилмасини модернизация қилиш ва ривожлантиришни молиялаштириш;

- ❖ халқаро молия институтлари, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатларнинг кредит муассасалари билан лойиҳаларнинг қўшма молиялаштирилишини ташкил этишни таъминлаш ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг етакчи, авваламбор базавий тармоқларини модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳаларни ва шунингдек, самарали таркибий ўзгаришлар ва инвестиция сиёсатини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан 2006 йилда ташкил этилган, низом фонди бугунги кунда қарийб 7 миллиард доллардан иборат бўлган. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг роли тобора ортиб бормоқда, ушбу жамғарма маблағлари ҳисобидан 2012 йилда 732,8 млн. АҚШ доллари сарфланиши режалаштирилган (2.4.5.-жадвал). Тикланиш ва тараққиёт жамғармасини ташкил қилиниши реал секторнинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва техник қайта қуроллантириш, самарали таркибий ислохотларни амалга ошириш ва инвестиция сиёсатини молиявий таъминлашнинг самарали манбалари шаклланишига олиб келди. Айниқса, ушбу жамғарма инқирозга қарши чоралар дастурида белгиланган чора-тадбирлар ижросини изчил таъминлашда алоҳида аҳамият касб этмоқда.

2.4.5-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағларини жалб қилиш орқали амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг 2012 йилда йўналтириладиган ҳажми (млн. АҚШ доллари)

№	Буюртмачилар ва лойиҳанинг номи	2012 йилда йўналтириладиган маблағларнинг ҳажми	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағлари ҳисобидан	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағларининг улуши, фоизда
	Жами	2 093,7	732,8	34,9
1.	Янги қурилиш	565,2	259,0	45,8
2.	Тезлаштирилган инвестиция лойиҳаларига	1 528,5	473,8	30,9

2012 йилда жамғарма маблағлари ҳисобидан:

а) фаолият юритаётган корхоналар базасида рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш;

б) импорт ўрнини босадиган маҳсулот ва материаллар ишлаб чиқариш бўйича инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш;

в) қурилиш-таъмирлаш ишларини амалга ошириш ва объектларни ишга тушириш муддатини қисқартириш ҳисобидан тезлаштирилган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш кўзда тутилган.

Жамғарма маблағлари ҳисобидан 2012 йилда жами 732,8 миллион доллар ҳажмидаги лойиҳалар молиялаштирилиши кўзда тутилган бўлиб, жами молиялаштириш манбалари таркибида жамғарма маблағларининг улуши 34,9 фоизни ташкил этади.

Янги қурилиш лойиҳалари учун 259,0 миллион доллар маблағ ажратилиши кўзда тутилган ушбу йўналишдаги жами лойиҳаларни молиялаштириш манбаи таркибида жамғарманинг улуши 45,8 фоизни ташкил этади. Модернизация ва қайта таъмирлаш лойиҳалари учун эса 473,8 миллион доллар маблағ жалб қилиниши кўзда тутилган бўлиб, бу жами молиялаштириш манбалари таркибида 30,9 фоизни ташкил этади.

Юқоридаги маълумотлар асосида хулоса қилиш мумкинки, жаҳон молиявий иқтисодий-инқирози шароитида республикада кузатилаётган макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суратларини таъминлашда, мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий ислоҳотлар, аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишда давлатнинг молиявий қўллаб-қувватлашнинг аҳамияти бекиёс бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, давлат томонидан молиялаштириш тизимида амалга оширилаётган изчил ислоҳотларнинг амалдаги яхлит ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар билан уйғун равишда олиб борилаётганининг натижасидир.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, ўтган йилда инвестицияларни жалб этиш борасида эришилган натижалар мамлакатимиздаги инвестиция муҳитининг янада яхшиланганлигидан, бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётдаги муҳим таркибий ўзгаришларни изчил амалга ошириш имкониятининг кенгайганлигидан дарак беради. Олиб борилган ислоҳотлар натижасида ЯИМнинг таркибида ҳам ижобий ўзгаришлар юз бермоқда (2.4.6-жадвал).

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг таркибида айрим соҳа ва тармоқларнинг салмоғи, (ЯИМга нисбатан фоизда)

Иқтисодий тармоқ ва соҳалари	2000 й.	2010 й.	2011 й.
Саноат	14,2	24,0	24,1
Қишлоқ хўжалиги	30,1	17,5	17,6
Хизмат кўрсатиш	37,0	49,0	50,5

Агар ўн йил олдин, яъни 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2011 йилда бу кўрсаткич 24,1 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 11,7 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 50,5 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигининг улуши эса, 30,1 фоиздан 17,6 фоизга тушди.

Асосий тушунчалар

Маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли назарияси — капитални четга чиқаришни маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли қонуниятлари билан боғлайди. Маҳсулотнинг бозордаги ҳаёти бир нечта босқичлардан ўтади: 1) маҳсулот бозорга олиб кирилади; 2) маҳсулотни сотиш ҳажмининг ортиши ва сифат кўрсаткичларининг яхшиланиши; 3) маҳсулот оммавий тарзда ишлаб чиқарилади; 4) бозор маҳсулотга тўйинади ва сотиш ҳажми пасаяди. Шунда маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтатилади.

Рақобатбардорлик назарияси — М.Портер корпоратив бошқарув, ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш, талаб ҳолати ва турдош тармоқларни қўллаб-қувватлаш омиллари синтезини «рақобат афзалликлари олмоси» деб атайти ва улар капитални четга чиқаришнинг муваффақиятини кафолатлашини назарда тутати.

Эклектик парадигма — ушбу назарияда ТМКнинг жаҳон капитал бозорларига кириб бориш сабаблари умумлаштирилади. Ж.Даннинг иқтисодий назарияда тўпланган фикрларни оддий механик тарзда умумлаштирмасдан, хўжалик амалиётида синовдан муваффақиятли ўтган омилларни танлаб олади.

«Учаётган турналар» назарияси — иқтисодий ўсиш самарасининг ортиши жараёнида импорт босимидан ҳимояланиш лозимлиги асосланади. Иқтисодий ўсиш ҳудудининг кенгайиши юқоридан пастга қараб содир бўлади ва учбурчак шаклда учиб кетаётган ғозлар тўдасини эслатади.

Инвестицион ривожланиш йўли назарияси — ушбу ривожланиш йўли беш босқичдан иборат ва ТТХИнинг мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқлигини тавсифлаб беради.

Халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар — компанияларнинг халқаро бозорларда акцияларнинг йирик пакети ёки корхонани тўлиқ сотиб олишлари жараёнидир. Ушбу усул компанияларнинг бозордаги улушининг ортишига, капиталлашиш даражасининг ўсишига олиб келади.

Таркибий сиёсат — давлатнинг миллий иқтисодий тизимида самарали соҳаларро ва соҳа ичидаги нисбатларни шакллантиришга қаратилган узоқ муддатга мўлжалланган чора-тадбирлар йиғиндисидир.

Таркибий ислохотлар — иқтисодий секторлари ўртасидаги нисбатларнинг ўзгариши, янги соҳа ва тармоқларнинг ривожланиши ва йирик компаниялар даражасидаги ташкилий-ҳуқуқий ўзгаришларнинг амалга оширилишидир.

Иқтисодий тармоқ таркиби — айрим тармоқларнинг ЯИМдаги, асосий ишлаб чиқариш фондларидаги, ишлаётганларнинг сонидagi улуши билан белгиланади.

Иқтисодий технологик таркиби — ишлаб чиқаришнинг технологик базасини белгиловчи технологик укладларнинг йиғиндиси билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг минтақавий таркиби — миллий хўжалик субъектларининг мамлакат ялпи ички маҳсулотини ишлаб чиқаришдаги улуши билан белгиланади.

Иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий таркиби - мамлакатдаги мулк шаклларининг ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги, банд бўлганларнинг умумий сони, асосий капиталга сарфланган инвестициялардаги улуши билан белгиланади.

Капиталнинг концентрациялашуви, кооперациялашуви ва марказлашувини акс эттирувчи иқтисодиёт таркиби — кичик, ўрта, йирик корхоналар, молия-саноат гуруҳлари, трансмиллий компанияларнинг ЯИМни ишлаб чиқаришдаги ўрни билан белгиланади.

Назорат саволлари

- 1.Тўғридан-тўғри ва портфель инвестицияларнинг фарқи нимадан иборат?
- 2.Нима учун портфель инвестициялар оқими тўғридан-тўғри инвестициялар оқимидан катта? Нима учун улар ўртасидаги фарқ 1990 йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб қисқарди?
3. Мамлакат томонидан тўғридан-тўғри хорижий ва портфель инвестицияларни қабул қилиши қандай ижтимоий оқибатларга олиб келиши мумкин?
4. ТТХИнинг кескин ўсишининг сабабларини кўрсатинг?
5. XX асрда ТТХИнинг йўналиши қандай ўзгариб борган?
6. Миллий иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестициялар роли нималардан иборат?
7. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида таркибий сиёсатни амалга оширишнинг устувор йўналишлари нималардан иборат?
8. Ўзбекистонда таркибий ўзгаришларни амалга оширишда хорижий инвестицияларнинг ўрни қандай?
9. Мамлакат иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришларни модернизациялаш жараёнига таъсирини аниқланг?
- 10.Мамлакат экспортининг таркибини диверсификациялашнинг мазмуни ва йўналишлари нималардан иборат?

3-мавзу: Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий асослари ва хорижий инвесторларга яратилган шарт-шароитлар

РЕЖА

- 3.1. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий асослари
- 3.2. Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда уларга берилган кафолатлар
- 3.3. Хорижий сармоядорларга яратилган имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари

3.1. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳуқуқий асослари

Республикада қулай инвестиция муҳитини шакллантириш бўйича ишларни янада кучайтириш узоқ муддатга мўлжалланган стратегик вазифа ҳисобланади. Ички кредит манбаларини сафарбар эташ чора-тадбирлари билан биргаликда хорижий инвестицияларни рағбатлантиришга хизмат қиладиган қулай муҳит яратиш масаласи биз учун ўта муҳим стратегик аҳамиятга эга.

Мамлакатдаги сиёсий ва макроиқтисодий барқарорлик, хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг кучли кафолати ва кенг имтиёзлар тизими каби омиллар тадбиркорлар учун энг қулай шарт-шароит яратмоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш учун муҳим аҳамият касб этувчи хом ашё, материаллар, энергия ресурслари ва юқори малакали ишчи кучи баҳоси қўшни мамлакатларга нисбатан арзон бўлиши хорижий инвестицияларни мамлакатимизга жалб қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларни жалб қилишни жадаллаштиришга йўналтирилган фаол сиёсат олиб борилмоқда. Миллий валютанинг жорий операциялар бўйича конвертациясининг таъминланиши ва ислохотларни амалга ошириш стратегияси Ўзбекистонда иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва хорижий капитал иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш учун қулай асосни шакллантиради.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятига доир ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида хорижий инвестициялар масаласига бевосита тааллуқли бўлган қонунлар муҳим ўрин тутди. Хорижий инвесторларнинг самарали фаолият кўрсатиши кафолатларини таъминлаш, хорижий молиявий ва бошқа ресурсларни замонавий чет эл технологияси ва бошқарув тажрибасини жалб қилиш ҳамда ундан оқилона фойдаланиш мақсадида мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига, шунингдек унинг жаҳон тизимида интеграциялашувига кўмаклашиш учун 1994 йил 5 майда Ўзбекистон Республикасининг "Хорижий инвестициялар ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди. Шунингдек Ўзбекистондаги инвестицион тақлифларни тайёрлаш ва амалга оширишда хорижий инвесторлар ва маҳаллий ҳамкорларга амалий ёрдам кўрсатиш учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 21 августдаги Фармони билан ноҳукумат ташкилот мақомига эга бўлган хорижий инвестициялар бўйича Агентлик ташкил этилди. Вақт ўтиши билан иқтисодий ўсишнинг жадал боришини таъминлаш, республика иқтисодиётига хорижий мамлакатларнинг илғор технологияларини жалб қилиш ва умуман жаҳон андозаларига эришиш учун хорижий инвестициялар соҳасидаги мавжуд қонунчилик базасини қайта кўриб чиқиш зарурати объектив равишда пайдо бўлди.

Шу муносабат билан 1998 йил 30 апрелда Олий Мажлис томонидан янги ҳужжат — "Чет эл инвестициялари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва "Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида"ги Қонун қабул қилди.

Кейинги йилларда республиканинг инвестиция фаолияти ортиб бораётганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Хорижий сармояни кенг жалб қилиш асосан таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштиришга, иқтисодий соҳани мустахкам моддий-техника базасини яратишга, мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорлигини ва иқтисодий ривожланишини таъминлашга қаратилган.

Инвестицияларни мамлакатга жалб қилишда ҳукукий асосларга тааллуқли ҳозирги вазифа — бу ҳукуматнинг хорижий инвестициялар бўйича узок, муддатли барқарор позицияларини шакллантириш ва уни потенциал хорижий инвесторларга етказишдан иборатдир.

Республикада хорижий инвесторлар учун ҳукукий кафолатлар ва имтиёзларнинг кенг қамровли тизими шакллантирилган. Бу тизим «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги, «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги, «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги ва «Қимматли қоғозлар бозорида хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунларга асосланган. Ушбу қонунлар хорижий инвесторларнинг тенг ҳуқуқли ва адолатли шарт-шароитда фаолият олиб боришини таъминлайди. Бундан ташқари, хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини рағбатлантириш мақсадида солиқ имтиёзлари ва преференцияларни ўз ичига олувчи қўшимча чора-тадбирлар тизими ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвесторлар фаолияти 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан кафолатланади.

Хорижий инвесторлар ҳуқуқларини кафолатлашда давлат масъул орган ҳисобланади. Хусусан, Адлия вазирлигига хорижий инвесторлар ва хорижий инвестицияли корхоналарга нисбатан назорат қилиш органлари, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораларининг инвесторлар ҳуқуқларини бузувчи қарорларини тўхтатиб қўйиш, тегишли давлат ва бошқарув органларига бундай қарорларни бекор қилиш борасида таклифлар киритиш ҳуқуқи берилган. Бундай ёндашув хорижий инвесторлар фаолияти билан боғлиқ муносабатларда қонун устуворлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Давлат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эллик инвесторлар инвестиция фаолиятини амалга оширишлари чоғида уларнинг барча ҳуқуқларини кафолатлайди ва ҳимоя қилади.

Чет эллик инвесторлар ва чет эл инвестициялари учун адолатли ва тенг ҳуқуқли режим, уларнинг тўлиқ ва доимий ҳимояси ҳамда хавфсизлиги таъминланади. Бундай режим Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида белгилаб қўйилган режимга қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас.

Чет эл инвестицияларининг ҳукукий режими Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахслари томонидан амалга оширилаётган инвестицияларнинг тегишли режимига қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлиги манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида иқтисодиёт ва фаолиятнинг муайян соҳаларида чет эл инвестициялари учун чеклашлар ёки таъқиқ назарда тутилган бўлиши мумкин.

Чет эллик инвесторларнинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан кафолатланган ҳуқуқлари ва манфаатлари бузилганда уларни тиклаш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари, шу жумладан халқаро шартномалари билан тартибга солинади.

Инвестиция фаолияти билан боғлиқ ҳолда Ўзбекистон Республикасида бўлиб турган чет эллик инвесторлар, уларнинг вакиллари ва чет эллик ходимлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин юриш ҳуқуқига эгадирлар. Башарти, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида эркин юришга чекловлар белгиланган бўлса,

факат миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадларини кўзлаб муайян чекловлар қўлланилиши мумкин.

Инвестициялар ва чет эллик инвесторларнинг таваккалчилигини суғурта қилиш ихтиёрий равишда амалга оширилади.

Чет эллик инвесторлар мамлакатнинг ўз инвесторлари билан тенг равишда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний фаолият кўрсатаётган ҳар қандай суғурта ҳимояси ҳуқуқидан фойдаланадилар. Чет эл инвестицияларини сиёсий ва бошқа хавфлардан суғурта қилиш халқаро ташкилотлар, хорижий давлатларнинг экспорт кредит агентликлари, бошқа суғурта компаниялари томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Инвестицияларни рағбатлантиришнинг муҳим тадбирларидан бири жадаллаштирилган амортизация ҳисобланади. Жаҳон амалиётида амортизация ажратмаларининг турли усуллари қўлланилади: эскиришни бир текисда ҳисоблаш; йиллар йиғиндиси усули; икки марта камайиб боровчи қолдиқ усули; фойдаланиш бирлиги усули. Амортизацияни ҳисоблашда талаб қилинадиган усулдан оқилона ва омилкорлик билан фойдаланиши корхоналар учун молиявий воситаларнинг катта қисмини, агар бу маблағлар инвестицияларга йўналтириладиган бўлса, фойда солиғига тортилишдан озод қилиш имкониятларини яратади. Бундай шароитда фойдадан молиялаштириладиган инвестициялар учун имтиёз олиш заруратига ўрин қолмайди.

Жадаллаштирилган амортизация усуллари инвестицияларни рағбатлантиради, чунки солиққа тортиладиган даромадни, демак, солиқлар суммасини анча қисқартириш имконини яратади. Бундан ташқари, инфляция мавжуд бўлган шароитларда бу усуллар ҳисобланган амортизацияларнинг жорий қийматини сақлаш имкониятини беради, уларни бир текисда ҳисоблаш усулида эса жорий қийматни сақлаб қолиб бўлмайди. Шунинг учун, бизнинг фикримизча, инфляция мавжуд бўлган шароитларда амортизация нормасини инфляциянинг истиқболланган даражасини ҳисобга олиб ўзгартириш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Турли мамлакатларнинг тажрибалари тасдиқлашича, жадаллаштирилган амортизация:

- капитал жамғарилишини тезлаштириш (чунки яширилган фойданинг жами суммаси капитал қўйилмаларга кетади);
- асосий капиталнинг янгиланишини жадаллаштириш, муайян даражада уни инфляциядан беҳатар қилиш ва рақобатбардошликни кўтариш;
- инвестицияга йўналтириладиган фойдани солиққа тортишдан қонуний равишда озод қилиш имкониятларини беради.

Хуллас, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан қуйидагилар таъминланади: инвестиция фаолиятининг миллий ва чет эллик субъектлари учун барча қулайликлар; чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларининг давлат кафолатлари, зарур ҳолларда қўшимча кафолатлар ва ҳимоя тадбирлари; миллийлаштиришдан, маблағлардан фойдаланиш кафолатлари; маблағларни ўтказиш кафолатлари, инвестиция фаолияти тўхтатилиши муносабати билан чет эл инвестицияларини қайтариш кафолатлари; очик ахборотлардан эркин фойдаланиш.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида хорижий инвестициялар, айниқса тўғридан-тўғри хусусий чет эл инвестициялари учун қатор имтиёзлар берилди.

Иқтисодиётни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш масалалари диққат марказида бўлганлиги туфайли сўнгги йилларда рағбатлантириш тизимини янада такомиллаштириш, солиқ кредити ва имтиёзларидан кенгроқ фойдаланиш имкониятлари яратилди.

3.2. Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда уларга берилган кафолатлар

Чет эллик инвестор халқаро ҳуқуқ принциплари ва Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажмлари, турлари ва йўналишларини мустақил белгилаш;

- инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш;

- ўзининг инвестицияларига ва инвестиция фаолиятининг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш. Чет эллик инвесторнинг қарорига биноан инвестицияларга, уларнинг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин. Ҳуқуқлар бошқа шахсга берилганда тарафларнинг ўзаро муносабатлари шартномалар асосида тартибга солинади;

- Ўзбекистон Республикасидаги инвестиция фаолияти натижасида олинган ўзига қарашли ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарини чет элларда ва Ўзбекистон Республикасида патентлаштириш тўғрисида мустақил равишда қарор қабул қилиш;

- инвестиция фаолияти натижасида олинган даромадни мустақил ва эркин тасарруф этиш (шу жумладан уни монеликсиз репатриация қилиш);

- Ўзбекистон Республикасига кредитлар ва қарзлар тариқасида пул маблағлари жалб этиш;

- ўз ҳисобварағидаги миллий валюта маблағларидан ички валюта бозорида чет эл валютасини сотиб олиш учун фойдаланиш;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва шартларда ер участкаларига доир ҳуқуқларни сотиб олиш;

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўзига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлган мол-мулк ва ҳар қандай мулкый ҳуқуқлардан зиммага олган мажбуриятларнинг, шу жумладан қарз маблағларини жалб этишга қаратилган мажбуриятларнинг барча турлари бўйича таъмин сифатида фойдаланиш;

- ўз инвестициялари ва бошқа активлари реквизиция қилинган тақдирда мутаносиб равишда товон олиш;

- давлат бошқарув органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳамда улар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ҳамда қарорлари натижасида етказилган зарарларни ундириш.

Чет эллик инвестор Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга ҳам эгадир.

Чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестиция фаолиятини амалга оширганда:

- Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этишлари;

- Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқлар ва бошқа тўловлар тўлашлари;

- инвестициялаш муносабати билан ўз зиммаларига олган шартнома мажбуриятлари бўйича жавоб беришлари;

- инвестиция лойиҳаларида Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларидан келиб чиқадиган санитария-гигиена, экологияга оид ва бошқа талабларга риоя этилганлиги хусусида экспертиза хулосасини олишлари;

- ўз рақобатчиларига нисбатан қўшимча имтиёзлар ва афзалликлар олиш мақсадида инвестиция фаолияти бўйича шерикларига ёки давлат бошқарув органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларига бевосита ва (ёки) билвосита ноқонуний таъсир ўтказишнинг ҳар қандай шаклларида ўзларини тийишлари шарт.

Чет эллик инвестор Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига риоя этмаганлик учун умумий асосларда жавобгар бўлади ҳамда ўзига мулк ҳуқуқи асосида қарашли бўлган, Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ ундириш қаратилиши мумкин бўлган ўзининг мол-мулки билан жавоб беради.

Чет эллик инвесторларнинг хўжалик фаолияти, шу жумладан чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар, уларнинг шўъба корхоналари, филиаллари ва бошқа тузилмаларини, шунингдек хўжалик уюшмалари ва бирлашмаларини ташкил этиш, сотиш, қайта ташкил этиш ёки тугатиш, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг фондларини шакллантириш, ижара шартномалари ва бошқа шартномаларини тузиш бўйича фаолияти Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ, солиқлар ва бошқа тўловларни, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳисобланувчи ўз ходимлари учун ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот бўйича тўловларни амалга оширади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг чет эл валютасидаги барча харажатлари уларнинг ўз валюта тушумлари ҳисобига, шунингдек чет эл валютасини олишнинг Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида рухсат этилган бошқа манбалари ҳисобига таъминланиши лозим. Уларнинг валютада ўзини ўзи қоплаши тузиладиган консорциумлар, бирлашмалар ва бошқа ташкилий тузилмалар доирасида ҳам таъминланиши мумкин.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари талабларига риоя этган ҳолда экспорт-импорт операцияларини мустақил равишда амалга оширадilar. Ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни экспорт қилганларида бундай маҳсулот лицензияланмайди ва квоталанмайди.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маҳсулотни лицензиясиз импорт қилишга ҳақли. Экспортга чиқариладиган ўзининг ишлаб чиқарган маҳсулотини ва корхоналар томонидан ўз эҳтиёжлари учун импорт қилинадиган маҳсулотни аниқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикасига ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун, шунингдек чет эллик инвесторларнинг ва чет эллик инвесторлар билан тузилган меҳнат шартномаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида турган чет давлатлар фуқароларининг шахсий эҳтиёжлари учун олиб кириладиган мол-мулкдан бож тўлови олинмайди.

Чет эллик инвесторларга ҳамда чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга тегишли, уларнинг инвестициялари сифатида қўшиладиган ихтироларни патентлаш ва саноат намуналарини жорий этиш Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар корхона фондлари рўйхатини, уларни вужудга келтириш ва улардан фойдаланиш тартибини мустақил равишда белгилайди.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ходимларининг меҳнат муносабатлари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона ходимларини ижтимоий суғурта қилиш ва ижтимоий таъминлаш (чет эллик ходимларни ижтимоий суғурта қилиш ва таъминлаш бундан мустасно) Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва шартларда ер участкалари сотиб олишлари мумкин.

Иморатлар ва иншоотларга бўлган мулк ҳуқуқи бошқага ўтаётганда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда шу объектлар билан биргаликда ер участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам ўтади.

Чет эллик инвесторларга мол-мулкни ижарага бериб қўйиш ижарага берувчи томонидан шартномалар асосида ва қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисоб-китобни ва ҳисоботни амалга оширадилар. Улар бухгалтерия дафтарлари ва ёзувларини Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасида, шунингдек, ўз хоҳишларига кўра, эркин айрбошланадиган валютада юритадилар.

Ривожланаётган мамлакатларда кенг қўлланилаётган яна бир рағбатлантирувчи чора шундан иборатки, агар мамлакатдаги кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштира, унда хорижий инвесторларга нисбатан инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатларини инвестициялаш вақтдан бошлаб маълум бир муддатга қўллаш кафолатланади. Ушбу чора Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ҳам ўз аксини топган бўлиб, хорижий инвесторларга инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатларини инвестициялаш вақтидан бошлаб ўн йил мобайнида қўллаш кафолати берилади. Хорижий инвестор ўз хоҳишига кўра янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳукуқига эгадир.

Хорижий инвесторнинг Ўзбекистон Республикасида олган даромадлари унинг хоҳишига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида реинвестиция қилиниши ёки бошқа ҳар қандай усулда ишлатилиши мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикасига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни репатриация қилиш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни амалга ошириш муносабати билан олинган ҳуқуқлардан фойдаланиш чекловларсиз амалга оширилади. Ушбу қулайлик миллий валютамининг эркин конвертацияланиш имконияти жорий операциялар билан чекланган шароитда хорижий инвесторлар фаолиятини рағбатлантирувчи муҳим омил ҳисобланади.

Умуман, хорижий инвесторларга бериладиган асосий кафолатларнинг тўлиқ бўлмаган рўйхати қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикасидаги хорижий инвестициялар национализация ва реквизиция қилинмайди.
2. Хорижий инвесторларга фаолияти натижасида олинган фойда ва бошқа маблағларни ҳеч бир чекловларсиз чет эл валютасида хорижга ўтказиш кафолатланади. Шунингдек, импорт бўйича олиб кириладиган хом ашё, бутловчи буюмлар ва замонавий технологиялардан олинган тушумни чет эл валютасига айирбошлаш таъминланади.
3. Чет эллик жисмоний ва юридик шахсларга давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнида, шу жумладан, кўчмас мулк олди сотдисида эркин қатнашиши кафолатланади.
4. Хорижий инвестицияли корхоналар ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни лицензиясиз экспорт қилиш, ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маҳсулотни импорт қилиш ва қўшма корхоналарнинг устав фондига ҳисса қўшиш учун бож тўламасдан мулк олиб киришга ҳақлидир.

3.3. Хорижий сармоядорларга яратилган имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари

Ўзбекистон Республикаси Солиқ ва Божхона кодекслари, Президент Фармонлари ва Қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари орқали хорижий инвесторлар учун имтиёзларнинг кенг тизими яратилган (3.3.1-жадвал).

Мамлакатимизга инвестицияларни, айниқса ТТХИларни жалб этишга катта эътибор қаратилмоқда. Буни Президентимиз И.А.Каримовнинг 2005 йил 11 апрелдаги ПФ-3594-сонли “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ва 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонларидан ҳам кўrsa бўлади.

**Хорижий инвесторлар ва хорижий инвестицияли корхоналар (ХИК)га
бериладиган имтиёзлар**

Солиқ, тўлов турлари	Имтиёзлар
Даромад солиғи	- қишлоқларда қайта очилган хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг биринчи йилида даромад солиғидан тўлиқ озод этилади, 2-йил солиқнинг 25%ини, 3-йил 50%ини тўлашади. Савдо-сотиқ ва воситачилик билан шуғулланувчи ХИКлар мустасно; - бошқа иш./чик.. корхоналари, жумладан ТТХИ корхоналар фаолиятининг 1-йилида солиқнинг 25%ини, 2-йил 50%ини тўлашади; - агар экспортга ишловчи ёки импорт ўрнини босувчи ТТХИли корхона ишлаб чиқарган маҳсулотининг 25%ини болаларга мўлжалланган товарлар ташкил этса, ушбу корхона даромад солиғидан 5 йилга озод этилади. Агар экспортга ишловчи ёки импорт ўрнини босувчи ТТХИли корхонанинг асосий капиталида хорижий капиталнинг улуши 50%дан кам бўлмаса, ушбу корхона даромад солиғидан 2 йилга озод этилади; - хорижий капиталнинг улуши 50%дан кам бўлмаган иш./чик.. корхонаси ўз даромадини тўлиқ реинвестиция қилса, даромад солиғидан тўлиқ озод этилади.
Қўшилган қиймат солиғи	- хорижий валюта ва қимматли қоғозлар ҳаракатига тегишли бўлган суғурта ва ссуда бериш операциялари; - ўзи етиштирган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш; - геологик ва топографик ишлар; - республикамизда ишлаб чиқарилаётган қурилиш материаллари; - экспорт қилинаётган товарларни ҳамда хорижий товарларни ортиш ва ташиш бўйича кўрсатиладиган хизматлар.
Ер солиғи	- хорижий инвестицияли ишлаб чиқариш корхоналари ер солиғини тўлашдан 2 йилга озод этилади.
Акциз солиғи	- ноозиқ-овқат истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи корхоналар акциз солиғини тўлашдан озод этилади. Тамаки маҳсулотлари, заргарлик буюмлари, совун ва бензин ишлаб чиқарувчи корхоналар бундан мустасно.
Божхона тўловлари	- Ўзбекистон Республикасига 50 млн. доллардан ортиқ ТТХИ киритган юридик шахсларнинг чегарадан олиб ўтадиган товарларидан импорт божини ундирилмайди; - хорижий инвестор ўз зиммасига ишлаб чиқаришга модернизациялаш мажбуриятини олганида, чегарадан олиб ўтиладиган технологик ускуналар учун зарур деталлар ва эҳтиёт қисмлар божхона тўловларидан озод қилинади.
Бошқа турдаги солиқлар ва мажбурий тўловлар	- экспортга ишловчи ёки импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқараётган ТТХИли корхоналар ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида солиқ кредитини олишлари мумкин; - нефть ва газ конларини аниқлаш ишларини олиб боровчи хорижий корхоналар ҳамма турдаги солиқлар ҳамда тўловлардан озод қилинади. Ушбу корхоналар ускуналар, моддий-техник ресурслар, хизматларни импорт қилганда божхона тўловларидан ҳам озод қилинади; - нефть ва газ казиб чиқарувчи қўшма корхоналар хорижий корхоналар ёрдамида тузилган бўлса, даромад солиғидан 7 йилга озод этилади. Шунингдек, бу корхоналар мулк солиғидан ва хорижий ҳамкорлар улушидан ундириладиган даромад солиғидан озод этилади.

2012 йилги Фармонда белгиланишича, хорижий инвесторнинг пул шаклидаги улуши 5 миллион АҚШ долларидан кам бўлмаган янгидан ташкил этилаётган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар давлат рўйхатидан ўтган санадан бошлаб 10 йил мобайнида солиқ қонунчилигида ўзгаришлар юз берган ҳолларда, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи (товарлар, ишлар, хизматларни реализация қилиш айланмаси), мол-мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона ижтимоий тўлов, ягона солиқ тўлови, шунингдек, Республика йўл жамғармасига ҳамда Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашнинг мазкур корхоналар давлат рўйхатидан ўтиш санасида амал қилган меъёрлари ва қоидаларини қўллашга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2005 йил 11 апрелдаги ПФ-3594-сон Фармони билан белгиланган солиқ имтиёзлари (киритиладиган ТТХИ миқдорида қараб инвесторлар асосий фаолият бўйича даромад (фойда) солиғи, мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва ҳудудларни ободонлаштириш солиғи, экология солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлашдан, шунингдек, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод этилди) 2012 йилнинг II чорагидан бошлаб амал қилди.

Фармонда белгиланганидек, тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар ҳажми куйидагича бўлганда мазкур солиқ имтиёзлари берилади:

- 1) 300 минг АҚШ долларидан 3 миллион АҚШ долларигача - 3 йил муддатга;
- 2) 3 миллион АҚШ долларидан 10 миллион АҚШ долларигача - 5 йил муддатга;
- 3) 10 миллион АҚШ долларидан ортиқ бўлганда - 7 йил муддатга.

Ушбу 2012 йилги Фармонга кўрасолиқ имтиёзлари куйидаги шартлар асосида қўлланилиши белгиланган:

– Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти истисно этилган ҳолда, республиканинг барча минтакаларида жойлаштириладиган хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга татбиқ этилади.

– корхонанинг устав капиталида хорижий иштирокчиларнинг улуши камида 33 фоизни ташкил этиши лозим;

– хорижий инвестицияларни эркин алмаштириладиган валюта ёки янги замонавий технологик ускуна тарзида қўйиш;

– мазкур имтиёзларни қўлланиш муддати давомида имтиёзлардан олинган даромаднинг камида 50 фоизини корхона янада ривожлантириш мақсадида қайта инвестициялашга йўналтириш.

Шунингдек, хўжалик субъектлари томонидан ишлаб чиқаришни мунтазам модернизациялаш, техник-технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, уни юқори сифатли, рақобатбардош, экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш имконини берадиган илғор замонавий ускуналар билан таъминлашга қаратилган самарали рағбатлантириш тизимини яратиш мақсадида 2007 йил 14 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонининг қабул қилиниши республикага хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш асосида иқтисодиёт тармоқларини жадал модернизация қилишни фаоллаштиришга йўналтирилган навбатдаги амалий қадам бўлди. Фармонга кўра, хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқаришга илғор замонавий ускуналарни мунтазам киритиш асосида модернизациялашни таъминласа, янги жиҳозлар ишлаб чиқаришга жорий этилган пайтдан бошлаб куйидаги қўшимча имтиёзларга эга бўладилар:

- ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун берилган кредитларни қайтаришга, лизинг объектини тўлашга йўналтирилган маблағлар

микдорида уч йил мобайнида фойдадан олинадиган солиқ базаси тегишли ҳисобот даври учун ҳисобланган амортизация маблағларидан фойдаланиш шарти билан камайтирилади;

- ишлаб чиқаришга жорий этилган янги технологик жиҳозлар беш йил муддатга мулк солиғидан озод этилади;

- солиққа тортишнинг соддалаштирилган тартиби қўлланиладиган ишлаб чиқариш микрофирмалари ва кичик корхоналари учун беш йил давомида ягона солиқ тўлови тўлашда солиққа тортиладиган базани харид қилинган янги технологик жиҳозлар қийматига тенг, аммо солиққа тортиш базасининг 25 фоизидан кўп бўлмаган микдорда камайтирган ҳолда солиқ имтиёзлари жорий этилади;

- 2007 йил 1 апрелдан бошлаб хўжалик юритувчи субъектлар томонидан четдан олиб кириладиган технологик жиҳозлар бўйича қонунчиликда белгиланган божхона тўловларини тўлашда имтиёзлардан фойдаланади. Бундай имтиёз шартнома шартларида кўзда тутилган бўлса бутловчи ва эҳтиёт қисмларга нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Хорижий инвесторлар ва халқаро молия институтларини Ўзбекистонда яратилган қулай инвестиция муҳити ҳамда мамлакат иқтисодиётига инвестиция сарфлашнинг потенциал имкониятлари тўғрисида кенг хабардор қилишни ташкил этиш, корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг фаолиятини аниқ-пухта мувофиқлаштиришни таъминлаш мақсадида 2008 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда ўзлаштириш жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-927-сонли Қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорда «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ва ўзлаштириш тартиби тўғрисидаги Низом» ва «Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш жараёнида лойиҳалар ташаббускорлари ва давлат органларининг ўзаро ҳамкорлик қилиш схемаси» берилган бўлиб, унда хорижий инвесторлар фаолиятини бошқариш, уларга кўмак бериш тизими кўрсатиб берилган, Президент қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш бўйича қарорларни кўриб чиқиш, муҳокама этиш ва қабул қилишда, ҳар йилги инвестиция дастурларини, шунингдек, тармоқлар ва мамлакат минтақаларини ривожлантиришнинг ўрта муддатли дастурларини тайёрлашда етакчи бўғин ҳисобланади, унинг зиммасига мазкур масалаларни ҳал этишда идоравий мансублигидан қатъи назар, барча хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириш масъулияти юкланади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ягона маълумотлар базасига киритилган инвестиция таклифларининг амалга оширилиши тўғрисида ҳар ойда Вазирлар Маҳкамасига ахборот бериб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хўжалик юритувчи субъектлар томонидан Ўзбекистон Республикаси берган кафолатлар бўйича мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш устидан тизимли мониторинг ўрнатиб, қарорлар қабул қилиш учун ҳар чоракда Вазирлар Маҳкамасига тегишли ахборотларни тақдим этмоқда.

Вазирлар Маҳкамаси тармоқ Комплексларининг раҳбарлари Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги билан биргаликда хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этган ҳолда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг тасдиқланган тармоқли жадвалларини ижро этиш, лойиҳа олди ҳужжатларини ўз вақтида тайёрлаш ва экспертиза қилиш устидан қаттиқ назорат ўрнатган.

Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кўмаклашиш агентлиги «Ўзинфоинвест»нинг фаолияти. Республикамиз иқтисодиётига инвестиция киритиш салоҳиятига эга бўлган хорижий инвесторларга Ўзбекистон иқтисодиётига инвестициялаш учун мавжуд бўлган катта имкониятлар, шунингдек, инвесторлар учун яратилган ҳар томонлама кенг, қулай шарт-шароит ва кафолатлар бўйича зарур, керакли ахборот ва маълумотлар билан таъминлаш мақсадида 2007 йилда Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кўмаклашиш агентлиги —

«Ўзинфоинвест» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 6 февралдаги ПҚ-578-сонли Қарорига мувофиқ ташкил этилди. Мазкур агентлик хорижий ишбилармон доираларни республикадаги мавжуд инвестиция муҳити ҳақида атрофлича ахборот билан таъминлаб қолмасдан, уларга лойиҳаларни амалга ошириш борасида ҳам ҳар томонлама қўмаклашади.

Агентлик Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги қошидаги юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган мустақил муассасадир. Агентликнинг асосий мақсадлари:

- тўғридан-тўғри хорижий ва ички инвестицияларни жалб этиш жараёнини янада яхшилаш;
- Ўзбекистонда мавжуд инвестиция имкониятларини хорижда кенг ёритиш;
- республикада яратилган инвестиция муҳитининг афзалликлари ҳақида хорижий ишбилармон доираларига етказиш.

Агентликнинг асосий вазифалари:

- хорижий ишбилармон доиралар ўртасида ва оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳамда ресурс салоҳияти ва инвестицияларни жалб қилиш учун яратилган шарт шароитлар ҳақида маълумотларни кенг ёритиш;
- хорижий инвесторларни ахборот билан таъминлаш, уларга истиқболли лойиҳалар ва инвестиция фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий асослари ҳақидаги маълумотларни такдим қилиш;
- хорижий инвесторлар ва маҳаллий тадбиркорлар ўртасида учрашув ва музокараларни ташкил этиш;
- хорижий мамлакатларда реклама тадбирлари ва акцияларини ўтказиш орқали республиканинг юқори даражадаги халқаро имиджини шакллантириш ва қўллаб-қувватлаш.

Инвестицияларни жалб этиш: «Ўзинфоинвест» агентлиги 3 та йўналиш бўйича хорижий инвестицияларни жалб этади:

- Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар;
- Корхоналарнинг акциялар пакетини истиқболли хорижий инвесторларга таклиф этиш;
- Ким ошди савдоларига мулкӣ мажмуа сифатида қўйилган корхоналарни истиқболли хорижий инвесторларга таклиф этиш.

Агентликнинг фаолияти:

- хорижий инвестицияларни жалб этиш ва инвесторларни Ўзбекистон Республикасидаги фаолияти соҳасидаги қонунчиликни такомиллаштириш бўйича амалий таклифларни ишлаб чиқишда қатнашиш;
- ташкил этилаётган реклама тадбирлари орқали стратегик аҳамиятга эга бўлган дастурлар ва устувор лойиҳаларни амалга ошириш учун ТТХИ, ташқи кредитларни жалб этиш;
- потенциал инвесторларга маълум бир иқтисодиётнинг тармоғи ёки республика ҳудудига қўйилмаларни амалга ошириш жозибадорлиги тўғрисидаги ахборотни етказиш;
- устувор инвестицион лойиҳалар портфелини шакллантиришда иштирок этади;
- ТТХИни жалб этиш учун иқтисодиётнинг устувор соҳалари ва энг муҳим ишлаб чиқаришларни рўйхатини тузиш бўйича таклифларни тайёрлайди;
- инвестицион таклифлар маълумотлар базасини яратади ва мунтазам янгилаб боради;
- хорижий мамлакатлар инвестицион муҳитининг таққослама таҳлилин амалга оширади ва Ўзбекистон Республикаси инвестицион муҳитини яхшилаш бўйича таклифларни ишлаб чиқади; хорижий мамлакатлардаги худди шундай агентликлар ва

ташкilotлар билан ҳамкорликни амалга оширади;

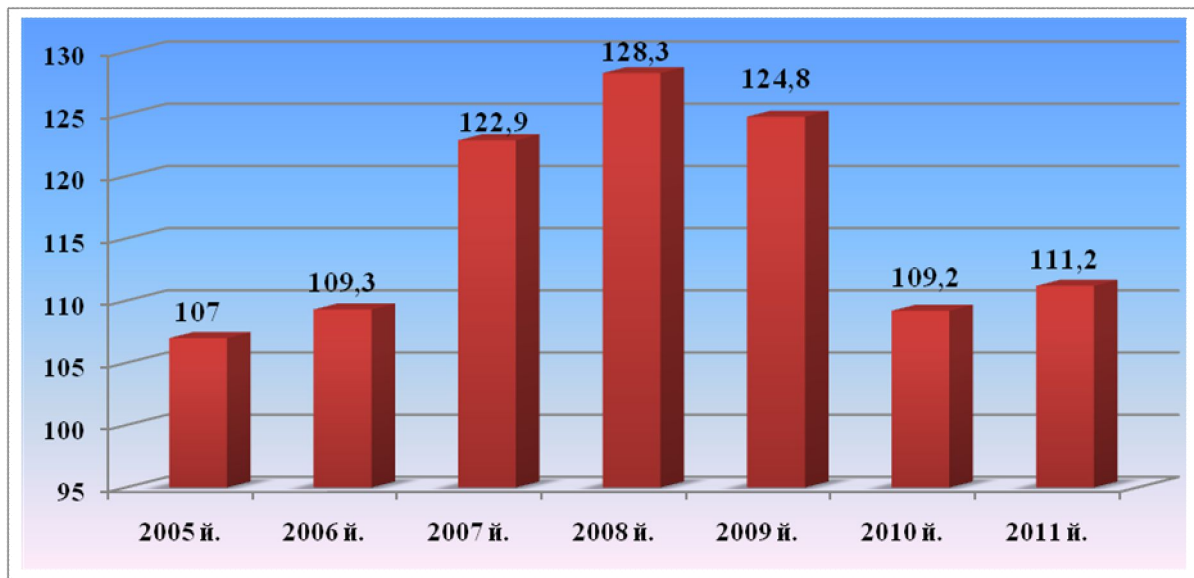
- Ўзбекистон Республикаси инвестицион имкониятлари ва миллий ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт имкониятлари бўйича ахборот-реклама маълумотларини чет элдаги оммавий-ахборот воситаларида жойлаштиришни ташкил этади;
- инвестицион ва бизнесфорумлар, маҳаллий экспорт маҳсулотлари кўргазмаси, «давра суҳбатлари», Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва хорижда семинарлар ва конференциялар ташкил этади;
- хорижий инвесторларни Ўзбекистон Республикасига ва маҳаллий шерикларни хорижий мамлакатларга ўзаро алмашув ташрифларига кўмаклашади, махсус веб-сайтни яратади ва унинг ахборот билан таъминланиш ва мунтазам янгиланишини амалга оширади.

Республикаимиз иқтисодиётида инвестицияларнинг сўнгги олти йилдаги ўсиш суръатлари турлича бўлиб, бунда олдинги йиллардагига нисбатан ўсиш ва пасайиш тенденциялари кузатилмоқда. (3.3.1-расм)

Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси. Ўзбекистон иқтисодиётининг энг муҳим, аввало, етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида **2006 йилда Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси тузилди.**

Мазкур жамғарманинг устав капиталини 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида шакллантирилган эди. 2010 йилнинг 1 январида жамғарманинг устав капитали 3,7 млрд. долларни ташкил этди ва унинг улушини 2010 йилда 5 млрд. долларга етказиш режалаштирилган.

Жамғарманинг асосий вазифаси фақат маблағларни жамлаш ҳамда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш учун ҳал қилувчи аҳамиятга молик муҳим лойиҳаларни молиялаштириш билан чекланмайди, балки хорижий инвесторлар — чет эл компаниялари, банклари, халқаро молия институтлари билан ҳамкорликда ўзаро тенг шартларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни ҳам ўз ичига олади.

3.3.1-расм. 2005-2011 йилларда мамлакатимиз иқтисодиётига йўналтирилган инвестицияларнинг ўсиш суръатлари, фоизда.

Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси иқтисодиётнинг стратегик тармоқларида қатор инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун 870,9 млн. доллар ажратишни режалаштирмоқда. Ўзбекистон Президентининг махсус қарорига кўра 2010 йилда жамғарма маблағларини жалб этган ҳолда 34 та инвестиция лойиҳаларининг

адресли дастури тасдиқланди. Ушбу рўйхатга энергетика, нефтгаз ва кимё тармоқлари, автомобилсозлик, ирригация ва транспорт инфратузилмасидаги умумий қиймати 8,477 млрд. долларлик лойиҳалар кирган. Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси томонидан ажратиладиган кредитларнинг аксарият қисмини энергетика (337,7 млн. долл.), нефтгаз (169,3 млн. долл.), транспорт инфратузилмаси (147,4 млн. долл.), тоғ-кон (121,5 млн. долл.) тармоқлари ва Тошкент вилоятида қурилаётган автомобиль двигателлари ишлаб чиқарувчи завод қурилиши (45,6 млн. долл.) учун ажратиш режалаштирилган.

Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ривожлангани сари унинг истикболи кенгайиб боради, иқтисодийетимизни модернизация қилишдаги ўрни ва аҳамияти ҳар томонлама ошади.

Хорижий инвесторлар учун республикада яратилган кафолатлар, имтиёзлар ва рағбатлантириш чоралари Ўзбекистон капитал сарфлаш учун қулай, ҳамкорлик учун ишончли мамлакат эканлигидан далолат беради.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишда қандай имтиёзлар мавжуд?
2. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб этишнинг институционал асослари нималардан иборат?

4-мавзу: Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларнинг жалб қилиниши

4.1. Миллий иқтисодиётни модернизациялаш ва техникавий қайта қурулантиришда хорижий инвестицияларнинг ўрни.

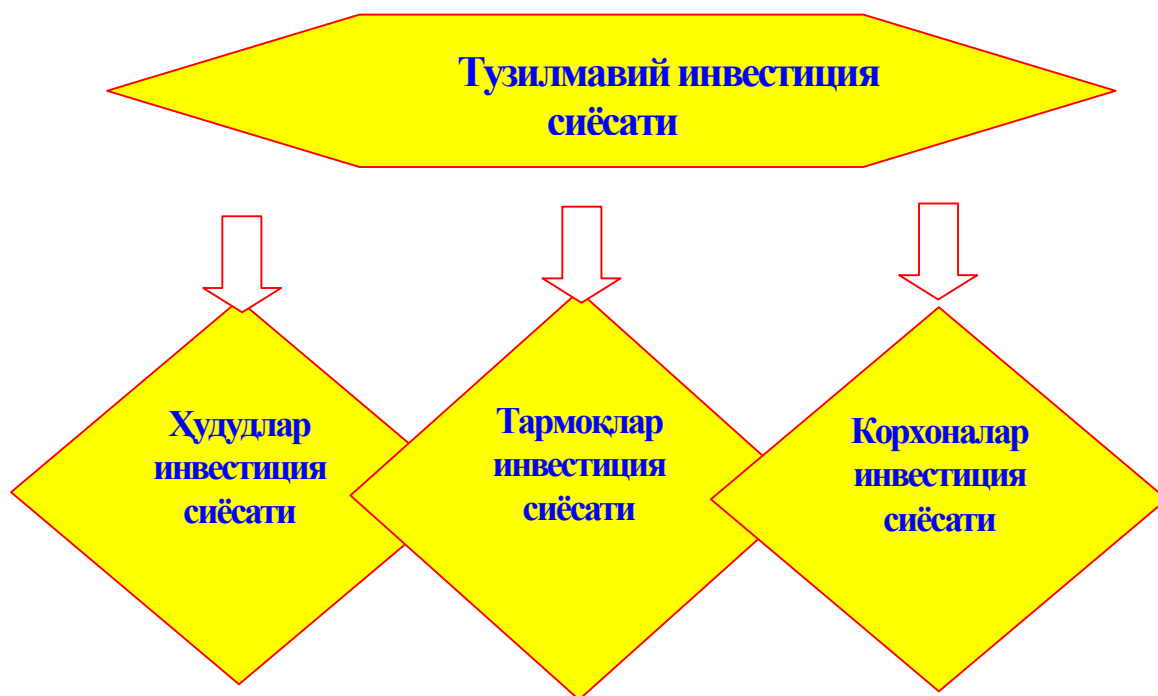
4.2. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этиш шакллари.

4.3. Хорижий инвестицияларни ҳудудлар иқтисодиётига жалб этишнинг ҳолати ва таркиби.

4.4. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолияти.

4.1. Миллий иқтисодиётни модернизациялаш ва техникавий қайта қурулантиришда хорижий инвестицияларнинг ўрни.

Давлатимиз мустақилликка эришган йиллардан бошлаб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос иқтисодий ривожланиш йўлидан бормоқда.. Бу йўлда инвестиция сиёсатининг аҳамияти жуда катта. Чунки, инвестициялар иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар, техник ва технологик янгиланишлар, корхоналарни қайта таъмирлаш ишларини амалга оширишни рағбатлантиради, мамлакат экспорт ва импорт салоҳиятини оширишга имкон яратади. Шу жиҳатдан, Ўзбекистон Давлати ўз тузилмавий инвестиция сиёсатини олиб бормоқда (4.1.1-расм).

4.1.1-расм. Ўзбекистон Республикасининг тузилмавий инвестиция сиёсати

Тузилмавий инвестиция сиёсати ҳудудлар, тармоқлар ва корхона инвестиция сиёсатларидан таркиб топиб, улар ўзаро боғлиқдир. Ҳудудлар инвестиция сиёсати инвестицияни сарфлашда аҳоли, ҳудуд ва инвестор манфаатларини ҳисобга олган ҳолда самарали ишлатишга имкон берувчи ҳудудда олиб бориладиган чора-тадбирлар мажмуи. Тармоқ инвестиция сиёсати эса бу мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини таъминловчи тармоқлар, саноат маҳсулотларини экспорт қилиш, импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни ривожлантириш, илмий-техника тараққиётини инвестиция йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳисобланади. Давлат тузилмавий инвестиция сиёсатида янги тармоқларни ташкил этиш ва ривожлантириш, аҳолининг истеъмол товарлари, иш

жойларга бўлган талабини қисқа вақт ичида юқори даражада таъминлашга эришиш йўлида қуйидаги вазифаларга амал қилмоқда:

- эскирган ишлаб чиқаришларни секин-аста муомаладан чиқариб ташлаш;

- махаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш;

- тўлов қобилиятига эга бўлган ва талабга мос ҳолда ишлаб чиқариш тузилмаларини яратиш;

- ишлаб чиқариш ресурсларидан ва илмий-техника салоҳиятидан имкон қадар юқори даражада фойдаланишни таъминлаш;

- мамлакатнинг экологик ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва уни кучайтириш;

- самарали, рақобатга асосланган ишлаб чиқаришлар, бозор инфратузилмаси, хизмат кўрсатиш соҳаси ва интеллектуал фаолиятлар ривожланишини уйғунлаштириш;

- иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш ва янги тармоқларни барпо этиш;

- аҳолининг иш билан бандлигини ва ҳамда иқтисодий фаоллигини ошириш;

- худудлар ижтимоий инфратузилмасини тўлиқ шакллантириш.

Тузилмавий инвестиция сиёсатини олиб боришда муҳим стратегиялар ишлаб чиқарилган бўлиб, уларнинг моҳияти кичик иқтисодий субъектлар ривожланишини қўллаб-қувватлашдан иборат. Мазкур ишларни амалга оширишда хорижий инвестицияларни жалб этиш муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда сиёсий барқарорлик, инвестиция муҳитини жуда қулайлиги хорижий инвесторлар узок муддатли инвестиция лойиҳаларини тузишда асос бўлмоқда. Бундан ташқари, жалб этилган чет эл инвестициялар ва кредитлар учун кафолатлар тақдим этиш, солиқ ва божхона тарифлари бўйича имтиёзлар, заём ва фоиз ставкаларини субсидиялаш каби шарт-шароитлар яратилмоқда, ўнлаб қонуний ҳужжатлар амал қилмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг асосий йўналишлари орасида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин:

- инвестиция жалб қилиш учун халқаро меъёрлар ва конвенцияларга мос келадиган, саноати ривожланган мамлакатлар инвесторлари томонидан тан олинadиган ҳуқуқий шарт-шароитларни яратишга интилиш;

- республикага жаҳон даражасидаги технологияларни етказиб берадиган ва иқтисодиётнинг замонавий тузилишини вужудга келтиришга ёрдам берадиган инвесторлар учун очиқ эшиклар сиёсатини изчиллик билан амалга ошириш;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ инвестицияларни киритишга қўмаклашиш;

- мамлакатнинг кредит қобилиятини қўллаб-қувватлаш;

- мамлакатнинг айрим минтақаларида ижтимоий ва экология муаммоларини ҳал қилишга қаратилган инвестицияларни киритишга ёрдам бериш.

Ҳукуматимиз томонидан қулай инвестиция сиёсатини олиб бориш мақсадида қуйидаги тамойилларга устувор аҳамият қаратилмоқда: ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш; республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри капитал қўйилмаларнинг кенг жалб қилинишини таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларни янада такомиллаштириш; юртимизга жаҳон даражасидаги технологияларни олиб кирувчи, миллий хўжаликнинг замонавий тузилмасини ташкил этишга қўмаклашувчи чет эл инвесторларига нисбатан қулай шароитлар яратиш сиёсатини изчил олиб бориш; энг муҳим устувор йўналишларга маблағларни йўналтириш⁹. Бундан кўринадики, корхоналарни техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, замон талабларига мос бўлган товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва айниқса, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг кейинги тўлқинлари зарбасига ижтимоий-иқтисодий талофатларсиз бардош бериш, уларнинг салбий оқибатларини

⁹ Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. /Иқтисодиёт ва таълим, 2011 й., 5-сон.

бартараф этиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этишда комплекс ёндашувларга урғу берилмоқда. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “... жаҳон захира валюталарининг бекарорлиги, молия-банк тизими кредит қобилятининг кескин пасайиши ва инвестициявий фаолликнинг сусайиши билан боғлиқ мураккаб муаммолар кўплаб давлатлар иқтисодиётнинг тикланиш ва ўсиш суръатларига таъсир кўрсатмоқда”¹⁰.

Инвестиция сиёсати нафақат капитал маблағлар миқёсини оширишни, балки уларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибий тузилмасини такомиллаштиришни, инвестицияларни кўпроқ самарали ва рақобатдош ишлаб чиқаришларга йўналтиришни кўзда тутади.

2012 йилнинг инвестиция дастури прогноз кўрсаткичларини таҳлил қиладиган бўлсак, жами капитал қўйилмалар 23 679 70 миллион сўмни ташкил этиши режалаштирилган. Бу ўтган йилга нисбатан 14,2 фоизга кўп демакдир. Режа бўйича марказлашган инвестициялар умумий капитал қўйилмаларнинг 24,2 фоизини, марказлашмаган инвестициялар эса 75,8 фоизни ташкил қилиши белгилаб қўйилган. Бу йилги инвестицион дастурда молиялаштиришнинг яна бир манбаси бўлмиш Олий таълим муассасаларининг моддий техник базасини ривожлантириш жамғармаси¹¹ ҳисобидан 46997,6 миллион сўм маблағ иқтисодиётимизга йўналтирилиши кўзда тутилган.

Ҳар доимгидек, корхона ва аҳоли маблағларининг улуши бошқа манбаларга нисбатан юқори бўлиб, марказлашмаган инвестицияларнинг 56,1 фоизини ташкил этмоқда. Маълумки, инвестицияларни молиялаштириш манбалари бўйича таркибининг шаклланиши иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнлари билан боғлиқ. Ишлаб чиқарувчиларга солиқ юкини пасайтиришга қаратилган солиқ-бюджет сиёсатини такомиллаштириш, тўлов интизомини мустаҳкамлаш, хусусийлаштириш жараёнларини жадаллаштиришга қаратилган чора-тадбирлар корхоналарнинг ўз маблағлари кўпайишига имконият яратди. Молиялаштириш манбалари бўйича марказлашмаган инвестициялар умумий таркибида уларнинг улуши 2000 йилда 27,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилда 38,1 фоиз бўлиши режалаштирилган (4.1.1-жадвал).

4.1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг 2012 йилдаги инвестиция дастурида кўзда тутилган капитал қўйилмаларнинг асосий параметрлари¹²

№	Молиялаштириш манбаларининг номланиши	2012 йил прогнози, миллион сўм
	Жами капитал қўйилмалар, шундан:	23 679 701
1.	Марказлашган инвестициялар:	5 740 892
1.1.	Бюджет маблағлари	1 059 354,4
1.2.	Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш жамғармаси	115 560
1.3.	Бюджетдан ташқари фонлардан, жумладан:	1 431 777
	- Республика йўл жамғармаси	680 796
	- Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси	158 147
	- Таълим муассасаларини реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш	545 836

¹⁰ Исом Каримов. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Т.: Ўзбекистон, 2012 йил, 4-бет.

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 сентябрдаги Ф-3501 сонли фармойишига биноан ишлаб чиқилган “2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизациялаш ва мутахассис тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш Дастури”га мувофиқ ташкил этилган жамғарма хусусида гап бормоқда.

¹² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 27 декабрда “Ўзбекистон Республикасининг 2012 йилга мўлжалланган инвестицион дастури тўғрисида”ги 1668-сонли Қарори. 1-илова.

	жамғармаси - Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини ривожлантириш жамғармаси	46 997,6
1.4.	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси (сўм эквивалентида)	1 432 400
1.5.	Давлат кафолати остидаги хорижий инвестициялар ва кредитлар (сўм эквивалентида), <i>шундан:</i> <i>Қилиқ жойларда уй-жойларни қуриш (сўм эквивалентида)</i>	1 701 901 301 564
2.	Марказлашмаган инвестициялар:	17 938 809
2.1.	Корхона маблағлари	6 835 725
2.2.	Тижорат банклари кредитлари ва бошқа қарз маблағлари, шу жумладан: <i>АТБ “Қилиқ қурилиш банки”нинг қилиқ жойларда уй-жойларни қуриш учун имтиёзли кредитлари</i>	3 524 824 222 070
2.3.	Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлар (сўм эквивалентида)	4 340 656
2.4.	Аҳоли маблағлари	3 237 604

Мамлакатимизда инвестиция муҳитининг барқарорлиги ва инвестицион жозибadorликнинг тўғри йўлга қўйилгани ҳам хорижий инвестицияларнинг кириб келиши учун замин бўлмоқда. 2012 йилда сўм қийматида тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитларнинг ажратилиши 4 340 656 миллион сўмни ташкил этиши режалаштирилган. Инвестицион жозибadorлик объект сифатида муайян бир миқёсда, яъни биронта лойиҳа, корхона, минтақа, тармоқ ҳамда мамлакат даражасида қўрилиши мумкин. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур тизимда корхона асосий таянч нуқта ҳисобланиб, ҳар бир инвестиция лойиҳаси муайян бир корхона миқёсида амалга оширилади, ушбу корхона эса иқтисодий фаолият туридан келиб чиқиб, муайян тармоққа (соҳага) тегишли бўлади. Шунингдек, у маълум бир минтақада жойлашгани сабабли минтақавий инвестиция жозибadorликни акс эттирса, барча минтақалар бирлаштирилганда мазкур кўрсаткич мамлакат даражасида акс эттирилади¹³.

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банклари муҳим инвестиция институти ҳисобланади. Чунки иқтисодиётни таркибий қайта қуриш ва модернизация қилиш, корхоналарда ишлаб чиқаришни технологиялар билан қайта жиҳозлаш мақсадида қўйиладиган инвестицияларни маблағлар билан таъминлашни банklar иштирокисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай экан, 2012 йилги Инвестиция дастурида 3524824 миллион сўм маблағ айнан тижорат банклари томонидан кредит маблағлари сифатида йўналтирилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу рақам умумий марказлашмаган инвестицияларнинг 19,6 фоизини ташкил этмоқда.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг инвестиция портфелида умумий қиймати 18,5 миллиард доллардан ортиқ 55 инвестиция лойиҳаси мавжуд. Шунинг 4,3 миллиард доллари жамғарма маблағлари ҳисобидан биргаликда молиялаштирилади.

Жамғарма фаолият юритаётган давр мобайнида умумий қиймати 1,7 миллиард долларни ташкил этадиган 16 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ҳал этадиган яна бир муҳим вазифа хорижий инвесторлар, молия институтлари ва шерикларни инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштириш в амалга ошириш мақсадида мамлакатимизга кенг жалб этиш ҳисобланади. Жамғарманинг қўшма лойиҳаларда иштирок этиши Осий тараққиёт банки, Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги, Ислон тараққиёт банки, Хитой экспорт-импорт банки, Хитой давлат тараққиёт банки, Корея тараққиёт банки ва бошқа хорижий молия институтлари, банк ва

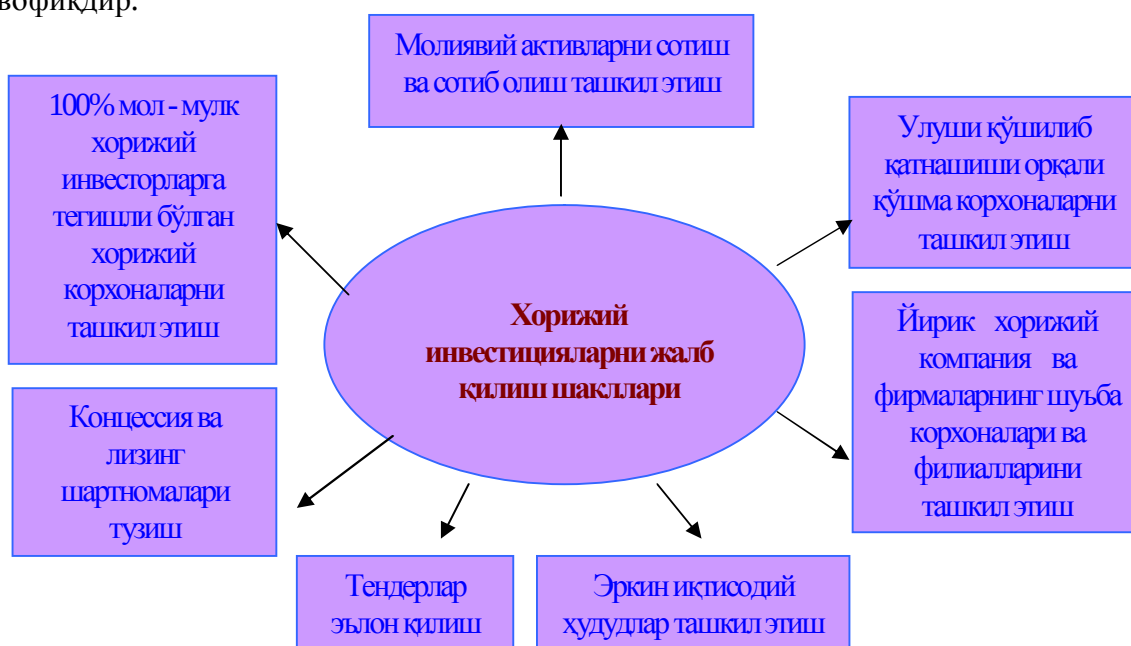
¹³ Эргашев И. Хизмат кўрсатиш соҳасида инвестицион жозибadorликни оширишнинг иқтисодий аҳамияти ва омиллари./ Иқтисодиёт ва таълим. 2011 йил, 2-сон, 122 б.

компанияларнинг маблағлари ҳисобидан 3,2 миллиард доллардан зиёд чет эл инвестицияси ва кредитларини жалб этиш имконини берди¹⁴.

4.2. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этиш шакллари.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш учун хорижий инвестицияларни жалб қилиш сиёсати мавжуд маблағлардан, вақтдан ва имкониятлардан самарали фойдаланишга, мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиқиб бойликларни самарали жойлаштиришга ва шу йўл билан республика иқтисодиётини кўтаришга, унинг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишига, рағбатлантириш йўли билан инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор тармоқларига жалб қилишга ҳамда улардан самарали фойдаланишга қаратилган.

Бугунги кунда хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг бир қанча шакллари мавжуд. Улар куйидаги 4.2.1-чизмада акс эттирилган. Бу чизмада акс эттирилган хорижий инвестицияларни жалб қилиш шаклларини куйида алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

4.2.1-чизма. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари

Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг кенг тарқалган шаклларида бири ҳамкорликда қўшма корхоналарни ташкил этишдир. Ўзбекистон Республикасида қўшма корхона деганда, низом капиталининг камида 30 %и хорижий инвесторларга тегишли бўлган ва хорижий инвестор фақат юридик шахс бўлган, низом капиталининг энг кам миқдори 150 минг АҚШ доллариға тенг бўлган эквивалент суммани ташкил этган корхоналарга айтилади. Хорижий инвестиция иштирокидаги корхона низом жамғармасининг 150 минг АҚШ долларида кам бўлмаслиги сифатсиз маҳсулотларининг олди-сотдиси ва уларни республикага импорт қилиш ишлари билан шуғулланишга ихтисослашган кичик қўшма корхоналарнинг керагидан ортиқча кириб келишининг олдини олиш мақсадида белгиланган.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар ташкил қилиш мамлакатимизга:

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011. – 58-59 б.

- янги, замонавий техника ва технологияларни республика иқтисодиётига жалб қилиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш эса неча йиллар давомида сифатсиз, харидор талабига жавоб бера олмайдиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи эски техникалардан тезроқ қутилиш имконини беради;

- янги иш жойлари ташкил қилиш ва аҳолининг ишсиз қисмини иш билан таъминлаш, шу билан бирга, хорижнинг илғор бошқарув тажрибасини жорий қилиш имконини беради ва шу орқали меҳнат унумдорлиги оширилади;

- жаҳон бозорида рақобатлаша оладиган сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни экспорт қилиш эвазига мамлакатга кадрлар баланд валюталарнинг кўпроқ кириб келишини таъминлайди.

Хорижий корхоналарни ташкил этиш орқали чет эл инвестицияларини жалб қилиш бугунги кунда кенгайиб бормоқда. Ўзбекистонда хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар иқтисодиётнинг турли соҳаларида ташкил этилиши мумкин. Йирик хорижий компания ва корхоналар ўз мол-мулкларини бир қисмини ажратиб, шуъба корхоналар очиши мумкин. Бундай шуъба корхоналарга ҳам қўшма корхоналарга қўйилган талаблар белгиланган.

Икки ёки учдан ортиқ давлат ёки корхоналар ўз капиталларини жамлаган ҳолда халқаро ташкилотлар ташкил этиши мумкин.

Концессия шартномалари - бу табиий бойликларни, айрим фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва ўзлаштириш учун тузилган шартномалардир.

Лизинг шартномаси эса чет эл инвестициялари иштирокида асбоб - ускуналарни, техника - технологияларни узоқ муддатга ижарага олиш.

Тендерлар эса танлов асосида инвесторларнинг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга жалб этилишидир.

Эркин иқтисодий ҳудуд - бу маълум ҳудудда чет эл инвестициялари эркин кириб келиши ва уларга нисбатан қатор имтиёзлар белгиланган ҳудуддир. Ўзбекистон Республикасининг "Эркин иқтисодиёт ҳудудлар тўғрисида"ги Қонунида эркин иқтисодий ҳудудга қуйидагича таъриф берилган: "Эркин иқтисодий ҳудудлар - минтақани жадал ижтимоий — иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва чет эл капиталини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуддир". Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш жараёнида давлат қўллаб-қувватловчи, рағбатлантирувчи ҳамда назорат қилувчи сифатида бош ислохотчи бўлиши лозим. Давлатнинг бош ислохотчи сифатида қатнашиши хорижий тажрибасида аниқ намоён бўлади, масалан, Хитой ҳукумати 1 доллар чет эл инвестицияларини жалб этиш учун 4 доллар ўз маблағларини сафарбар этган. Натижада, миллий ва асосан, хорижий инвесторлар ҳудудларга инвестициялар кирита бошлаган, бу эса ўз навбатида, мамлакат иқтисодиётини ривожини учун пойдевор бўлиб хизмат қилди. Россияда яратилган эркин иқтисодий ҳудудларга Находка, Калининград вилояти, Санкт-Петербург шаҳри ва бошқалар қиради. Қозғоғистондаги биринчи эркин иқтисодий ҳудудлар 1991 йилда пайдо бўлган. Булар: Жезқозғон вилоятидаги Жайрен-Атасу, Қостанай вилоятидаги Лисаков ва Олмаота шаҳридаги "Отакент" эркин иқтисодий ҳудудларидир.

Молиявий активлар - бу қимматли қоғозлар бўлиб, у чет эл капиталини жалб этиш, чет эл кредитларини олиш ва чет эл капиталини банк депозитларига жалб этиш учун эмиссия қилинади.

Ривожланган мамлакатлар халқаро капитал ҳаракатини, асосан, капитал экспорти-импортини миллий ва халқаро даражада рағбатлантириш орқали амалга оширадilar. Капиталнинг қарзлар, портфель инвестициялар ва бошқалар шаклида ҳаракат қилиши борасидаги давлат сиёсати унинг ҳаракатидаги барча чеклашларни олиб ташлаш мақсадида олиб борилади. Барча хорижий инвестицияларга нисбатан давлат ҳар қандай чеклашларни амалга ошириш ҳуқуқини ўз зиммасида қолдиради, чунки бу миллий

иқтисодий ҳавфсизлик билан боғлиқ. Шуниси характерлики, капитални четга чиқариш уни жалб қилишга нисбатан кам даражада тартибга солиниб турилади.

Мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилгани асосий омил бўлиб келмоқда. 2011 йилда иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 10.8 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди. Бу 2010 йил билан таққослаганда, 11,2 фоизга кўп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 23,9 фоизни ташкил этди. Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50 фоизидан кўпи ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилганини таъкидлаш даркор.

Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, чет эл инвестициясини жалб қилиниши мазкур давлатларнинг юксак даражада тараққий этишида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлган. Бугунги кунда юртимизда фаолият кўрсатаётган корхоналарни жадал модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашни таъминлаш, юксак технологиялар асосида ишлайдиган автомобилсозлик ва газ-кимё, электр техникаси ва тўқимачилик, озиқ-овқат ва фармацевтика, ахборот ва телекоммуникациялар тармоғи ҳамда бошқа йўналишлардаги янги ва замонавий ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини юритишга устувор эътибор берилмоқда. Энг муҳими, хорижий ва маҳаллий сармоядорлар учун қулай, ҳар томонлама имтиёзли инвестиция муҳити яратилган. 2011 йил давомида иқтисодиётимизга киритилган инвестицияларнинг 70 фоиздан ортиғи ишлаб чиқариш объектлари қурилишига, жумладан, салкам 50 фоизи корхоналарни техник ва технологик модернизация қилишга йўналтирилди. Ўзлаштирилган хорижий инвестициялар ҳажми 58 фоизга ортди. Уларнинг 76 фоизи тўғридан-тўғри киритилган хорижий инвестициялардир.

Инвестиция дастури доирасида 2007 йили 300 дан зиёд йирик инвестиция лойиҳаси ниҳоясига етказилди, хорижий инвестициялар иштирокида 700 дан зиёд янги корхона барпо этилди. Қўшма корхоналар биринчи галда юксак технологияга асосланган тармоқларда - енгил, озиқ-овқат, электротехника, кимё ва нефтькимё, машинасозлик, қурилиш материаллари саноатида, телекоммуникация ва ахборот технологиялари соҳасида ташкил этилаётгани эътиборга лойиқдир.

4.2.1-жадвал

Ўзбекистонда саноат тармоғи таркиби бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар динамикаси (млрд. сўмда)

Кўрсаткичлар	Йиллар					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Саноат тармоғи бўйича жами	1233,4	2013,8	2556,6	3556,9	4399,3	5980,0
<i>шу жумладан:</i>						
Ёқилғи-энергетика	562,7	1116,5	1170,2	1759,1	1728,4	2780,4
Металлургия	202,9	355,9	430,2	517,1	782,0	746,3
Кимё ва нефть-кимё	84,9	67,3	164,4	232,4	199,4	186,9
Машинасозлик	48,3	94,0	190,2	335,7	473,5	761,8
Енгил	134,8	145,8	240,1	170,6	427,0	664,9
Озиқ-овқат	80,9	109,9	198,1	188,1	262,5	270,6

4.2.2.-жадвалда кўриниб турибдики, саноат тармоғи корхоналарига жалб этилаётган инвестициялар ҳажми йил сайин ўсиб борган. Жумладан, унинг ҳажми 2006 йилда 1233,4 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, 2011 йилга келиб 5980,0 млрд. сўмга етган ва 2006 йилдагига нисбатан 4,8 мартадан кўпни ташкил этган. Саноат тармоғи таркибида энг асосий улушни ёқилғи-энергетика саноати ташкил этиб келган. Жумладан, унинг жами асосий капиталга нисбатан улуши 2006 йилда 46 фоизга яқин улушни ташкил этган бўлса, 2011 йилда ҳам 46 фоиздан ортиқ салмоққа эга бўлган. Саноатнинг бошқа

тармоқларида ҳам ўсиш кузатилса-да, бироқ, улуш жиҳатдан кичик кўрсаткичларга эга бўлган.

4.3. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини амалга оширишда хорижий инвестициялар, аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларнинг ўрни бекиёсдир. Бунда илғор технологияларни татбиқ этиш, янги иш ўринларини яратиш ва шу асосда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ва бир маромда ривожланишини таъминлаш имконияти яратилади.

4.3.1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига жалб қилинган ва тўғридан-тўғри киритилган хорижий инвестициялар ҳажмининг йиллар бўйича динамикаси

Йил	Хорижий инвестициялар (млн. АҚШ доллари)	Тўғридан-тўғри киритилган хорижий инвестициялар (млн. АҚШ доллари)
2001	823,9	96,5
2002	516,5	80,1
2003	602,1	166,7
2004	754,6	333,8
2005	746,6	545,5
2006	895,7	683,8
2007	1009,3	768,4
2008	1700	1258
2009	2869,6	2522
2010	2793,6	2400
2011	2900	2285,2

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиб, шуни айтиш мумкинки, таҳлил қилинаётган давр мобайнида хорижий инвестициялар 2076,1 млн.долл.га, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар 2188,7 млн.долл.га ошган. Бунинг сабаби, 2000 йилларнинг бошида ҳукумат кафолати остида киритиладиган инвестициялар салмоғи юқори бўлган. 2003 йилдан бошлаб, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар кескин ўсишига эришилган.

Маълумки, хорижий инвестициялар ҳар бир ҳудуднинг ривожланишини таъминлашга имкон беради. Шу сабабдан ҳам хорижий инвестицияларни жалб этишга ҳудудий жиҳатдан ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз ҳудудларининг барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлаш республикаимизда юритилаётган иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири бўлмоқда. Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланиши, турмуш шароитларининг яхшиланиши ҳам бевосита уларнинг иқтисодиёти ривожланиши билан боғлиқ. Мамлакат иқтисодиёти ҳудудлардан таркиб топган бир бутун тизимни ташкил этгани сабабли, унинг ҳар бир минтақасидаги ривожланишни таъминлаш мамлакатимизнинг узлуксиз тараққиётига замин яратади. Шундай экан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишда мамлакат ва унинг минтақаларида яратилган инвестицион жозибадорлик ва нисбий афзалликлар муҳим ўрин тутаяди. Айнан ушбу омилларга инвесторлар томонидан алоҳида эътибор берилаяди. Ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини аниқлашда турли услублардан

фойдаланилади. Уларнинг бир-биридан фарқи инвестицион муҳитни белгиловчи кўрсаткич ва индикаторларни танлаб олишда намоён бўлади.

4.3.2-жадвал

Худудларнинг инвестицион жозибadorлигини аниқлаш элементлари

№	Худудлар	Худуднинг умумий иқтисодий ривожланиш даражаси	Худуднинг молиявий ресурслар билан таъминланиш	Инвестицион инфра-тузилма ривожланиш даражаси	Худуднинг демо-гра-фик тавси-фи	Инсти-туцио-нал ўз-гаришлар ва ривожланиш даражаси	Худуднинг инвестицион фаолият хавфсизлиги даражаси	Мут-лак интеграл кўрсаткич
1	Қорақалпоғистон Р.	0,0064	0,121	0,085	0,222	0,559	0,535	0,234
2	Андижон	0,341	0,151	0,276	0,426	0,560	0,594	0,367
3	Бухоро	0,304	0,144	0,165	0,413	0,509	0,511	0,315
4	Жиззах	0,198	0,049	0,075	0,388	0,496	0,506	0,151
5	Қашқадарё	0,362	0,542	0,266	0,382	0,370	0,386	0,382
6	Навоий	0,536	0,189	0,218	0,348	0,348	0,439	0,338
7	Наманган	0,141	0,118	0,183	0,374	0,531	0,554	0,285
8	Самарқанд	0,181	0,234	0,154	0,401	0,607	0,522	0,322
9	Сурхондарё	0,150	0,101	0,104	0,324	0,549	0,422	0,250
10	Сирдарё	0,185	0,037	0,147	0,320	0,317	0,723	0,247
11	Тошкент	0,434	0,197	0,366	0,493	0,611	0,362	0,404
12	Фарғона	0,317	0,241	0,331	0,470	0,289	0,573	0,347
13	Хоразм	0,171	0,113	0,199	0,310	0,529	0,535	0,284
14	Тошкент ш.	0,837	0,793	0,701	0,820	0,580	0,845	0,755

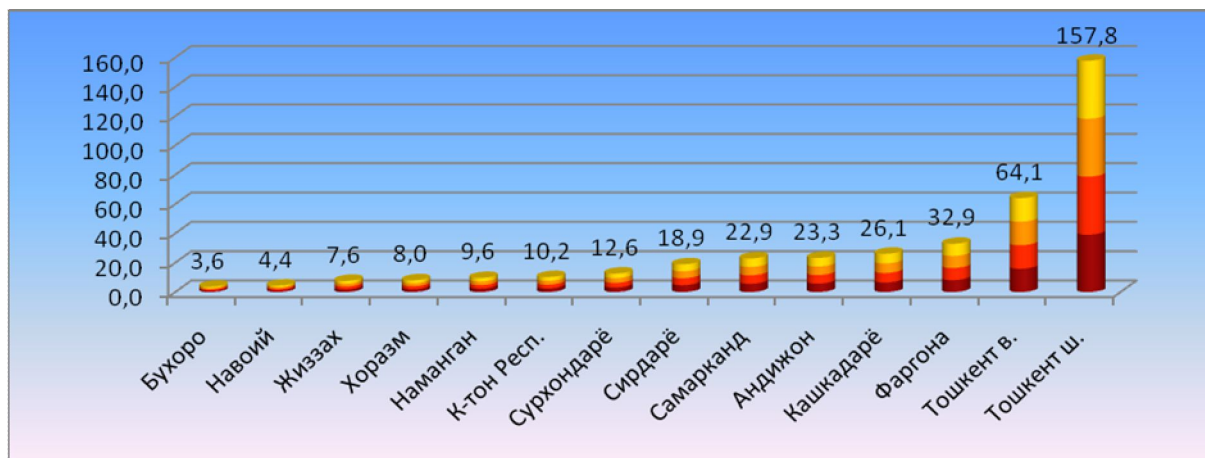
Юртимиз олимларининг тадқиқотларига кўра, минтақаларнинг инвестицион жозибadorлик индекси олти та элемент асосида ҳисобланади ва шу бўйича интеграл индекс аниқланади. Олинган маълумотларга кўра, минтақаларнинг инвестицион жозибadorлигини ўрта гуруҳга бўлиш мумкин (4.3.2-жадвал).

Биринчи гуруҳга Тошкент шаҳри, Тошкент, Қашқадарё, Андижон ва Фарғона вилоятлари киради ҳамда улар инвесторлар учун энг қулай ҳисобланади (индекс 0,755-0,347). Инвестицион жозибadorликнинг юқори бўлиши ушбу худудларда табиий-иқтисодий салоҳият, инфра-тузилма, жумладан, транспорт ва ахборот коммуникацияларининг ривожланиш даражаси юқорилиги билан белгиланади.

Иккинчи гуруҳни Самарқанд, Бухоро, Навоий ва Наманган вилоятлари ташкил этади (индекс 0,322-0,288). Ушбу худудлар хорижий инвесторларнинг мавжуд қазиб олувчи ва қайта ишлаш корхоналари фаолият кўрсатаётганига қизиқиши билан белгиланади.

Учинчи гуруҳга нисбатан кам ривожланган худудлар – Хоразм, Сурхондарё, Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси киради (0,284-0,234). Юқорида қайд этилган худудларга хорижий инвестицияларни жалб қилишда давлатнинг иштироки юқори бўлиши лозим. 2011 йилда худудий инвестиция дастури доирасида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг мутлоқ қиймати 402 миллион долларни ташкил этган. Худудлар кесимида таҳлил қиладиган бўлсак, ўзлаштирилган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг катта қисми Тошкент шаҳри (39,2 фоиз) ҳиссасига тўғри келган ва хорижий сармоялар иштирокида фаолият олиб бораётган корхоналар сони мазкур йилда 273 тага кўпайган. Умумий ҳисобда мамлакатимиз бўйича 2011 йилда хориж сармояси иштирокидаги корхоналар сони 372 тани ташкил этган. Бошқа худудларимиз бўйича маълумотлар 4.3.1-расмда келтирилади.

Айни вақтда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар барпо этиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олмоқда: корхонани ташкил этиш сабабларини инобатга олиш; ишончли шерик танлаш; хорижий инвестициялар иштирокидаги корхона барпо этиш ҳақида қарор қабул қилиш.

4.3.1-расм.Худудий инвестиция дастури доирасида

2011 йилда жалб қилинган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми.

2011 йилнинг 1 октябрь ҳолатига кўра, хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар сони жами 4575 тани, шундан фаолият олиб бораётган корхоналар сони 4203 тани ташкил этган. Фаолият олиб бораётган қўшма корхоналарнинг 1600 таси ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган корхоналар ҳисобланади.

Юртимизда ўтказилаётган иқтисодий сиёсат жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига интеграция жараёнининг фақат давлатнинг таркибий тузилиши бўйича эмас, балки хусусий сектор даражасида ҳам жадаллашувини назарда тутати. Эркин бозорнинг фаолият кўрсатиши учун яратилаётган шароит Ғарб ва Шарқ ишбилармонларининг мамлакатимизга барқарор қизиқишини уйғотмоқда. Бугунги кунда бизнинг тадбиркорларимиз ҳам хорижий инвесторларни ҳамкорликка жадал жалб этмоқда.

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда иқтисодиёт бирёқлама эмас, балки кўпёқлама, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш орқали комплекс ривожлантириб борилмоқда.Агарда хорижий инвестиция иштирокидаги корхона – Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Қашқадарё, Сирдарё, Сурхондарё, Хоразм вилоятларида, ҳамда Навоий ва Фарғона водийси вилоятларининг қишлоқ ҳудудларида бўлса, у ҳолда қуйидаги солиқлардан тўлиқ озод этилади:

- ягона солиқ тўлови;
- даромад (фойда) солиғи;
- мулк солиғи;
- инфратузилмани ривожлантириш ва ободонлаштириш солиғи.

Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида кескин фарқланишни олдини олиш борасида кўрилатган чораларга қарамасдан, ҳозирги вақтда ХИКларни ташкил этиш ва фаолият юритишида ҳудудий номуносивбликлар кузатилмоқда. Бу эса ўз навбатида экспорт-импорт операциялари ҳажмларида катта фарқланишни юзага келтирмоқда. Андижон, Навоий вилоятлари ва Тошкент шаҳри экспорт даражаси барқарор юқори бўлган ҳудудларга киради. Мазкур учта ҳудудда хорижий инвестициялар иштирокида ташкил этилган йирик машинасозлик, металлургия ва тўқимачилик тармоқлари корхоналари жойлашганлиги сабабли уларда республиканинг барча ХИК экспортининг 80 фоизи шакллантирилади.

Шу билан бирга, ташқи бозорларга маҳсулот чиқариш улушлари паст бўлган ҳудудларда ҳам экспорт салоҳияти ўсишида ижобий ўзгаришлар қайд этилган. Экспорт ўсиши индексининг республика бўйича ўртача даражасидан юқори бўлган кўрсаткичлар

Жиззах (3,5 маротабага), Қашқадарё (1,7 маротабага), Сурхондарё (3,4 маротабага), Сирдарё (2,6 маротабага) ва Хоразм (2,8 маротабага) вилоятларида қайд этилган. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида экспортнинг жадал ўсиши ҳисобига экспорт улуши 1 фоиздан кам бўлган ҳудудлар сони камайган.

4.3.3-жадвал

Ҳудудлар бўйича 2005-2011 йилларда киритилган инвестициялар (ўтган йилга нисбатан %) ¹⁵

Ҳудудлар номи	2005 й	2011 й
Қорақалпоғистон Республикаси	76,2	159,9
Андижон вилояти	129,2	128,4
Бухоро вилояти	120,7	117,7
Жиззах вилояти	111,5	123,5
Қашқадарё вилояти	116,2	104,9
Навоий вилояти	141,9	70,2
Наманган вилояти	97,6	105,5
Самарқанд вилояти	110,6	111,5
Сурхондарё вилояти	136,4	100,2
Сирдарё вилояти	89,6	130,0
Тошкент вилояти	112,7	124,9
Фарғона вилояти	119,2	118,8
Хоразм вилояти	44,1	123,0
Тошкент шаҳри	88,4	97,1
Ўзбекистон Республикаси	105,7	107,9

Жадвал маълумотларидан кўринадик, таҳлил қилинаётган даврлар оралиғида ҳудудлар бўйича киритилган инвестициялар таркибида бир қатор ўзгаришларни кузатишимиз мумкин. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Сирдарё, Хоразм, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳрида ижобий ўзгаришларни, Қашқадарё, Навоий, Сурхондарё вилоятлари бўйича салбий ўзгаришларни, яъни аввалги йилларга нисбатан фоизда камайиш кўрсаткичларини кўришимиз мумкин.

Мамлакатимиз ва унинг алоҳида ҳудудлари иқтисодиёти самарадорлиги бевосита инвестиция сиёсатининг характери ва миқёсларига боғлиқ.. Инвестициялар республикамиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ҳудудий тафовутлар ва номуносибликларни қисқартиришнинг муҳим воситаси бўлиб, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ҳудудларда мавжуд табиий-иқтисодий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга ва шу орқали иқтисодиётнинг ҳудудий таркибини такомиллаштиришга имкон беради. Ҳозирги кунда Сурхондарё, Жиззах ва Наманган каби баъзи вилоятлар ва кўплаб қишлоқ туманлари бюджетларининг дотацияда қолиб кетаётгани, яъни республика бюджети ҳисобидан таъминланаётгани биринчи навбатда

мазкур ҳудудларда замонавий корхоналар, кичик бизнес соҳаси, савдо тармоқлари, умуман инфратузилмани ривожлантиришга эътибор берилмаётгани билан боғлиқ, деб айтишга барча асосларимиз бор. Ўзбекистон ҳукумати томонидан мамлакат ва унинг ҳудудлари иқтисодиётини тизимли қайта қуришнинг муҳим омили сифатида чет эл инвестицияларни ушбу жараёнга фаол жалб қилишга устувор аҳамият берилмоқда. Иқтисодий ўсишга эришиш учун нафақат инвестиция ҳажмини кўпайтириш, балки улар йўналишини ва тузилмасини тўғри танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Инвестициялаш учун шундай ишлаб чиқариш турлари ва корхоналарни танлаш зарурки, улар тезда ўзини қоплаб, юқори даражада иқтисодий ва технологик самара бера олсинлар. Бундай ҳолатда инвестициянинг тезда қайтарилиши ва қанчалик самарадорлиги муҳим аҳамият касб этади. Бу инвестицион жараёнини жонлантириш учун туртки бериш, кейинчалик эса инвестициялаш учун афзал тармоқлар ва ҳўжалик юритиш субъектларини танлашга имконият яратиш мумкин.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг шаклланиши ҳудудларда қулай инвестиция муҳитини, бир қатор макроиқтисодий омилларини кескин даражада кучайтирилишини тақозо этади. Бу соҳада рўй бераётган жараёнлар воқеаларнинг шиддатли алмашинуви билан изоҳланади. Ҳудудларнинг иқтисодий ўсишини ва қулай инвестицион муҳитни яратиш ва қўллаб-қувватлаш, жадаллаштиришда ҳал қилувчи ролни ишлаб чиқариш инвестициялари ўйнаши керак.

Фақат инвестициялар базасидагина асосий капитални янгилаш ҳамда шу асосда ишлаб чиқариш харажатларини камайитириш ва сифатини яхшилаш эвазига маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш мумкин. Бироқ бу ҳозирги юксак даражада интеграциялашган ҳўжалик шароитида давлатнинг мувофиқлаштирувчи роли объектив равишда анча салмоқли бўлиб қолмоқда. Шу муносабат билан инвестиция муҳитни яхшилашда барча ҳудудларга олиб келаётган инвесторлар фаолиятига давлатнинг фаол аралашувига яқин йиллар мобайнидаги макроиқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми сифатида қараш муҳим аҳамият касб этади.

Бу эса стратегик мақсад – ҳудудлар иқтисодий ўсишини таъминлаш учун амалга оширилмоғи, бу рақобатбардошлик ва ҳудуд иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши мезонларига жавоб бериши лозим. Стратегик мақсадга эришиш қулай инвестицион муҳитни яратиш асосида таъминланиши мумкинки, инвестиция жараёнларини давлат йўли билан макро бошқариб туриш бундай режалаб туришнинг энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб ҳисобланади.

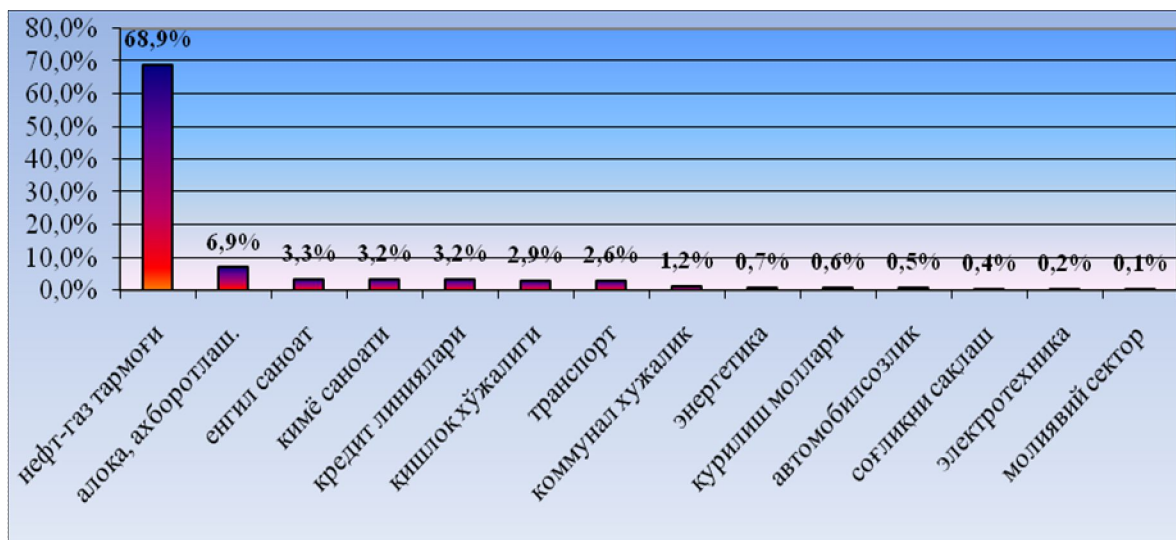
Ҳудудлардаги инвестицион муҳитини шакллантиришнинг ҳозирги босқичи иқтисодий ўсиш йўлига ўтиб олиш билан изоҳланади. Бундай ўсиш алоҳида инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб этадики, у тараққий этган мамлакатлар тажрибасига, инвестиция ресурслари ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш сифатида маблағлардан фойдаланишнинг мавжуд имкониятларига таяниши лозим бўлади. Чет эл инвестицияларини жалб этмай туриб, ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган ишлаб чиқаришнинг ташкил этилишини таъминлаш мумкин эмас.

Ҳудудлар инвестиция жараёнларини изга солиб туришнинг иқтисодий асосларини яратиш, ишлаб чиқилган сиёсатни амалга оширишга имкон туғдирувчи шарт-шароитни таъминлаш инвестиция сиёсатининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, ҳудудларда қулай инвестицион муҳит яратишга айнан шу йўл билан эришиш мумкин.

Республика ҳудудида инвестиция муҳит билан ўзаро боғланган амалга ошириш жараёнига қаратилган субъектлар таркибий ўзгартиришлар стратегияси маъносини чуқур англаб олишлари, глобаллашув, иқтисодиётларнинг халқаро рақобат ва ўзаро ҳамкорлиги натижаларини, мамлакат ҳудудлари тараққиёти ва ҳудудлар корхоналарининг халқаро бозорларга чиқиш истиқболларини олдиндан кўра билишлари керак. Буларнинг ҳаммаси инвестицион муҳитни фаол таъминлашда ишлаб чиқиш, танлаб олиш, амалга ошириш ва уларни ички манбалар ҳамда ташқаридан жалб қилинадиган маблағлар ҳисобидан молиялаштириш истиқболларини белгилашда асосий ўринда туради.

Инвестиция фаолиятини амалга ошириш ва чет эл инвестициясини фаол жалб этиш учун, нафақат ҳудудлар, балки, тармоқларда, шунингдек, инвестиция фаолиятининг субъекти ва объектларида ҳам инвестицион жозибадорлик рейтингларини таҳлил этиб, ҳисоблаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Президентимизнинг мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси ҳамда 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йил Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган маърузасида Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлигини таъминлаш мақсадида чет эл инвестицияларини жалб этишга стратегик устувор вазифа сифатида қаралиб, мазкур масала давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналиши этиб белгиланган (4.3.2-расм).

4.3.2-расм. 2011 йил Давлат инвестиция дастури доирасида жалб қилинган хорижий инвестицияларнинг тармоқлар бўйича улуши.

Юртбошимизнинг “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” номли маърузасида таъкидланганидек, “Мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришга йўналтирилаётган капитал қўйилмалар ҳажми анча ошиб, ўтган (2011 йилга) йилга нисбатан уларнинг ўсиш суръатлари 109,3 фоизни, ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши эса 24,5 фоизни ташкил этиши кутилмоқда.

Шунингдек, хорижий инвестициялар ва жалб қилинадиган кредитлар ҳажми 16 фоизга кўпайиб, 3 миллиард 300 миллион доллардан ошади. Мазкур маблағнинг 2 миллиард 300 миллион доллардан ортиғи ёки қарийб 70 фоизини тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этиши, айниқса, эътиборлидир. Бу хорижий инвесторларнинг иқтисодиётимизнинг мустаҳкамлиги ва барқарорлигига, энг муҳими, Ўзбекистон тараққиётининг истиқболига бўлган қизиқиши ва ишончи тобора ортиб бораётганидан яққол далолат беради”¹⁶.

4.4. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолияти.

Ўзбекистон Республикасида меъёрий-ҳуқуқий асосларни такомиллаштириш, хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини рағбатлантириш, келгусида хорижий

¹⁶ Ислон Каримов. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Т.: Ўзбекистон, 2012 йил, 19-бет.

капитални жалб қилиш, янги қўшма корхоналар яратиш учун қулай иқтисодий заминни шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мақсадли йўналтирилган ҳолда амалга оширилмоқда.

Корхоналарни хусусийлаштиришда иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш, жорий халқаро операциялар бўйича сўмнинг конвертациясини жорий қилиш, айрим истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналарни қўшимча қиймат солиғидан ташқари бошқа солиқ тўловларидан озод қилиш, шунингдек, божхона тарифлари ёрдамида тартибга солишни такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар хорижий инвестицияли корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолияти ва ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг ижобий ўзгаришларига таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида кўплаб корхона ва бирлашмалар, корпорация ва компаниялар, фирма ва бошқа ташкилотлар хорижлик шериклар билан ташқи савдо алоқаларини муваффақиятли ривожлантирмоқда, хорижлик инвесторлар иштирокида йирик инвестиция лойиҳалари амалга оширилмоқда.

4.4.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2010 йил	2011 йил	Ўзгариши
Ташқи савдо айланмаси	млн. долл.	21844,2	25537,1	3692,9
Экспорт	млн. долл.	13044,5	15027,2	1982,7
Импорт	млн. долл.	8799,7	10509,9	1710,2
Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг республика ташқи савдо айланмасидаги ҳажми	млн. долл.	5385,2	6795,7	1410,5
Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг республика ташқи савдо айланмасидаги улуши	фоиз	24,7	26,6	1,9
Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг умумий экспорт ҳажми	млн. долл.	1793,8	2437,8	644
Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг умумий импорти ҳажми	млн. долл.	3591,4	4357,9	766,5
Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар экспортининг республика умумий экспортидаги улуши	фоиз	13,8	16,2	2,4
Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар импортининг республика умумий импортидаги улуши	фоиз	40,8	41,5	0,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Жадвал маълумотларидан кўринадик, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг республика ташқи савдо айланмасидаги ҳажми 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 1410,5 млн. долл.га ошган. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар экспортининг республика умумий экспортидаги улуши таҳлил қилинаётган даврда 2,4 фоизга, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар импортининг республика умумий импортидаги улуши 0,7 фоизга ўсган.

Хорижий инвестицияли корхоналар ишлаб чиқарувчи маҳсулотлар халқаро сифат стандартлари талабларига жавоб бера олади. "GM Ўзбекистон", "ЎзКейсМаш", "ЎзБАТ", "Дойче Кабель АГ Ташкент", "Green World", "Оқсарой тўқимачи LTD", "Хобас Тапо» ва бошқа бир қатор хорижий инвестицияли корхоналар ўз маҳсулотларига ИСО 9001 стандарти сертификатларини олган. Яқин йилларда республикада «Тошкентсут» АЖ, «Ўзгўштсутсаноат» ва Россия компанияси асосида яратилган «Вимм — Билль — Данн — Марказий Осиё - Тошкент» қўшма корхонасида сут маҳсулотлари (сут, творог, пишлоқ) ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилган. Бу эса республика ички бозорини таъминлаш ва Қозоғистон, Хитой ва Туркияга сут маҳсулотлари экспорт қилиш имконини беради. Енгил саноатда ҳам хорижий инвестицияли корхоналарнинг фаолияти сезиларли даражада кенгайтирилиши режалаштирилмоқда. Хорижий инвестицияларни жалб қилган ҳолда устувор лойиҳаларни амалга ошириш республика бозорини тўлдиришдан ташқари, юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва жаҳон бозорларига экспорт қилиш имконини беради.

Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг фаолият юритиши ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун қулай муҳит мавжудлиги янги хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарни ташкил этилишига хизмат қилмоқда.

5-мавзу: Хорижий инвестицияларнинг халқаро ҳаракатини тартибга солиш

Режа:

5.1. Хорижий инвестицияларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш.

5.2. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солиш воситалари.

5.3. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар.

5.4. Трансмиллий корпорациялар.

5.1. Хорижий инвестицияларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида инвестиция фаолиятини тартибга солиш инвестиция капиталини бизнинг мамлакатимизга экспорт қиладиган мамлакатларнинг амалдаги қонунларини, инвестиция муҳитини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш талаб этилади. Ўз-ўзидан маълумки, ўз капиталини бизнинг иқтисодиётимиз билан боғлашга қарор қилган хорижий инвесторларнинг потенциал, қўшимча рискларини ҳар томонлама баҳолаш талаб этилади.

Ўзбекистонда олиб борилаётган инвестиция сиёсати натижасининг қандай бориши мамлакатдаги инвестицион фаолиятнинг ривожланиш ҳолати билан белгиланади. Шу сабабли, одатда, ҳар қандай инвестиция сиёсатининг мақсади мавжуд инвестиция фаолиятининг ривожланиш истиқболига қаратилади. Бу мақсад ўзида давлатнинг инвестиция фаолиятини мунтазам равишда тартибга солиш вазифасини ҳам мужассам этади.

Инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- инвестиция фаолиятининг қонунчилик негизини такомиллаштириш;
- солиқ тўловчилар ва солиқ солиш объектларини, солиқ ставкалари ва уларга доир имтиёзларни табақалаштирувчи солиқ тизимини қўллаш;
- асосий фондларни жадал амортизация қилиш;
- нормалар, қоидалар ва стандартларни белгилаш;
- монополияга қарши чораларни қўллаш;
- кредит сиёсати ва нарх белгилаш сиёсатини ўтказиш;
- ерга ва бошқа табиий ресурсларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш шартларини белгилаш;
- инвестиция лойиҳаларини экспертиза қилиш механизмларини белгилаш;

Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастурига киритилган инвестиция лойиҳаларининг амалга оширилиши мониторингини юритиш.

Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солиш, биринчи навбатда, барча хўжалик юритиш босқичларида жамғармалар ўсиши суръатларини рағбатлантириш ва истеъмол даражасини пасайтиришга йўналтирилган бўлиши керак. Бунга, фикримизча, иқтисодиётдаги хўжалик юритувчи субъектлардан, хорижий инвесторлардан ундириладиган солиқларнинг тартибга солувчилик амал қилишини кучайтириш орқали таъминлаш мумкин. Инвестиция фаолиятини тартибга солиш тизими доирасида солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияларини кучайтириш инвестицияларни молиялаштиришда бозор механизмлари ролини кенгайтиришга олиб келади. Фикримизча, хорижий инвесторларни ишлаб чиқариш қувватларини ўзлаштиргунларига қадар барча кўринишдаги божхона тўловлари, солиқлар, йиғимлардан озод қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир аниқ шароитда имтиёзли солиққа тортиш режимини ишлаб чиқариш қувватларини тўлиқ ўзлаштиргандан кейин амалга ошириш фойдалидир.

Республикада инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ишлаб чиқариш технологияларини сотиб олиш, глобал илмларни эгаллаш, солиқларнинг тартибловчи ролини такомиллаштириш, уларнинг рағбатлантирувчилик ролини кучайтиришга қаратилиши лозим. Бунда ***асосий вазифа*** – чет эллик ҳамкорларга капитал

қўйишда энг самарали йўналишларни таклиф этишдан, ўзаро манфаатлар соҳаларини белгилашдан, инвесторларга кафолатлар ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат.

Инвестиция фаолиятини тартибга солиш, ҳуқуқий нуқтаи назаридан, турли мулкдорлар ўртасида моддий ва номоддий активларни такрор ишлаб чиқариш хусусидаги ўзига хос, мураккаб, ижтимоий зарур иқтисодий (инвестиция) муносабатларини шакллантириш меъёрларини назарда тутати. Инвестиция жараёнининг барча субъектлари – чет эллик инвесторлардан бошлаб, давлат, юридик ва жисмоний, шу жумладан чет эллик шахслар (резидентлар ва норезидентлар)гача бу муносабатларнинг иштирокчиларига айланадилар. Ҳуқуқ нуқтаи назардан чет эл инвестициялари бошқа давлат ҳудудида капиталга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ. Иқтисодий нуқтаи назардан эса уларнинг ҳудудий, замон ва макондаги ҳаракати шакллари фойда олиш мақсадида кўпдан-кўп қўшимча рисклар билан тўқнашиш эҳтимолига эга бўлади.

Инвестиция муносабатларининг моҳияти бу фаолият иштирокчилари доирасида ва даражасида ўз ифодасини топади. Инвестиция фаолияти ривожланишининг объектив шароитларини акс эттирадиган алоҳида инвестиция муносабатларининг мавжудлиги тартибга солишнинг мустақил предмети бўлишини тақозо қилади. Ҳуқуқ нуқтаи назаридан инвестиция фаолиятини тартибга солиш умумий ҳуқуқий ва хусусий ҳуқуқий тартибга солиш меъёрларини қамраб олади. Бу меъёрларнинг бирлиги ижтимоий ва алоҳида инвестиция муносабатларининг характери ва моҳиятини ифода этади ва уларни тартибга солиш усулига айланади. Тартибга солиш усуллари ҳуқуқ меъёрларининг ҳам алоҳида, ҳам ижтимоий зарур инвестиция муносабатлари характериға ўзига хос тарзда таъсир кўрсатиш йўлларида иборат.

Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида», «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида», «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатлари ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Республикада инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш биринчи навбатда давлатнинг иқтисодий, илмий – техникавий ва ижтимоий сиёсатини амалга ошириш мақсадларини кўзлайди.

Капиталнинг мамлакатлараро кўчиб юриши кенгайган шароитларда инвестиция фаолияти, бир томондан, миллий, иккинчи томондан, халқаро инвестиция муносабатларини миллий ва халқаро ҳуқуқ тизими асосида тартибга солиш йўли билан амалга оширилишини талаб этади. Инвестиция фаолиятини тартибга солишдаги халқаро тажрибаларни ҳисобга олиш, чет эл инвесторларига инвестициялашнинг барча турлари ва шаклларида миллий тартиботни бериш янада қулай инвестиция муҳитини яратади ва чет эл инвестицияларининг кириб келишини тезлаштиради.

Инвестиция муносабатларини давлат томонидан тартибга солиниши ҳуқуқий шароитлар яратиш, ушбу фаолиятни юритиш учун кафолатлар бериш, бу фаолият субъектларини суғурталаш ва бошқа воситалар орқали ижтимоий ёки давлат манфаатларини амалга ошириш йўлида ташкил этилади.

Ҳозирги даврда инвестиция муносабатлари капиталларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш борасидаги муносабатларни қамраб олади ва нафақат миллий иқтисодиёт доирасида, балки халқаро иқтисодиёт даражасида ресурсларни тақсимлаш, қайта тақсимлаш жараёнларини акс эттиради.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида инвестиция муносабатларида ҳам давлатнинг, ҳам ўз манфаатларини амалга оширадиган субъектлар иштирок этиши сабабли улар мулкчилик хусусидаги муносабатлар мажмуидан иборат бўлади. Халқаро инвестиция муносабатлари айрим мамлакатлар, корпорациялар, компаниялар, халқаро молия ва кредит муассасалари, яқка инвесторлар ва шу қабилар манфаатларининг рўёбга чиқишини ифода этади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг кенгайиб бориши даражасига қараб инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ТТХИни янги лойиҳаларга ва қўшма корхоналарга жалб этишга қаратилиши лозим. Шунингдек, тартибга солиш хусусий тадбиркорлик субъектларининг катта қисмини инвестиция фаолиятига жалб қилишни ҳам назарда тутди. Бунда чет эл инвестициялари, шу жумладан тўғридан-тўғри хусусий сармоялар оқиб киришини рағбатлантириш, шунингдек миллий иқтисодиёт субъектларининг бу фаолиятда иштирок этишини тақдирлаш муҳим ўринда туради. Шундай қилиб тартибга солишнинг вазифаси, бир томондан, ТТХИ оқимини оширишдан, иккинчи томондан, миллий иқтисодиётдаги хусусий мулкчилик субъектларининг қўйилмаларини кенгайтиришдан иборат бўлади.

Маълумки, инвестиция фаолияти капитал, тадбиркорлик, молия, инновация, ижтимоий, истеъмол ва бошқа инвестицияларнинг ҳамма турлари билан боғлиқ бўлиб, одатда, солиқларнинг фискал (хазинани тўлдириш) ва тартибга солиш функцияларидан фойдаланиш йўли билан амалга оширилади. Бу фаолият, шунингдек, амортизация сиёсатини, дотациялар, субсидиялар тизимини, кредит, нарх сиёсатини, давлат кафолатлари тизимини, имтиёзлар яратишни, чет эл инвесторларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ва бошқаларни ҳам қамраб олади. Давлат харажатларини молиялаштириш учун турли даражадаги бюджетларга зарур маблағлар тушумларини таъминлашга қаратилган фискал вазифанинг бажарилиши, миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасига боғлиқ. Тартибга солиш функциясини ишлатилиши давлатнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида айрим тармоқларга инвестициялар оқимларини бошқариши билан амалга оширилади. Шу билан бирга, иқтисодиётнинг турли соҳаларида капитал жамғарилиши жараёнларини кучайтириш ёки сусайтириш, аҳолининг тўловга қобил талабини кенгайтириш ёки қисқартириш йўллари билан тартибга солиш функцияси фойдаланилади. Солиқларни тартибга солиш макроиқтисодий жараён ва пропорцияларга таъсир этишига қаратилади. Солиққа тортишда имтиёзлар, асосан, микроиқтисодиётга қаратилган ва иқтисодий субъектлар манфаатларини ҳисобга олади. Юқорида кўриб ўтган функциялар солиқ ставкалари миқдорини ўзгартириш, имтиёзлар ва санкциялар (жазо чоралари) қўллаш, солиқ кредитлари бериш, тўлов муддатларини кечиктириш ва бошқа йўллар билан амалга оширилади. Жаҳондаги кўпгина мамлакатларда солиқларнинг инвестиция фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган тартибга солиш функциясидан самарали фойдаланилади. Масалан, Япония, Тайвань, Жанубий Кореяда ўтиш даврида солиқ протекционизмидан унумли фойдаланилган. АҚШда «буюк депрессия»ни бартараф этиш даврида ҳам худди шундай бўлган.

Ғарб мамлакатларида солиқ имтиёзлари, биринчи навбатда инвестициялар ва илмий техника фаолиятини рағбатлантириш, шунингдек айрим тармоқлар ва минтақаларни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш учун жорий қилинади. Уларнинг ёрдамида ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва модернизациялаш, техника билан қайта жиҳозлаш учун шароитлар яратилади. Инвестиция, илмий-техника фаолиятини, тадбиркорликни бутун мамлакат доирасида, минтақа миқёсида ва айрим фаолият соҳалари бўйича рағбатлантиришга йўналтирилган солиқ имтиёзлари энг барқарор имтиёзлар ҳисобланади.

Солиқ имтиёзлари қўйидаги шаклларда қўлланилади:

- фойда солиғидан чегирма тарзида бериладиган солиқ кредити;
- фойда солиғи базасини камайтириш чегирмалари;
- солиқдан бутунлай озод қилиш ёки пасайтирилган солиқ ставкаларини белгилаш;
- жадаллаштирилган амортизацияни қўллаш.

Жадаллаштирилган амортизацияда солиққа тортиш тизими ўзгаришсиз қолади, лекин солиққа тортиладиган фойда камайтирилади (унинг бир қисми солиққа тортилмайдиган харажатларга ўтказилади). Кўпчилик иқтисодчилар солиқ имтиёзларига қарши чиқишади. Уларнинг фикрича, солиқ имтиёзлари ресурсларни самарали тақсмотини таъминламайди, суистеъмолликларни келтириб чиқаради, солиқ тизимининг

деформациясини юзага келтиради ва солиққа тортиш тизимини ўзгартиришда қийинчиликларга олиб келади. Бизнинг фикримизча, инвестицияларнинг мамлакатлар бўйлаб кўчиши кенгайган шароитларда, солиқ кредитидан, имтиёз ва рағбат омилларидан фойдаланиш, аксинча, инвестиция фаолиятини самарали тартибга солишга имконият яратади.

Чет эл инвестицияларининг киришини рағбатлантириш мақсадларида ҳамда чет эл капиталига ўсиб бораётган талабни ҳисобга олган ҳолда, бизнинг назаримизда, қарз олувчи томон ўзининг солиқ сиёсатини шундай қайта қуриши керакки, натижада бу сиёсат бошқа мамлакатлар учун интиладиган шароитга айлансин. Ўзбекистонда солиқ имтиёзларини қўллаш, солиққа тортиш ставкаларини камайтириш, солиққа тортиш базасини пасайтириш ва солиқдан бутунлай озод қилиш каби шакллари қўлланилади. Республикада фойда солиғи бўйича кўпроқ тарқалган имтиёз – бу фойданинг солиққа тортиладиган базасини озод қилиш, қисман озод қилиш ва камайтиришдир. Республикада инвестиция фаолиятини тартибга солиш амалиётида қўлланилаётган солиқ имтиёзлари ва рағбатлантириш омиллари тизими мустақиллик йилларида кенгайтирилиб, такомиллаштирилиб борилди.

Қўлланилаётган имтиёзларнинг амал қилиш механизмлари инвестицияларни рағбатлантириш, ижтимоий соҳани қўллаб-қувватлаш, чет эл инвестициялари оқимини кўпайтиришга қаратилган.

Шу билан бирга, республиканинг солиқ солиш тизимида (бу тизимда билвосита-эгри солиқлар кўпроқ ўринни эгаллайди) ставкалар, имтиёзлар, солиққа тортиш объектларида барқарорлик йўқ. Асосий капитални шакллантиришда қўшилган қиймат солиғини ҳисобга олишда, икки томонлама ва ундан ортиқ солиққа тортиш муаммолари мавжуд. Бу тизимда инвестициялар бўйича солиқ кредитларининг турли шаклларида фойдаланиш етарли равишда ривожлантирилмаган эди.

Инвестиция фаолиятини тартибга солишда энг муҳим ва асосий муаммолардан бири чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни республика минтақалари бўйлаб бир текис жойлаштиришдир. Алоҳида диққат ва эътиборни жалб қиладиган муаммо республика ҳудуд ва туманларини ривожланишидаги нотекисликни қисқартириш масаласидир. Бу ТТЧИ ва хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни мамлакат минтақалари бўйлаб жойлаштиришга йўналтирилган рағбатлантирувчи тадбирларни талаб қиладди.

Инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ишлаб чиқариш технологияларини, глобал билимларни олиш, солиқларнинг тартибга солиш ролини такомиллаштириш, рағбатлантирувчилик ролини кучайтиришга қаратилган бўлиши лозим. Бундаги асосий вазифа – чет эллик шерикларга капитал қўйишнинг самарали йўналишларини таклиф қилишдан, ўзаро манфаатли соҳаларни белгилашдан, улар ишончини қозонишдан, инвесторлар ҳуқуқлари кафолатлари ва уларни ҳимоя қилишнинг реал механизмларини амалга оширишдан иборат.

Оммавий-ҳуқуқий ва хусусий-ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланишга асосланган инвестиция фаолиятини тартибга солиш усуллари миллий ва халқаро ҳуқуқ тизимларини уйғунлаштирилиши асосида амалга оширилиши талаб этилади.

Тўлақонли бозорда инвестиция муносабатлари давлат томонидан ўрнатилган меъёр ва қоидалар доирасида муайян мулкдорларнинг хусусий манфаатларини тенг ва кафолатланган шартлар асосида амалга оширилишини таъминлайди. Халқаро инвестиция муносабатлари, ички мамлакат муносабатларидан фарқли ўлароқ айрим мамлакатлар, корпорациялар, компаниялар, молия ва кредит муассасалари ва муайян инвесторлар манфаатларини акс эттиради. Ўзбекистонга чет эл сармоялар оқими кенгайиши муносабати билан, инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни асосий вазифаси оммавий ва хусусий манфаатлар, хорижий мамлакатлар, компаниялар, муайян инвесторлар манфаатларини самарали нисбатини белгилаш ҳисобланади. Иқтисодиёт эркинлаша боргани сари, инвестиция фаолиятини давлат тартибга солиш кўпроқ хусусий

тадбиркорлик соҳиблари ва иқтисоднинг аралаш секторларини инвестиция фаолиятига кенгроқ жалб этилишига ва бу борада уларни рағбатлантиришга қаратилади.

Хулоса қилиб айтганда, инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиниши ҳуқуқий шароитлар яратиш, ушбу фаолиятни юритиш учун кафолатлар бериш, бу фаолият субъектларини суғурталаш ва бошқа воситалар орқали ижтимоий ёки давлат манфаатларини амалга ошириш йўлида ташкил этилади, шунингдек инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш, биринчи навбатда, давлатнинг иқтисодий, илмий-техникавий ва ижтимоий сиёсатини амалга ошириш мақсадларини кўзлайди.

5.2. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солиш воситалари.

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини тартибга солишнинг *миллий ва халқаро усуллари* қўлланилади.

Халқаро капиталлар ҳаракати жараёнининг муҳим хусусиятларидан бири мазкур жараёнга давлатнинг фаол аралашувидир. Бунда давлат қуйидаги функцияларни бажаради:

- *тартибга солиш;*
- *назорат қилиш;*
- *рағбатлантириш.*

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда муайян зиддиятлар мавжуд. Жумладан, мамлакатлар, бир томондан, халқаро капитал ҳаракати йўлидаги мавжуд чекловларни бартараф этишга ҳаракат қилишса, бошқа томондан, халқаро капитал ҳаракатини чеклаш чораларини кўришади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, мамлакатдан капиталнинг четга чиқиб кетиши хорижий капиталнинг кириб келишига қараганда камроқ даражада тартибга солинади.

Халқаро капитал ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда миллий қонунлар, қарорлар ва маъмурий чекловлар асосий ўрин эгаллайди. Шуниси эътиборлики, кўпчилик саноат жихатдан ривожланган мамлакатларда (масалан, АҚШ, Германия, Франция ва Буюк Британия) хорижий инвестицияларни тартибга солиш бўйича махсус қонунлар ёки кодекслар қабул қилинмаган. Бироқ бошқа мамлакатларда хорижий инвестицияларни жалб қилиш, улардан фойдаланишга оид махсус миллий қонунлар қабул қилинган ва амал қилмоқда.

Хорижий инвестицияларни жалб қилиш вазифаларини ҳал қилишда миллий қонунчиликка хорижий инвесторлар учун қулай миллий режимни шакллантириш ҳақидаги низомлар киритилади. Миллий режимда норезидентлар учун хўжалик фаолиятини юритиш борасидаги шарт-шароитлар резидентлар учун яратилган шарт-шароитлардан ёмон бўлмаслиги керак. Ушбу қоида муҳим аҳамиятга эга. Миллий режим – хўжалик юритиш фаолиятининг минимал шароитлари бўлиб, бу минимум шароитлар хорижий инвесторлар учун ёмонлашиб, пасайиб кетмаслиги керак.

Жаҳон амалиётида хорижий инвестициялар ҳаракатини амалга ошириш кўпинча кўшимча иқтисодий, сиёсий ва тижорат рисклари билан боғлиқ. Шунинг учун хорижий инвестицияларни жалб қилувчи айрим мамлакатларнинг миллий қонунчилигида хорижий инвесторларга нисбатан кўшимча имтиёзлар қўлланилади. Турли мамлакатларда қўлланиладиган кўшимча имтиёзлар таркибида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумки:

- қайта инвестициялашга нисбатан имтиёзли солиқ режимини тақдим этиш;
- шартнома асосида инвестиция лойиҳаларига жалб қилинадиган хорижий мутахассисларнинг иш ҳақи ва бошқа мукофот тўловларини солиққа тортишнинг имтиёзли режимини яратиш;
- хорижий инвесторларнинг экспортга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқаришларини ривожлантириш учун импорт кўринишида олиб қираётган мол-мулк, асбоб-ускуналар ва технологияларни божхона тўловларидан озод қилиш.

Шунингдек, агар хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат қонунчилиги миллий инвесторлар учун салбий томонга ўзгарса, одатда, хорижий инвестицияли корхоналар учун ушбу ўзгаришлар бўйича муддати кечиктирилиши кўзда тутилади.

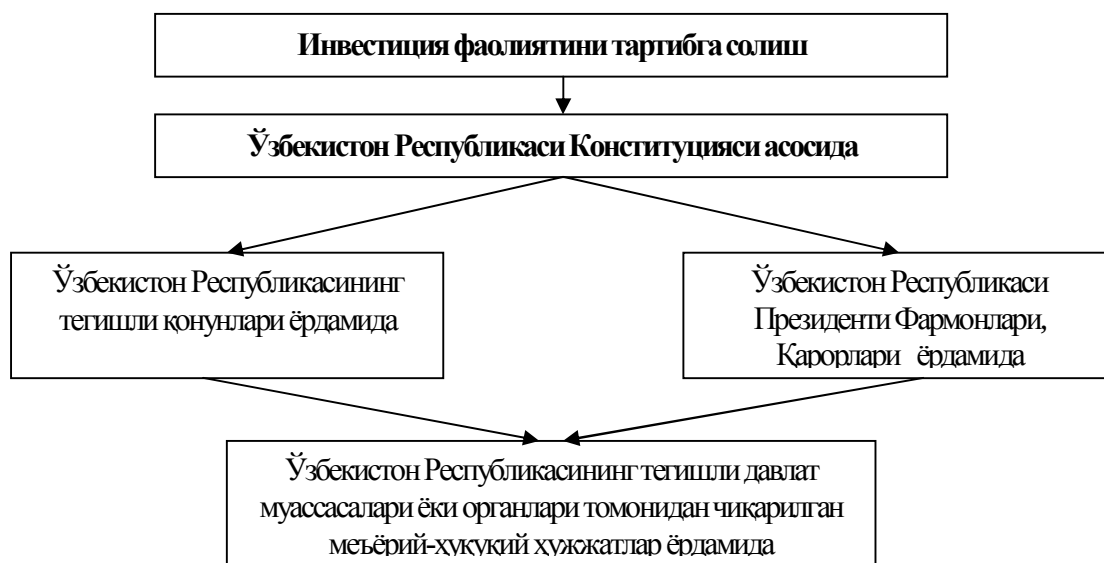
Жаҳонда аксарият ҳолларда, хорижий инвесторлар учун имтиёзли режим хорижий инвестицияларни жалб қилишга максимал даражада интилаётган ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари томонидан яратилади. Шу билан бирга халқаро инвестиция жараёнининг асосий иштирокчилари сифатида инвестиция фаолиятини кенгайтиришга ва барча учун ягона инвестиция режимини яратишга интилаётган ривожланган мамлакатлар ҳисобланади. Бошқача айтганда, жаҳоннинг етакчи ривожланган мамлакатлари умумий, бир хил тамойиллар асосида ишлайдиган ягона инвестиция режимини шакллантириш тарафдорларидир.

Давлат томонидан ТТХИни қўллаб-қувватлашнинг асосий шакллари таркибидан қуйидагиларни ажратилиш мумкин:

Давлат кафолатларини бериш. Инвестиция кафолатлари тўғрисидаги қоидалар миллий ҳукуматлар томонидан қабул қилинади. Шу билан бирга улар икки томонлама ва бир нечта мамлакатлар иштирок этадиган минтақавий кўп томонлама келишувларда ҳам мавжуд бўлади. Икки томонлама келишувларда асосан қуйидаги қоидалар қайд этилади:

- хорижий инвесторлар учун миллий режим;
- хорижий инвесторларни химоя қилиш (миллийлаштиришдан, капитал, фойда ва дивидендларнинг репатриациясидан);
- низоларни ҳал қилиш тартиби;
- сиёсий рисклар билан боғлиқ зарарлардан суғурталаш.

Инвестиция фаолиятини тартибга солиш, ҳуқуқий нуктаи назаридан, турли мулкдорлар ўртасида моддий ва номоддий активларни такрор ишлаб чиқариш хусусидаги ўзига хос, мураккаб, ижтимоий зарур иқтисодий (инвестиция) муносабатларини шакллантириш меъёрларини назарда тутди. Инвестиция жараёнининг барча субъектлари – чет эллик инвесторлардан бошлаб, давлат, юридик ва жисмоний, шу жумладан чет эллик шахслар (резидентлар ва норезидентлар) гача бу муносабатларнинг иштирокчиларига айланадилар. Ҳуқуқ нуктаи назардан чет эл инвестициялари бошқа давлат ҳудудида капиталга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ. Иқтисодий нуктаи назардан эса уларнинг ҳудудий, замон ва макондаги ҳаракати шакллари фойда олиш мақсадида кўпдан-кўп қўшимча рисклар билан тўқнашиш эҳтимолига эга бўлади.

5.2.1-расм. Ўзбекистон Республикасида инвестиция фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари

Инвестиция муносабатларининг моҳияти бу фаолият иштирокчилари доирасида ва даражасида ўз ифодасини топади. Инвестиция фаолияти ривожланишининг объектив шароитларини акс эттирадиган алоҳида инвестиция муносабатларининг мавжудлиги тартибга солишнинг мустақил предмети бўлишини тақозо қилади. Ҳуқуқ нуқтаи назаридан инвестиция фаолиятини тартибга солиш умумий ҳуқуқий ва хусусий ҳуқуқий тартибга солиш меъёрларини қамраб олади. Бу меъёрларнинг бирлиги ижтимоий ва алоҳида инвестиция муносабатларининг характери ва моҳиятини ифода этади ва уларни тартибга солиш усулига айланади. Тартибга солиш усуллари ҳуқуқ меъёрларининг ҳам алоҳида, ҳам ижтимоий зарур инвестиция муносабатлари характериға ўзига хос тарзда таъсир кўрсатиш йўлларидан иборат.

Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида», «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида», «Инвестиция фаолияти тўғрисида» қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатлари ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Республикада инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш биринчи навбатда давлатнинг иқтисодий, илмий – техникавий ва ижтимоий сиёсатини амалга ошириш мақсадларини кўзлайди.

Инвестиция муносабатларини давлат томонидан тартибга солиниши ҳуқуқий шароитлар яратиш, ушбу фаолиятни юритиш учун кафолатлар бериш, бу фаолият субъектларини суғурталаш ва бошқа воситалар орқали ижтимоий ёки давлат манфаатларини амалга ошириш йўлида ташкил этилади.

Ҳозирги даврда инвестиция муносабатлари капиталларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш борасидаги муносабатларни қамраб олади ва нафақат миллий иқтисодиёт доирасида, балки халқаро иқтисодиёт даражасида ресурсларни тақсимлаш, қайта тақсимлаш жараёнларини акс эттиради.

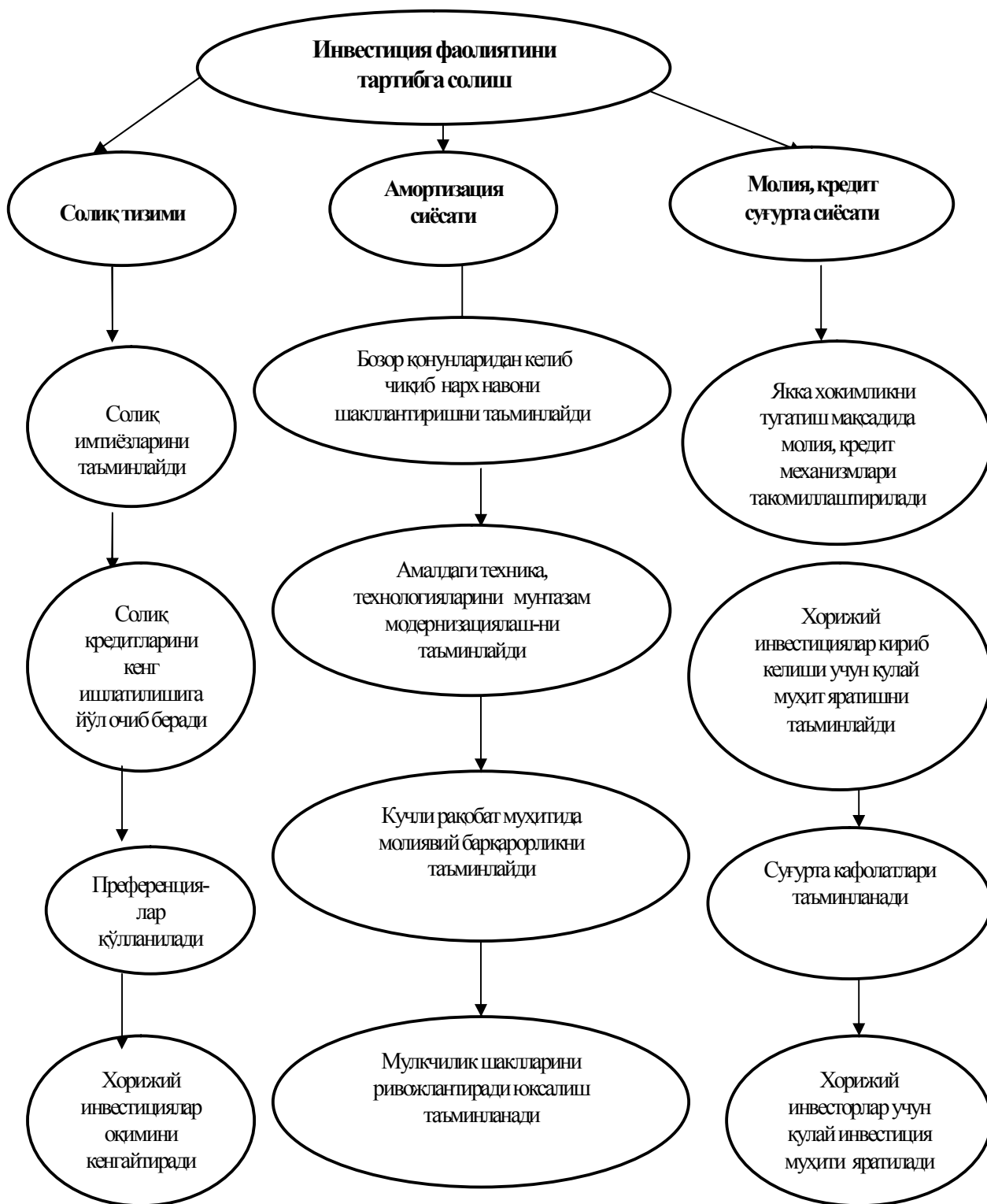
Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида инвестиция муносабатларида ҳам давлатнинг, ҳам ўз манфаатларини амалга оширадиган субъектлар иштирок этиши сабабли улар мулкчилик хусусидаги муносабатлар мажмуидан иборат бўлади. Халқаро инвестиция муносабатлари айрим мамлакатлар, корпорациялар, компаниялар, халқаро молия ва кредит муассасалари, якка инвесторлар ва шу кабилар манфаатларининг рўёбга чиқишини ифода этади.

Республикада кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш шароитларида инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишда асосий вазифалар қуйидагилардан иборат: ижтимоий ва хусусий манфаатларни; айрим мамлакатлар, корпорациялар, халқаро молия институтлари, якка инвесторлар манфаатларини тўғри аниқлаш; уларнинг ўзаро мақбул нисбатларини келишиб олиш; уларни ҳаётда рўёбга чиқаришнинг тенг ҳуқуқий шароитлари ва кафолатларини белгилаш.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг кенгайиб бориши даражасига қараб инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ТТХИни янги лойиҳаларга ва қўшма корхоналарга жалб этишга қаратилиши лозим. Шунингдек, тартибга солиш хусусий тадбиркорлик субъектларининг катта қисмини инвестиция фаолиятига жалб қилишни ҳам назарда тутди. Бунда чет эл инвестициялари, шу жумладан тўғридан-тўғри хусусий сармоялар оқиб киришини рағбатлантириш, шунингдек миллий иқтисодиёт субъектларининг бу фаолиятда иштирок этишини тақдирлаш муҳим ўринда туради. Шундай қилиб тартибга солишнинг вазифаси, бир томондан, ТТХИ оқимини оширишдан, иккинчи томондан, миллий иқтисодиётдаги хусусий мулкчилик субъектларининг қўйилмаларини кенгайтиришдан иборат бўлади.

Маълумки, инвестиция фаолияти капитал, тадбиркорлик, молия, инновация, ижтимоий, истеъмол ва бошқа инвестицияларнинг ҳамма турлари билан боғлиқ бўлиб, одатда, солиқларнинг фискал (хазинани тўлдириш) ва тартибга солиш функцияларидан

фойдаланиш йўли билан амалга оширилади. Бу фаолият, шунингдек, амортизация сиёсатини, дотациялар, субсидиялар тизимини, кредит, нарх сиёсатини, давлат кафолатлари тизимини, имтиёзлар яратишни, чет эл инвесторларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ва бошқаларни ҳам қамраб олади. Давлат харажатларини молиялаштириш учун турли даражадаги бюджетларга зарур маблағлар тушумларини таъминлашга қаратилган фискал вазифанинг бажарилиши, миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасига боғлиқ.

5.2.2-расм. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини тартибга солиш воситалари

Тартибга солиш функциясини ишлатилиши давлатнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида айрим тармоқларга инвестициялар оқимларини бошқариши билан амалга оширилади. Шу билан бирга, иқтисодиётнинг турли соҳаларида капитал жамғарилиши жараёнларини кучайтириш ёки сусайтириш, аҳолининг тўловга қобил талабини кенгайтириш ёки қисқартириш йўллари билан тартибга солиш функцияси фойдаланилади. Солиқларни тартибга солиш макроиқтисодий жараён ва пропорцияларга таъсир этишига қаратилади. Солиққа тортишда имтиёзлар, асосан, микроиқтисодиётга қаратилган ва иқтисодий субъектлар манфаатларини ҳисобга олади. Юқорида кўриб ўтган функциялар солиқ ставкалари миқдорини ўзгартириш, имтиёзлар ва санкциялар (жазо чоралари) қўллаш, солиқ кредитлари бериш, тўлов муддатларини кечиктириш ва бошқа йўллари билан амалга оширилади (5.2.2-расмга қаранг).

Жаҳондаги кўпгина мамлакатларда солиқларнинг инвестиция фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган тартибга солиш функциясидан самарали фойдаланилади. Масалан, Япония, Тайвань, Жанубий Кореяда ўтиш даврида солиқ протекционизмдан унумли фойдаланилган. АҚШда «буюк депрессия»ни бартараф этиш даврида ҳам худди шундай бўлган.

Фан-техника тараққиётини рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари турларидан бири инвестиция солиқ кредити ҳисобланади. АҚШда солиқ имтиёзининг бу тури 1962 йилдан то 1986 йилга қадар қўлланилган. Бунда чегирма миқдори ускуна-жихозлар тури ва уларнинг хизмат муддати бўйича табақалаштирилган. Бу имтиёзнинг вариантларидан бирида АҚШ ишлов берувчи саноатидаги корпорациялар фойда солиғини ишга туширилган ва хизмат муддати 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ускуналар қийматининг 7 фоизи миқдорида, хизмат муддати камроқ бўлган ускуналарни ишга туширилганлик учун камроқ миқдорларда қисқартириш ҳуқуқини олдилар.

Японияда, масалан, саноат компаниялари илғор техника ва технологияга қилинган инвестицияларнинг 7 фоизига тенг миқдорда фойда солиғини қисқартириш ҳуқуқига эга. Канадада бундай чегирма илғор техникага қилинган инвестицияларнинг 7 дан 20 фоизигача миқдорини ташкил қилади.

Солиқ кредити кўринишидаги имтиёзлар тадбиркорликнинг илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалар (ИТТКИ) харажатларига татбиқан ҳам кенг қўлланилади. Бир қатор мамлакатларда солиқ кредити компанияларнинг фойда солиғидан бу компанияларнинг ўтган йил ёки базис давр учун ўртача йиллик меъёрларга нисбатан ИТТКИ харажатлари ўсишининг муайян ҳиссасини чегириш кўринишида амал қилади (АҚШ да – 20 фоиз, Францияда – 50 фоиз, Японияда – 20 фоиз, Канадада 100 фоиз ва ундан юқори).

5.3. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар.

Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар мавжуд. Инвестицияларни кафолатлаш бўйича халқаро агентлик (ИКХА), Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ) ва Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги шулар жумласидандир.

Жаҳон хўжалигида кўптомонлама шартномалар асосида инвестицияларни кафолатлаш қоидалари билан Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (МАГИ) шуғулланади ва қуйидаги масалалар кўриб чиқилади:

- хорижий инвестицияларни суғурталаш. Бунда инвестор рискларни суғурталайди. Одатда, суғурта суммаси инвестиция суммасининг 1 фоизигача миқдорини ташкил этади. Миллий суғурта агентликлари ва компаниялари фақат ўзларининг тўғридан-тўғри инвесторларини суғурталайдилар;

- инвестиция низоларини ҳал этиш. Бунинг капитални қабул қилувчи ёки четга чиқарувчи мамлакатнинг миллий қонунчилиги ёки халқаро ҳуқуқ қоидалари асосида

амалга ошириш мумкин;

- икки ёқлама солиққа тортишнинг олдини олиш. Агар корпорация бир нечта мамлакатда иш юритаётган бўлса, ушбу мамлакатлар унинг фойдасини солиққа тортишга ҳаракат қилади.

- Икки томонлама солиққа тортишнинг олдини олиш ҳақидаги келишувга асосан хорижий корпорациялар капитални қабул қилувчи мамлакатда солиқнинг ўз мамлакатида тўланмаган қисмидангина солиқ тўлайди;

- маъмурий ва дипломатик қўллаб-қувватлаш. Одатда, капитал чиқарувчи мамлакатлар ўз инвесторларини қўллаб-қувватлайди. Ушбу мамлакатлар инвестиция киритилаётган мамлакат билан ўз инвесторлари учун қулай шарт-шароитлар яратиш ҳақида музокаралар олиб боради.

Жаҳоннинг аксарият мамлакатларида инвестицияларни рағбатлантириш бўйича миллий агентликлар ташкил этилган. 1995 йилдан бошлаб инвестицияларни рағбатлантириш бўйича Умумжаҳон ассоциацияси фаолият юритади ва унинг таркибида 100 та аъзо мамлакат мавжуд.

2010 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра *халқаро молия-кредит институтларининг умумий кредитлаш ҳажми 1 трлн. Доллардан* ошиб кетди ва у ўсиб бориш тенденциясига эга. Аксарият ривожланаётган мамлакатлар учун халқаро молия-кредит институтлари томонидан берилаётган кредитлар хусусий капиталга нисбатан арзон кредит ресурслари ҳисобланади.

Жаҳон банки мутахассисларининг фикрича, халқаро молия-кредит институтларининг кредитлаш тизими ва механизмини ўзгартириш зарур. Ҳозирги вақтда кредитлаш асосий ресурслар ва махсус операциялар фондларидан амалга оширилади. Биринчи фонд ривожланаётган мамлакатдаги нисбатан юқори тўлов қобилиятига эга бўлган қарз олувчига йўналтирилган кредитларга мўлжалланган банк маблағларидан ташкил топади. Ушбу фонддан молиялаштиришнинг шарти кўпроқ бозор шартларига яқинлаштирилган. Махсус операциялар фондидан эса кам ривожланган мамлакатларга имтиёзли шартларда кредитлар ажратилади.

ИКХА 1988 йилда Умумжаҳон банкининг шохобчаси сифатида ташкил этилган, аммо у молиявий жиҳатдан мустақилдир. Агентлик ихтисослаштирилган ташкилот сифатида БМТ тизимига киради ХТТБ президенти ИКХАнинг ҳам президенти ҳисобланади.

Агентликнинг асосий вазифаси хорижий инвесторларни нотижорат характердаги рисклар (валюта маблағларини ўтказиб юбориш, экспроприация ёки уруш) билан боғлиқ йўқотишлардан қафолатлаш орқали аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида инвестициялар оқимини оширишга кўмаклашишдир. Бундан ташқари, ИКХА аъзо-мамлакатларга капитал оқимини ошириш учун қулай муҳит яратиш борасида маслаҳатлар бериш ва ахборот базасини яратиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

Капитални бошқа мамлакатларда жойлаштиришни нотижорат хатарлардан аъзо-мамлакатлар томонидан қўшма қайта суғурталаш ёрдамида қафолатлаш; ривожланаётган мамлакатларга ва улар орасида инвестициялар оқимини орттириш мақсадида зарурий ёрдамчи тадбирларни амалга ошириш; аъзо-мамлакатларда (айниқса, ривожланаётган мамлакатларда) инвестицияларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфланишини рағбатлантириш.

ИКХА мамлакатларга инвестицион имкониятлар тўғрисидаги ахборотларни тарқатиш ва инвестициялашга кўмаклашувчи ташкилий-техник шароитларни яратиш борасида техник ёрдам кўрсатади. ИКХА ўз ходимлари ва юрист-маслаҳатчилари штатига эга бўлиб, молиявий ва ҳуқуқий жиҳатдан Умумжаҳон банкига қарам эмас, лекин баъзида унинг хизматларидан фойдаланади. Агентлик ривожланаётган мамлакатларда ҳукуматларга хусусий инвестицияларни жалб этиш борасида маслаҳат хизматларини

кўрсатиш ва инвестицион имкониятлар тўғрисида ахборотлар тарқатиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг функциялари:

- қўшма суғурталаш ёки қайта суғурталаш йўли билан бошқа суғурталовчиларнинг имкониятларини кенгайтириш;

- инвестиция сиёсати пассив бўлган мамлакатларда инвестицияларни суғурталаш;

- расмий тан олинган суғурталовчилар хизматларидан фойдаланиш имкони бўлмаган инвесторларга хизмат кўрсатиш;

- кўп миллатли синдикатларнинг бирига кирувчи, турли миллатга мансуб инвесторларга кафолатлар бериш, бу эса ўз ўрнида суғурта шартномаларини тузишга ва даъволарни ҳал этиш учун қулай шарт-шароит яратади.

Инвесторлар Умумжаҳон банки кафолатлари, сиёсий рисклардан ИКХА суғуртаси ва Халқаро молия корпорацияси (ХМК) билан акционер капиталга қўшма инвестициялаш ёрдамида ўз рискларини минимумга туширишади ва ривожланаётган ҳамда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларга инвестицияларни амалга ошириш учун оптимал шароитга эга бўладилар.

ИКХАнинг мақсадига мос келувчи инвестицион лойиҳалар иқтисодиётнинг ривожланишига ёрдам бериши, молиявий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам, экологик хавфсиз ҳамда қабул қилувчи мамлакатнинг меҳнат бўйича стандартларига ва бошқаларга мос келиши зарур.

ИКХА ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини тараққий эттириш мақсадида аъзо-мамлакатлардан инвестицияларни жалб этиш имкониятига эга.

ИКХА таркибига кирувчи Инвестицион маркетинг хизматлари департаменти (ИМХД) агентликка аъзо бўлган ривожланаётган ва ўтиш даври мамлакатларига қилинаётган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлайди. ИМХДнинг мақсади ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва камбағаллик билан курашиш учун жалб этилаётган тўғридан-тўғри инвестициялар оқимини таъминлашга ёрдамлашишдан иборат. **ИМХД томонидан хизматлар кўрсатиш асосан үч йўналишда амалга оширилади:**

- институционал имкониятларни шакллантириш;

- ахборотни тарқатиш;

- инвестицияларни рағбатлантириш.

Бундан ташқари, ИКХА инвестицион имкониятлар, бизнес олиб бориш қоидалари ва бизнес фаолияти бўйича ҳамкорлар тўғрисидаги ахборотларни IPA ахборот тармоғи орқали тарғиб этади.

ИКХАнинг асосий молиявий манбалари қуйидагилардан иборат: ИКХА Конвенциясида саноати ривожланган мамлакатлар ўз улушларининг 1%ини конвертирланадиган валютада қўшишлари назарда тутилган. Яна ҳар бир мамлакат 10%ини очик бозорда муомалада бўлмаган фоизсиз қарз мажбуриятлари шаклида киритишади. Қолгани эса резерв валюта ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатлар аъзолик бадалининг 25%ини ўз миллий валюталарида тўлашлари мумкин. ИКХА қўшма суғурталаш ва қайта суғурталаш йўли билан инвестицияларни суғурталовчилар фаолиятини тўлдиради.

Ўзбекистон Республикаси 1993 йил ноябрь ойида ИКХАга аъзо бўлди.

Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ). ИДТСХМ 1965 йилда қабул қилинган Инвестицион даъволарни тартибга солиш халқаро Конвенцияси асосида 1966 йилда ташкил топган бўлиб, у мустақил халқаро ташкилотдир. 1996 йилда унга 134та мамлакат аъзо бўлиб, яна 11та мамлакат аъзоликка даъвогар эди. ИДТСХМ хорижий инвестицияларни қабул қилувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари ва давлат органлари билан хорижий (хусусий ва корпоратив) инвесторлар ўртасида вужудга келувчи келишмовчиликларни тартибга солиш, келиштириш, арбитраж судларида ишни кўриш механизмларини яратиш орқали халқаро инвестиция фаолиятига кўмаклашади.

ИДТСХМ ҳукумат ва хорижий инвесторлар ўртасидаги ишонч ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш орқали инвестиция оқимини кўпайтиришга сабабчи бўлади. ИДТСХМ доирасида вужудга келган арбитраж қоидалари халқаро инвестицион келишувлар, инвестициялар тўғрисидаги қонунлар, икки ва кўп томонлама инвестицион шартномаларнинг стандарт элементига айланган. ИДТСХМ тадқиқот ишларини олиб боради, маслаҳатлар беради, арбитраж ва инвестицион ҳуқуқ масалалари бўйича материаллар нашр этади.

Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги — Умумжаҳон банкининг бўлинмаси бўлиб, банкка аъзо-мамлакатлар ҳукуматларини хорижий инвестициялар масалалари бўйича конфиденциал маслаҳатлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган ташкилотдир.

5.4. Трансмиллий корпорациялар.

Барқарор суръатларда ривожланаётган трансмиллийлашув жараёни замонавий жаҳон иқтисодиётининг муҳим хусусияти ҳисобланади. Ушбу жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялардир. Халқаро корпорациялар савдо, инвестициялаш ва замонавий технологияларни элтувчилар сифатида жаҳон иқтисодиётининг асосий субъектларига айланишди.

Халқаро иқтисодий глобаллашувнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялар ҳисобланади. Халқаро корпорациялар ички корпоратив меҳнат тақсмотини анъанавий меҳнат тақсмотининг халқаро даражасига олиб чиқишган. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашув жараёни штаб-квартираси қабул қилувчи мамлакатдан ташқарида бўлган фирмалар томонидан назорат қилинадиган ва бошқариладиган халқаро ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ. Халқаро корпорацияларнинг умумий назоратида бўлган ушбу фаолият жаҳон ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмининг тахминан 25 фоизини ташкил қилади. Ушбу ишлаб чиқаришнинг 1/3 қисми қабул қилувчи мамлакатларда жойлашган.

Жаҳон иқтисодиёти амалиёти кўрсатишича, ишлаб чиқаришнинг интеграциялашув жараёни халқаро корпорацияларни ташкил қилиш моделларига таянади.

Халқаро корпорацияларнинг вужудга келиши ТТХИ билан боғлиқдир. Жаҳон амалиётида ТМКга турли мамлакатларда ТТХИни амалга оширадиган йирик корпорациянинг таркибий-ташкилий шакли сифатида қаралади. Хорижий корхонанинг ташкил этилиши тўғридан-тўғри хорижий инвестициялаш фаолияти натижаси бўлиб, унда инвестор-норезидент капиталнинг 50% дан кам бўлган қисмига эгалик қилади. Шуъба фирмада унинг улуши 50% дан ошади, хорижий филиал эса тўлиқ унга тегишли бўлади.

Иқтисодий адабиётда халқаро корпорацияларнинг икки хил шакли фарқланади: трансмиллий ва кўпмиллатли корпорациялар. Ғарб иқтисодий адабиётида халқаро монополистик уюшмаларнинг кўпмиллатли, халқаро, трансмиллий ва глобал турлари фарқланади.

Россиялик иқтисодчилар, одатда, қуйидаги тавсифларни берадилар: ТМК — бу хорижий активларга эга бўлган миллий монополиялардир. Уларнинг ишлаб чиқариш ва савдо сотиқ фаолияти миллий давлат чегарасидан чиқиб кетади. АҚШда корпорация деб, ҳиссадорлик жамиятларига айтилади. Замонавий ТМКнинг кўпчилиги Америка компанияларининг экспансияси туфайли вужудга келганлиги сабабли, бу атама жаҳон мамлакатлари иқтисодиётига кириб келди.

ТМКнинг ҳуқуқий режими ташкил топган филиаллар ва шуъба корхоналари орқали турли давлатларда фаолият юритишни назарда тутди. Бу компаниялар нисбатан мустақил бўлган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотларни сотиш, илмий-тадқиқот, истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш хизматларига эгадирлар. Умуман, улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этиб, бу мажмуада ҳиссадорлик капиталга фақат таъсисчи давлат эгалик қилади. Шунингдек, филиал ва шуъба корхоналари қўшма корхоналар бўлиши ва уларда миллий капитал устунлик қилиши ҳам мумкин.

Кўпмиллатли корпорациялар — ишлаб чиқариш ва илмий-тадқиқот ишлари асосида бир неча давлат миллий корпорацияларини бирлаштирувчи халқаро корпорациялардир. Бунга 1907 йилдан буён фаолият кўрсатиб келаётган Англия — Голландиянинг «Рояль-Датч Шелл» концернини мисол қилиш мумкин. Ушбу компаниянинг ҳозирги кундаги капитали 60:40 нисбатда тақсимланган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг ТМК бўйича комиссияси халқаро компанияга қуйидагича тавсиф беради:

- юридик шакли ва фаолият соҳасидан қатъи назар, икки ёки ундан ортиқ мамлакатларда хўжалик субъектларига эга бўлган;
- битта бошқарув маркази орқали умумий стратегияни амалга ошириш ва мувофиқлаштирилган сиёсат юритишга имкон берувчи қарорлар қабул қилиш тизими доирасида иш олиб боради;
- мулкчилик орқали бир-бирига боғланган алоҳида хўжалик субъекти сифатида, бунда хўжалик субъектларидан биттаси ёки ундан кўпроғи бошқаларининг фаолиятига билимлар, ресурслар ва масъулиятни бошқалар билан баҳам кўриш орқали жиддий таъсир кўрсата олади.

Жаҳон амалиётида халқаро корпорациялар дейилганда жаҳон товар ва ишлаб чиқариш омиллари бозорларига сезиларли даражада таъсир кўрсатувчи йирик компаниялар тушунилади. Уларга қуйидагилар киради:

- йиллик сотиш ҳажми 1 млрд. доллардан кам бўлмаслиги;
- умумий молиявий айланма маблағларининг бешдан бир қисмидан учдан бир қисмигача хориждаги операциялар улушига тўғри келиши;
- хориждаги активлар улуши 25% дан кам бўлмаслиги;
- камида олтитта мамлакатда филиалларга эга бўлишлиги.

Шундай қилиб, халқаро корпорацияларнинг асосий хусусияти тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни амалга ошириш жараёнидир.

XIX аср охирида вужудга келган халқаро корпорациялар эволюцион ривожланишнинг узун йўлини босиб ўтди, бу жараёнда уларнинг шакллари ва фаолият соҳалари устуворликлари, ички корпоратив тузилма ва стратегияси ўзгариб борди.

Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида корпоратив бирлашмаларнинг ўзаро ташкилий-хўжалик алоқалари асосида трансмиллий молия-саноат гуруҳлари (МСГ)ни барпо этишнинг турли шакллари мавжуд.

МСГ жаҳон иқтисодиётини халқаро ишлаб чиқаришига айлантириб, барча йўналишлар бўйича илмий-техника тараққиётининг жадал ривожланишини таъминлади. Улар таркибига маҳсулотнинг техник даражаси ва сифати, ишлаб чиқариш самарадорлиги, менежмент шакллариининг такомиллашуви, корхоналарни бошқариш каби йўналишларни киритиш мумкин. МСГ ўнлаб мамлакатларда ўз шуъба корхоналари ва филиаллари орқали ишлаб чиқиладиган ягона илмий-ишлаб чиқариш ҳамда молия стратегияси бўйича фаолият олиб борадилар. МСГ улкан илмий-ишлаб чиқариш ва бозор салоҳиятига эга бўлиб, жаҳон иқтисодиётининг барқарор суръатларда ривожланишини таъминлайдилар. ТМК тарихан қисқа вақт ичида «янги индустриал мамлакатлар»нинг жадал суръатларда ривожланишида муҳим омил бўлди. Халқаро корпорациялар шаклланган даврдан бошлаб ўз ривожланиш стратегияларига эга бўлиб, қуйидаги белгилар улар учун хосдир:

- ишлаб чиқаришни хорижий хом ашё билан таъминлаш;
- ўз филиаллари ёрдамида хорижий бозорларда мустаҳкам ўрин эгаллаш;
- ишлаб чиқаришни харажатлар нисбатан паст бўлган мамлакатларда жойлаштириш;
- ишлаб чиқариш, савдо ва молия фаолиятини диверсификациялаш.

Халқаро корпорациялар фаолият олиб бораётган мамлакатларида умумий тартибдаги ва мультимиллийлаштириш билан боғлиқ рақобат афзалликларини қўлга киритиш усулларида фойдаланишади.

ТМКнинг маҳсулотни бир вақтнинг ўзида бир нечта мамлакатлардаги филиалларида ишлаб чиқариш сабабларини аниқлаш учун унинг ҳудудий жиҳатини ажратиб кўрсатиш зарур. Ҳудудий жиҳат корпорациянинг арзон хом ашё ва иш кучидан фойдаланиш, маҳсулотни ташиш ва сақлаш харажатларини қисқартириш, божхона ва солиқ тўсиқларини четлаб ўтишга интилиши билан боғлиқдир. Интернационал жиҳат эса бир нечта мамлакатларда ўз филиалларига эга корпорация ўз нисбий устунлигидан фойдаланиши билан боғлиқ ҳисобланади. Иқтисодий мустақил бир неча корпорациядан кўра, маҳсулотни битта корпорация томонидан қатор мамлакатларда ишлаб чиқариш афзалроқ. Шунингдек, ТМК солиқларни қисқартириш мақсадида ҳисоботни бошқариши ва унга тегишли бўлган технология устидан назоратни ўрнатиши мумкин. Ушбу имконият тўлиқ назорат қилинадиган филиаллар ёрдамида амалга оширилади.

ТМКлар қуйидаги хусусиятлари билан бошқа компаниялардан фарқланади:

1. халқаро меҳнат тақсимотининг фаол иштирокчилари эканлиги;
2. халқаро ишлаб чиқариш мажмуаларини яратиш, кўшимча имкониятларга эга бўлиши;
3. глобал ишлаб чиқариш кучлари ва ресурсларидан фойдаланиши;
4. оммавий истеъмолчилар учун ишлаши;
5. капитални базавий мамлакатда юз бераётган жараёнларга боғлиқ бўлмаган ҳолда амалга ошириши;
6. юқори технологияли ва фан сиғимкорлиги юқори бўлган тармоқларда фаолият олиб бориши.

Ушбу тармоқлар ривожланиши катта ҳажмдаги капитал қўйилмалар ва юқори малакали мутахассисларни талаб этади.

Шу билан бирга ТМКнинг ривожланиши қуйидаги қарама-қарши тенденцияларга эга:

- улар ўртасида рақобатнинг кескинлашуви;
- ўзаро ҳамкорлик муносабатларининг ўрнатилиши.

ТМК ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик муносабатлари қуйидаги шаклларда намоён бўлиши мумкин:

1. халқаро кооперация — дастлаб, ривожланаётган мамлакатларнинг қазиб чиқариш ва қайта ишлаш тармоқларида намоён бўлган бўлса, кейинчалик юқори технологияларни талаб қилувчи, илмий-техника тараққиёти ютуқлари кенг қўлланиладиган соҳаларда амалга оширила бошланди;
2. стратегик альянслар — жаҳон бозоридаги глобал иқтисодий масалаларни биргаликда ҳал этиш мақсадида тузиладиган фирмаларо иттифоқ бўлиб, ушбу иттифоқ мазкур фирмаларнинг бошқа соҳаларда рақобатлашувига тўсқинлик қилмайди. Стратегик альянслар технологик тадқиқотларни олиб бориш, кўшма ишлаб чиқаришни амалга ошириш ва маҳсулотни сотишда ҳамкорлик қилиш мақсадида барпо этилади;
3. стратегик оилалар - ўзаро рақобатда бўлган корпорацияларнинг халқаро бозорларда бир-бирини тўлдирувчи стратегияни амалга ошириш мақсадидаги бирлашувидир;
4. стратегик тизимлар - турли тармоқлардаги (ишлаб чиқариш корхоналари, савдо фирмалари, банклар) корхоналарнинг узоқ муддатли ҳамкорлигига асосланган бирлашма бўлиб, мақсади ахборотлар, персонал ва технологиялар алмашишдан иборатдир;
5. халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар. Халқаро рақобатнинг кучайиб бориши натижасида XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб ТМК иштирокида фирмаларнинг бирлашиш ва қўшиб олиш жараёни кучайди. Ушбу ҳолатнинг асосий сабаби саноат тармоқларида тўлиқ қувват билан ишламаётган корхоналарнинг кўпайиши, ТМК даромадининг пасайиши, молия соҳасидаги ўзгаришлар оқибатида молиялаштиришнинг янги манбалари ва воситаларининг вужудга келиши ҳисобланади. Жумладан, 2008 йилда трансчегаравий бирлашган ва қўшиб

олинган компанияларнинг қиймати 673 млрд. долларни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич жаҳон молия инқирозининг таъсирида 2007 йилга (1 171 млрд. долл.) нисбатан 34,7% га қисқарган. 2008 йилда халқаро бирлашиш ва қўшиб олишлар сонининг 80% дан ортиғи ривожланган мамлакатлар ТМКга тўғри келади. Ушбу жараён асосан банк, суғурта, фармацевтика ва телекоммуникация соҳаларида юз бермоқда;

6. ТМКнинг халқаро чатишиб кетиши деганда корпорацияларнинг қимматбаҳо қоғозларни шерикчилик асосида бошқариши тушунилади. Халқаро чатишиб кетишлар асосан автомобилсозлик тармоқларида юз беради.

XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб ТМК жаҳон бозорларини эгаллаш учун фаол ҳаракат бошладилар. Ушбу жараённинг ривожланишига халқаро иқтисодий алоқаларнинг эркинлашуви, янги мустақил мамлакатларнинг вужудга келиши, жаҳон истеъмол бозорида талабнинг ўсиши каби омиллар жиддий таъсир кўрсатди. ТМКнинг ҳажми ва сонининг жадал суръатлар билан ўсиши уларнинг жаҳон иқтисодиёти ривожланишидаги салмоғи ва аҳамиятининг кескин ошишига олиб келди.

ТМК жаҳон ҳўжалигининг муҳим иштирокчиларига айланиб бормоқдалар. Саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқалари бевосита ТМК фаолиятига боғлиқдир. Ушбу мамлакатлар экспортида миллий корпорациялар ва уларнинг хориждаги филиаллари ўртасидаги савдо алоқалари улуши юқори кўрсаткичга эга. Масалан, XX асрнинг 80 — йилларида фирма ичидаги савдо улуши АҚШ экспортининг 14 — 20% ини, Япония экспортининг 23 — 28% ини ва ГФР экспортининг 24 — 28% ини ташкил этган

ЮНКТАД маълумотларига кўра 2008 йилда 82000 та ТМК қайд этилган бўлиб, филиалларининг сони 810 000 тани ташкил этган. ТМК жаҳон иқтисодиётининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. ТМК филиаллари орқали амалга оширилган экспортнинг ҳажми Дуне экспортининг 1/3 қисмини ташкил этади ва уларда 77 млн. киши ишлайди. Ушбу кўрсаткич Германия иқтисодиётида банд бўлганлар сонидан икки баравар кўпдир.

Асосий тушунчалар

Миллий режим — хўжалик юритиш фаолиятининг минимал шароитлари бўлиб, хорижий инвесторлар учун ёмонлашиб кетмаслиги керак.

Халқаро инвестицион шартнома — икки ва кўп томонлама миллий давлатларнинг инвестиция сиёсатларини мувофиқлаштириш ва халқаро инвестициялар соҳасида тартибга солишнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқишга қаратилган шартномадир.

Икки томонлама инвестицион шартнома — икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида инвестицияларни амалга ошириш мақсадида тузиладиган махсус шартномадир.

Минтақавий инвестицион шартнома — бир минтақавий гуруҳга кирувчи мамлакатлар ҳукуматлари ўртасида инвестицияларни амалга ошириш хусусида имзоланадиган махсус шартномадир.

Кўп томонлама инвестицион шартномалар — манфаатдор мамлакатларнинг инвестицион ҳамкорликда қатнашиши ва аъзоларни кенг миқёсда қамраб олишини кўзда тутувчи шартномадир.

Халқаро инвестиция сиёсати — халқаро инвестиция оқимлари ҳаракатини эркинлаштиришга қаратилган халқаро тартибга солиш чора-тадбирлари тизимидир.

Халқаро валюта-молия ташкилотлари — жаҳон валюта тизимини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва капитал айланишини рағбатлантириш мақсадида ташкил этилган ташкилотлар.

Инвестицияларни кафолатлаш бўйича халқаро агентлик (ИКХА) — 1988 йилда ташкил этилган бўлиб, унинг вазифаси хорижий инвесторларни нотижорат характердаги

рисklar билан боғлиқ йўқотишлардан кафолатлаш орқали аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида инвестициялар оқимини оширишга кўмаклашишдир.

Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ) — 1966 йилда ташкил топган бўлиб, мақсади хорижий инвестицияларни қабул қилувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари, давлат органлари билан хорижий инвесторлар ўртасида вужудга келувчи келишмовчиликларни тартибга солиш, келиштириш, арбитраж судларида ишни кўриб чиқиш механизмларини яратиш орқали халқаро инвестиция фаолиятига кўмаклашишдир.

Инвестицион маркетинг хизматлари департаменти (ИМХД) — агентликка аъзо бўлган ривожланаётган ва ўтиш мамлакатлари иқтисодиётига йўналтирилаётган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлайди. ИМХДнинг мақсади — ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва камбағалликка қарши курашиш учун жалб этилаётган тўғридан-тўғри инвестициялар оқимининг барқарорлигини таъминлашга ёрдамлашишдир.

Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги — Умумжаҳон банкининг бўлинмаси бўлиб, аъзо-мамлакатлар ҳукуматларини хорижий инвестициялар масалалари бўйича конфиденциал маслаҳатлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган ташкилотдир.

Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кўмаклашиш «Ўзинфоинвест» агентлиги — 2007 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади хорижий ишбилармон доираларни республикамиздаги мавжуд инвестиция муҳити ҳақида атрофлича ахборот билан таъминлаш, уларга лойиҳаларни амалга оширишда ҳар томонлама кўмаклашишдан иборатдир.

Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси — 2006 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим, етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш бўйича инвестицион лойиҳаларни амалга оширишга кўмаклашишдир.

6-мавзу. Халқаро молия институтлари томонидан инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш

Режа:

- 6.1. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда халқаро молия институтларининг ўрни.
- 6.2. Халқаро Валюта Фондининг кредитлаш шартлари. Умумжаҳон банки гуруҳининг фаолияти.
- 6.3. Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорлиги.
- 6.4. Осиё Тараққиёт банкининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришдаги ўзига хос хусусиятлари.
- 6.5. Ислом Тараққиёт банкининг инвестиция фаолияти.

6.1. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда халқаро молия институтларининг ўрни.

Жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва капитал ҳаракатини рағбатлантириш мақсадида кўпсонли молия-кредит институтлари ташкил этилган. Булар қаторига Халқаро валюта фонди (ХВФ) Умумжаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ), Ислом тараққиёт банки (ИТБ), Осиё тараққиёт банки (ОТБ) Халқаро Хисоб китоблар банки (ХХБ) ва бошқаларни киритиш мумкин.

Охирги ўн йилликларда халқаро молия-кредит институтлари кредит операция турларини кенгайтириш ва жаҳон ссуда бозорларидан қарз олиш ҳажмини ошириш ҳисобидан кредитлаш миқдорини кўпайтирмоқдалар.

2007 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра халқаро молия-кредит институтларининг умумий кредитлаш ҳажми 1 трлн. доллардан ошиб кетди ва у ўсиб бориш тенденциясига эга. Аксарият ривожланаётган мамлакатлар учун халқаро молия-кредит институтлари томонидан берилаётган кредитлар хусусий капиталга нисбатан арзон кредит ресурслари ҳисобланади. Жаҳон банки мутахассисларининг фикрича, халқаро молия-кредит институтларининг кредитлаш тизими ва механизмни ўзгартириш зарур. Ҳозирги вақтда кредитлаш асосий ресурслар ва махсус операциялар фондларидан амалга оширилади. Биринчи фонд ривожланаётган мамлакатдаги нисбатан юқори тўлов қобилиятига эга бўлган қарз олувчига йўналтирилган кредитларга мўлжалланган банк маблағларидан ташкил топади. Ушбу фонддан молиялаштиришнинг шарти кўпроқ бозор шартларига яқинлаштирилган. Махсус операциялар фондидан эса кам ривожланган мамлакатларга имтиёзли шартларда кредитлар ажратилади.

А.Мелцер раҳбарлик қилган халқаро молиявий муассасалар бўйича Комиссия хулосасига кўра, халқаро кредит-молия институтлари асосий ресурслар фондидан кредитлар ажратишни тўхтатишлари лозим. Шу билан бирга улар институтлар сифатида йўқолиб кетишлари керак эмас, балки кам тараққий этган мамлакатларга имтиёзли молиялаштириш режимларидан фойдаланиб иқтисодий ёрдам, грантлар ажратувчи ривожланиш агентликларига айланишлари зарур. Натижада, ХТТБ ва бошқа банклар дунёда камбағалликни камайтириш мақсадларига тўлиқ мослашадилар. Аммо кам даромадли мамлакатлар ягона қарз олувчилар сифатида ушбу кредитларга умид қилишлари мумкин. 2006 йилда 12 та халқаро молия-кредит институтларининг кредит портфели 107,8 млрд. долларни ташкил этган. Бу эса ночор мамлакатлар учун катта ҳажмдаги маблағ саналади.

Халқаро молия-кредит институтларининг ривожланиш истиқболлари молиялаштирилаётган лойиҳаларнинг самарадорлигига боғлиқ. 6.1.1-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, халқаро молия-кредит институтларининг муваффақиятли лойиҳаларининг сони умумий лойиҳаларнинг ярмидан кўпроғини ташкил этади. Нисбатан самарадорлиги юқори кўрсаткич ОТБга тегишлидир. Шунга қарамасдан, АТБнинг мустақил «Назорат ва баҳолаш хизмати» муассасаси мутахассисларининг

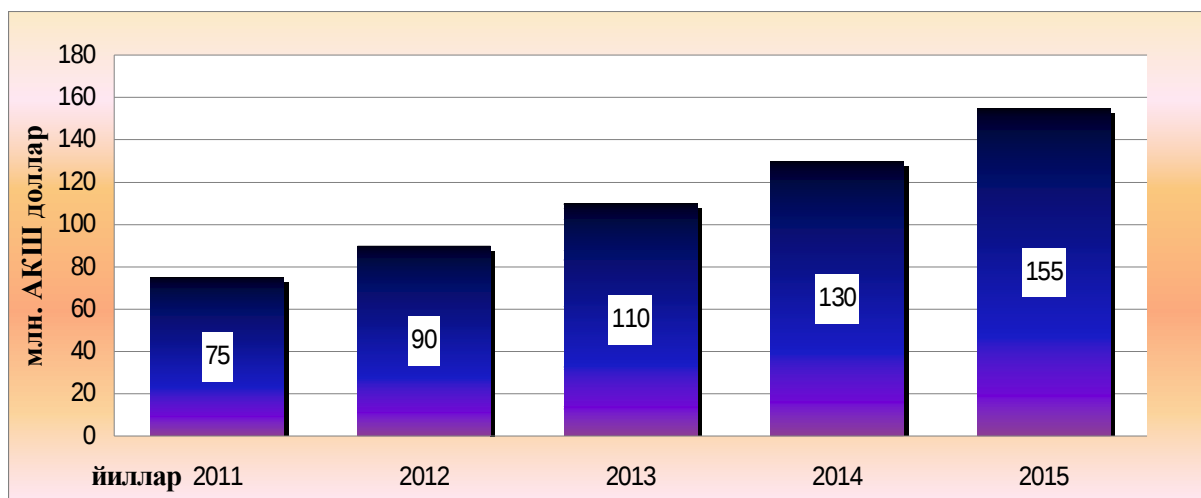
фикрича, амалга оширилган лойиҳалар самарадорлиги ошириб кўрсатилган. Масалан, ОТБ ҳисоб-китобларига кўра Аргентинада лойиҳалар самарадорлиги 82% ни ташкил этган бўлса, «Назорат ва баҳолаш хизмати» ҳисоб-китобларига кўра эса, ушбу кўрсаткич 46% деб баҳоланган.

6.1.1-жадвал

Халқаро молия-кредит институтлари томонидан амалга оширилган лойиҳаларнинг самарадорлиги

Халқаро молия-кредит институтлари	Муваффақиятсиз лойиҳалар	Қисман муваффақиятли лойиҳалар	Муваффақиятли лойиҳалар
ЕТБ	10	35	55
ОТБ	8	28	64
АТБ	25	2	73

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида Ўзбекистон ХВФ, ХТТБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ каби молия-кредит институтлари билан фаол ҳамкорлик қилиб келмоқда. Узлуксиз макроиқтисодий барқарорлик, иқтисодий ўсмишнинг юқори суръатларини таъминлаш, тузилмавий ўзгаришларни изчил амалга ошириб бориш, иқтисодиётнинг таянч ва ижтимоий инфратузилмаларини босқичма-босқич модернизациялаштириб боришни таъминлашга қаратилган Ўзбекистон иқтисодий стратегияси халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорлик кўламининг ўсиб боришига замин яратади.

6.1.1-расм. 2011-2015 йилларда халқаро молия институтлари ва хорижий мамлакатлар ҳукуматлари томонидан ажратиладиган грантлар ва кредитлар миқдори.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438 сонли “2011-2015 йилларда Республика молия банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги қарорига кўра халқаро молия институтлари ва хорижий мамлакатлар ҳукуматлари томонидан ажратиладиган грантлар ва кредит линиялари миқдори 2011 йилда 75 миллион АҚШ долларини, 2015 йилга бориб эса, 155 миллион АҚШ долларини ташкил этиши мўлжалланган (6.1.1-расм).

6.2.Халқаро Валюта Фондининг кредитлаш шартлари. Умумжаҳон банки гуруҳининг фаолияти.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1945 йилда ташкил этилган ва ўша 186 та мамлакат аъзо. ХВФнинг мақсади аъзомамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тўлов балансини тартибга солиш ва валюта курсининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун қарз бериш ҳисобланади. Бунинг учун фонд тўлов балансида қийинчиликлар сезаётган ўз аъзоларини молиялаштиради, уларнинг хўжалик юритиш усулларини яхшилашга қаратилган техник ёрдам кўрсатади.

Охирги ўн йилда ХВФнинг молиявий воситачи ва йирик кредитор сифатидаги роли ошди. Қарзлар аъзо мамлакатлар бадалларидан ташкил топган умумий ресурслар ҳисобидан ҳамда СДР шартли бирликларидаги махсус ҳисобдан берилиши мумкин (6.2.1-жадвал).

ХВФ халқаро валюта тизимининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида қуйидаги механизмлар бўйича қарз беради:

Қарз олиш тўғрисидаги бош шартнома. Ушбу шартнома 1962 йилда қабул қилинган бўлиб, унда иккита иштирокчи қатнашади (6.2.1-жадвал);

Қарзлар тўғрисидаги янги шартнома. Ушбу шартнома 1997 йилда қабул қилинган бўлиб, унда 25та давлат ва муассасалар иштирок этади.

ХВФ аъзо мамлакатларнинг молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжини қондириш учун турли қоидалар ёки «механизмлар» доирасида кредитлар беради.

Кредитларни бериш ва қайтариш тўлов баланси муаммосининг хусусиятлари ҳамда ҳолатларига боғлиқ тарзда фарқланиб, қуйидагилардан иборат:

6.2.1-жадвал

ХВФнинг қарз олиш тўғрисидаги Бош шартнома иштирокчилари, млн. СДР

Қатнашчилар	Дастлабки ҳолати (1962 - 1983 йй.)	Ҳозирги ҳолат (1983 - 2008 йй.)
Швед Рискбанки	79	383
Белгия	143	595
Нидерландия	244	850
Канада	165	893
Швейцария миллий банки	—	1020
Италия	235	1105
Франция	395	1700
Буюк Британия	565	1700
Япония	1161	2125
Немис Бундесбанки	1476	2380
АҚШ	1883	4250
Жами	6344	17000
Саудия Арабистони (ассоциациялашган кредит шартномаси)		1,500

ХВФ кредитлаш шартлари

Кредитлаш механизми ёки сиёсати	Тўлов шартлари	Муддати (йил ҳисобида)		
		Энг узоқ муддат	Кутилаётган муддат	Даврий-лик
«Стэнд-бай» кредити	Асосий ставка + маржа	3,25-5	2,25-4	Ҳар кварталда
Кенгайтирилган кредитлаш	Асосий ставка + маржа	4,5-0	4,5-7	Ҳар ярим йилда
Қопловчи молиялаш	Асосий ставка	3,25-5	2,25-4	Ҳар кварталда
Фавқулодда ёрдам	Асосий ставка	3,25-5	—	—
Қўшимча захираларни қоплаш	Асосий ставка + маржа	2,5-3	2-2,5	Ҳар ярим йилда
Камбағалликка қарши ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш	Йиллик 0,5%	5,5-10	-	-

«Стэнд-бай» кредитлар. ХВФ кредитлаш сиёсатининг асосини ташкил этади (6.2.3-жадвал). «Стэнд-бай» кредити тўғрисидаги шартномага асосан аъзо мамлакатлар тўлов балансида қисқа муддатли муаммоларни бартараф этиш учун одатда 12 — 18 ойга белгиланган миқдорда кредит олиш ҳуқуқига эга.

**«Стэнд-бай» кредити тўғрисидаги шартномага мувофиқ берилган кредитлар,
млн.СДР (2010 йил 7 январь ҳолатига)**

Аъзо мамлакатлар	Тақдим этилган сана	Қайтариш санаси	Кредит миқдори	Тўланган қисми
Ангола	23.11.09	22.02.12	859	630
Арманистон	03.06.09	07.05.11	534	232
Беларусь	01.12.09	04.11.10	2 270	438
Босния	07.08.09	30.06.12	1 015	832
Коста Рика	04.11.09	07.10.10	492	492
Доминика Республикаси	11.09.09	03.08.12	1 095	895
Эл-Сальвадор	16.01.09	31.03.10	514	514
Габон	05.07.07	05.06.10	77	77
Грузия	15.09.08	14.06.11	747	365
Гватемала	22.04.09	21.10.10	631	631
Венгрия	11.06.08	10.05.10	10 538	2 901
Исландия	19.11.08	31.05.11	1 400	735

Латвия	23.12.08	22.03.11	1 522	808
Малдив ороллари	12.04.09	12.03.12	49	45
Монголия	04.01.09	10.01.10	153	46
Покистон	24.11.08	30.12.10	7 236	3 067
Руминия	05.04.09	05.03.11	11 443	5 355
Сербия Республикаси	16.01.09	15.04.11	2 619	1 598
Шри-Ланка	24.07.09	23.03.11	1 654	1 240
Украина	11.05.08	11.04.10	11	4
Жами			55 845	24 899

Кенгайтирилган кредитлаш механизми. ХВФ кенгайтирилган кредитлаш механизми бўйича аъзо мамлакатлар белгиланган миқдорда кредит олиш ҳуқуқига эга бўлиб, одатда, уч-тўрт йилга тақдим этилади. Ушбу механизм асосида ажратилган маблағлар аъзо мамлакатларда тўлов баланси ҳолатига сезиларли салбий таъсир кўрсатувчи тузилмавий хусусиятга эга муаммоларни бартараф этишга йўналтирилади.

Камбағалликка қарши ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш механизми.

- Қўшимча заҳираларни молиялаш механизми.

- Қопловчи молиялаш 1963 йилда жорий этилган бўлиб, жаҳон бозорларида товар хом ашё нархининг ўзгариши натижасида экспорт тушуми камомоди ҳосил бўлган ёки озиқ-овқат импорти қийматининг ўсишига дуч келган мамлакатларга тақдим этилади.

6.2.4-жадвал

Камбағалликка қарши ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш дастури бўйича ажратилган кредитлар, млн. СДР (2010 йил 7 январь ҳолатига)

Аъзо мамлакатлар	Тақдим этилган сана	Қайтариш санаси	Кредит миқдори	Тўланган қисми
Афғонистон	26.06.06	31.03.10	81	11
Буркина Фасо	23.04.07	22.04.10	48	1
Бурунди	07.07.08	07.06.11	46	26
Марказий Африка Республикаси	22.12.06	30.06.10	70	9
Коморос	21.09.09	20.09.12	14	9
Конго Демократик Республикаси	12.11.09	12.10.12	346	297
Конго Республикаси	12.08. 08	12.07.11	8	5
Кот де Ивуар	27.03.09	26.03.12	374	179
Джибути	17.09.08	16.09.11	13	7
Гамбия Республикаси	21.02.07	20.02.10	20	2
Гана	15.07.09	14.07.12	387	320
Гроада	17.04.06	16.04.10	16	2
Гвинея	21.12.07	20.12.10	70	45
Гаити	20.11.06	31.01.10	115	8
Либерия	14.03.08	31.03.11	239	13

Мали	28.05.08	27.05.11	28	8
Никарагуа	10.05.07	10.04.10	78	24
Ишерия	06.02.08	06.01.11	23	13
Сан Томе	03.02.09	03.01.12	3	2
Сьерра-Леоне	05.10.06	05.09.10	52	7
Тожикистон	21.04.09	20.04.12	78	52
Того	21.04.08	20.04.11	84	26
Замбия	06.04.08	06.03.11	220	55
Жами			2 414	1 122

Фавкулудда ёрдам. Ушбу тартиб фавкулуддаги ҳолатлар туфайли тўлов балансида юзага келган муаммоларни бартараф этишда аъзо мамлакатларни қўллаб-қувватлаш мақсадида 1962 йилда жорий этилган. 1995 йилда аъзо мамлакатларда ҳарбий можаролар туфайли уларнинг институционал ва маъмурий салоҳиятига путур етказилгани сабабли мазкур тартибни қўллаш миқёси янада кенгайтирилмоқда.

ХВФ кредитлаш тазими қўйидаги шартларни ўз ичига олади:

- ХВФ ёрдам бериш агентлиги ёки ривожланиш банки ҳисобланмайди;

ХВФ кредитлари белгиланган сиёсатга асосланади:

- қарз олувчи мамлакат тўлов баланси муаммосини бартараф этишга қаратилган сиёсатни қабул қилиши лозим;
- ХВФ кредитлари бўйича тўловлар молиялаш механизми шаклларида келиб чиқиб, ҳар олти ёки тўрт ойда амалга оширилади;
- ХВФ мамлакатдан олинган қарзни биринчи навбатда тўлашни талаб этади.
- Қарз олган мамлакат ХВФнинг тўлов балансини молиялаш эҳтиёжига эга бошқа мамлакатларни кредитлай олиши учун белгиланган тартиб бўйича қайтариб бориши лозим;
- ХВФдан кредит олган мамлакат стандарт, имтиёзсиз молиялаш механизмлар доирасида бозор шартлари асосида фоизларни, комиссия ҳақлари ва мажбурият бўйича йиғимларни тўлаб боради;
- молиявий маблағлардан фойдаланиш бўйича кафолатни кучайтириш мақсадида ХВФ 2000 йил март ойида марказий банклар томонидан риоя этиладиган олтин валюта захираларини баҳолаш талабини жорий этган;
- аксарият ҳолларда ХВФ мамлакатни ташқи молиялаш бўйича эҳтиёжларининг бир қисmini қондиради.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози халқаро валюта-кредит муносабатларини тартибга солувчи бош давлатлараро ташкилот бўлган ХВФнинг ташкилий тизими ва фаолиятини такомиллаштиришни тақозо этмоқда. ХВФнинг кредит бериш механизми «Вашингтон консенсуси»га асосланган бўлиб, кредит олмоқчи бўлган мамлакатлардан корхоналарни хусусийлаштириш, бозор талаблари асосида нарх белгилашни таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш каби чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этарди. Юқоридаги тартибга солиш асосида анъанавий монетар назарияси ётар эди. Ушбу услублар халқаро молия бозорини тартибга солиш ўрнига фонд аъзолари ўртасидаги боғлиқликни кучайтирди.

XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб ХВФ тавсияларининг асосини «неортодоксал, институционал» концепцияси ташкил эта бошлади. Ушбу монетаризм концепциясига асосан халқаро молия бозорини тартибга солиш схемаларида устувор ўринни кредит ва банклар ташкил этади. ХВФ томонидан қўлланилаётган янги монетар сиёсатга мувофиқ халқаро молия бозорини тартибга солишда асосий урғу кредит фондлари таклифига

берила бошланди. ХВФ тавсиялари универсал характерга эга бўлиб, 2002 йилдан бошлаб институционал монетаризм тавсиялари берила бошланди ва валюта курсларини тартибга солишнинг капитал оқимлари ҳаракатидаги турли чекловларни бекор қилган ҳолда валюталарнинг сузиб юрувчи курсига устуворлик бериш сиёсати ишлаб чиқилди.

2004 йилдан бошлаб ХВФнинг глобаллашув шароитида халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш стратегияси ва ўрни қайта кўриб чиқиладиган бўшланди. Натижада ХВФ фаолиятининг анъанавий йўналишларига жаҳон молия архитектурасининг асосини ташкил этадиган турли стандарт ва кодексларни ишлаб чиқиш, жаҳон мамлакатларидаги молия секторларини баҳолаш ва мониторинг ўтказиш, терроризмни молиялаштириш ва жиноят йўли билан топилган пулларни ювишга қарши курашлар қўшилди. 2007 милда ХВФнинг бошқарув директори Доминик Стросс-Кан кредитининг ўрта муддатга бағишланган стратегиясини эълон қилди. Яқин 5 йилга мўлжалланган фонд стратегиясининг йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- жаҳон молия бозорини назорат қилиш (мониторинг) самарадорлигини оширишни глобал ва айрим мамлакатлар даражасида амалга ошириш;
- ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётидаги кризисларнинг олдини олиш ва содир бўлган тақдирда ундан чиқишга ишланган аниқ таклифлар тизимини ишлаб чиқиш;
- ХВФнинг кам даромадли мамлакатларда камбағаллик даражасини икки марта қисқартиришга қаратилган фаолиятининг самарадорлигини ошириш;
- ХВФнинг ички ташкилий фаолиятини ислоҳ этиш.
- ХВФ фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва ликвидлигини таъминлаш мақсадида устун даражада ўрта ҳажмдаги Европа мамлакатларидан иборат бўлган ривожланган мамлакатлар квоталарини катта олтин-валюта захираларига эга бўлган, йирик барқарор суръатларда ривожланаётган, шаклланаётган бозор иқтисодиёти мамлакатлари фойдасига қайта тақсимлаш лозим.

25та ривожланган мамлакатларнинг ХВФдаги квоталарининг улуши 60% дан ортиқ бўлиб, шу жумладан, АҚШ 17,1%, Япония - 6,1%, Германия - 6,0%, Буюк Британия -4,9%, Франция - 4,9%, Хитой - 3,7%, Италия - 3,3%, Канада -1,9%, Россия — 2,7% улушга эга. ХВФда энг муҳим масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш учун 85% овоз олиш зарур бўлгани учун АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари фонд устидан назорат ўрнатган.

2009 йил октябрь ойида Истанбул шаҳрида ХВФ ва Умумжаҳон банкининг йиллик Саммити мажлисида 2011 йилнинг январига қадар ХВФ квоталарининг 5%ини барқарор суръатларда ривожланаётган мамлакатлар фойдасига жаҳон иқтисодиётида тугган ўрнига мувофиқлашда қайта тақсимлаш тўғрисида қарор қабул қилинди:

- жаҳон молияси архитектурасининг мустаҳкамланишига қаратилган макроиқтисодий институтларни яратиш;
- ХВФнинг ўрта муддатли бюджетини қайта кўриб чиқиш.

2009 йил 2 апрелда Лондон шаҳрида С20 мамлакат раҳбарлари Саммитида қабул қилинган «Халқаро молия институтлари орқали ресурсларни бериш декларацияси» қарорига мувофиқ ХВФ ва бошқа халқаро молия институтларига кризисга қарши чора-тадбирлар дастурларини қўллаб-қувватлаш мақсадида зудлик билан 850 млрд. доллардан иборат маблағ жамланди.

ХВФ акционерлари ўртасида 250 млрд. СДР жойлаштирилиб, унинг 100 млрд. доллар эквивалентига тенг қисми бевосита бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатларга йўналтирилди. Кўп томонлама ривожланиш банкларига кам даромадли мамлакатларга кредит бериш мақсадида 100 млрд. доллар ажратилди. Осиё тараққиёт банкининг молия ресурслари 200% га, Америкалараро тараққиёт, Африка тараққиёт ва Европа тикланиш ва тараққиёт банклари молия ресурслари оширилди.

ХВФ фаолиятини ислоҳ қилиш ва унинг устав капиталини 250 млрд. доллардан 750 млрд. долларга етказиш вазифаси қўйилди. ХВФни турли шаклда молиялаштиришда С20 давлатларнинг фаол қатнашуви кўзда тутилган. Молиявий барқарорлик форумини (МБФ) «Молиявий барқарорлик кенгашига» (МБК) айлантириш тўғрисида қарор қабул қилинди.

МБК таркиби ва ваколати кенгайтирилди. МБК жаҳон молия тизимининг кучсиз томонларини аниқлаш, молиявий барқарорлик бошқарув органлари ўртасидаги координациялашувни таъминлаш ва ахборотларни айирбошлаш, стандартларни ишлаб чикувчи институтлар фаолиятини мониторинг қилишдан иборат.

Шундай қилиб, ***ХВФни ислоҳ этиш яқин беш йил ичида умумлашган ҳолда қуйидаги тўрт йўналишда олиб борилади:***

биринчидан, ХВФ мандатини қайта кўриб чиқиб, унга қатор макроиктисодий сиёсат ва глобал барқарорлашувга таъсир этувчи молиявий секторга оид чоралар киритилди;

иккинчидан, ХВФнинг ресурс базаси етарли бўлмаганлигини кўп сонли мамлакатларга кредит бериш талабидан келиб чиқган ҳолда, унинг молиялаштириш дастакларини такомиллаштириш;

учинчидан, ХВФ томонидан 20 талик мамлакатлар амалга оширилаётган сиёсатни ўзаро баҳолашда ёрдам бериш орқали кўп тамонлама назоратнинг янги турини амалга ошириш;

тўртинчидан, 20 талик мамлакатлар гуруҳи билан келишиб, ХВФ квоталарини барқарор суръатларда ривожланаётган мамлакатлар фойдасига қайта тақсимлаш орқали фонднинг бошқариш тизимини такомиллаштириш.

Ўзбекистон 1992 йил 21 сентябрда ХВФга аъзо бўлган. Ҳозирда Ўзбекистон 2003 йил октябрдан ХВФнинг VIII Моддасига мувофиқ миллий валютани жорий операциялар бўйича эркин конвертациялаш мажбуриятларига эга. Ўзбекистоннинг аъзолиги 2010 йил 1 январь ҳолатига кўра 78,6 млн. СДР миқдоридаги квотаси билан белгиланади.

Ўзбекистоннинг ХВФ билан охирги молиявий шартномаси 1995 йил 18 декабрда 124,7 млн. СДР миқдорида «стэнд-бай» профицитини олиш тўғрисида тузилган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ХВФ олдида ҳеч қандай молиявий мажбуриятларга эга эмас.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) — Умумжаҳон банки гуруҳининг асосий ташкилоти бўлиб, ўрта ва кам даромадли, тўлов қобилиятига эга мамлакатлар ҳукуматларига қарз беради. ХТТБ 1944 йилда ташкил этилган ва ҳозирда аъзо мамлакатлар сони 186тани ташкил этади.

ХТТБнинг мақсади — аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини қайта тиклашга ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш, инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш орқали қўллаб-қувватлаш, тўлов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз беришдан иборат.

2009 йилнинг охирида банк томонидан берилган жами кредитлар ҳажми 479 млрд. долларга етди. Банк 2009 йилда 42та мамлакатга 1226та янги лойиҳалар бўйича жами 32,9 млрд. доллар миқдорида кредит ажратди.

ХТТБ, одатда, 5 йиллик имтиёзли давр билан 20 йилгача муддатда узоқ муддатли кредитларни беради. Банкнинг ресурси икки манбадан шаклланади. Шу жумладан, асосий қисми молия бозорларида турли хил қарз мажбуриятларини жойлаштиришдан шаклланади (6.2.5-жадвал).

6.2.5-жадвал

ХТТБнинг асосий молиявий кўрсаткичлари, млрд. долл.

	2005	2006	2007	2008	2009
Асосий фаолиятдан олинган даромад	1,3	1,7	1,7	2,3	0,6
Тўланмаган қарзлар	104,4	103,0	97,8	99,1	105,7
Жами активлар	222,0	212,3	208,0	233,3	41,6
Ўз капитали	38,6	36,5	39,6	41,6	40,0

ХТТБ аъзо мамлакатларга ҳукумат кафолати асосида қарз беради. Қарзни одатда 10-15 йил муддатга 5 йил имтиёзли давр билан ажратилади. ХТТБнинг фоиз ставкаси ҳар 6 ойда ўзгаради ва ўртача 7% атрофида белгиланади. ХТТБ уставига мувофиқ аҳоли жон

бошига 5055 долларгача ЯИМ тўғри келадиган мамлакатларгина банкдан қарз олиш ҳуқуқига эга. Йирик тараққий этган мамлакатлар, хусусан, банкнинг 5 та энг йирик акционерлари қарз олиши мумкин эмас.

Жаҳон банки қарийб 70 йиллик фаолияти мобайнида 140 та мамлакатда қиймати 300 млрд. долларга тенг 6 мингдан ортиқ лойиҳаларни молиялаштиришда иштирок этган. 1992 — 2009 йиллар мобайнида Умумжаҳон банки гуруҳи томонидан Ўзбекистонда қиймати 800 млн. долларга тенг 15 та лойиҳа амалга оширилди (6.2.6-жадвал). Ушбу банк томонидан ажратилаётган кредитлар иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, жумладан, хусусийлаштириш, молия секторини ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини модернизациялаш, ижтимоий инфратузилмани яхшилашга йўналтирилди.

6.2.6-жадвал

Жаҳон банкининг Ўзбекистонда амалга оширган йирик лойиҳалари, млн.дол.

	Лойиҳа ҳажми
Саломатлик-2	39,48
Дреннаж, ирригация ва тупроқ ҳосилдорлигини ошириш	74,55
Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш	40,0
Қишлоқ хўжалик корхоналарини қўллаб қувватлаш	36,14
Фарғона водийсида сув ресурсларини бошқариш	65,54

2008-2010 йилларда ХТТБнинг Ўзбекистонга нисбатан ишлаб чиққан стратегиясида соғлиқни сақлаш, мелиорация, суғориш инфратузилмалари, ижтимоий химоя, коммунал хизматлар сифатини ошириш, атроф-муҳит химоясига йўналтирилган умумий қиймати йилига 90 — 100 млн. доллардан иборат учта лойиҳани амалга оширишни кўзда тутди. Ушбу лойиҳаларни кредитлаш Халқаро тараққиёт ассоциацияси маблағлари ҳисобидан 40 йил муддатга (шундан 10 йили имтиёзли давр) йиллик 0,75% ставкада амалга оширилади.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Умумжаҳон банки гуруҳи ўз фаолияти самарадорлигини ошириш, ривожланаётган мамлакатлар ишончини мустаҳкамлаш мақсадида кенг миқёсли ислохотлар дастурини амалга оширмоқда. Умумжаҳон банки гуруҳи Президенти Р.Зеллик фикрича, банк тизимидаги ислохотлар ривожланиш соҳасидаги фаолияти самарадорлигини ошириш, масъулиятни кучайтириш ва бошқарувни такомиллаштириш, сарфланаётган инвестициялар самарадорлигини оширишга қаратилгандир.

XXI аср сиёсий иқтисоди жаҳонда ривожланаётган мамлакатлар ўрнининг барқарор ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда янги иқтисодий тартибни ишлаб чиқишни талаб этади.

2009 йил октябрда Истанбул шаҳрида бўлиб ўтган Умумжаҳон банки гуруҳининг йиллик Саммитида акционер мамлакатлар Жаҳон банкида ривожланаётган мамлакатлар овоз бериш квотасини минимум 47%га ва яқин келажакда 50%га етказиш тўғрисидаги ислохотлар режасини маъқуллади.

Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА) — 1960 йилда ташкил этилган бўлиб, унга аъзо мамлакатлар сони 169 тани ташкил этади. ХТА узок муддатга фоизсиз, кредит кўринишида қарз ва деярли бозор шартлари бўйича қарз олиш имконига эга бўлмаган дунёнинг энг паст даромадли 82та мамлакатларига грантлар беради. ХТА кредит операцияларини донор мамлакатига бадаллари, ХТТБнинг соф фойдасини ўтказиш, ХМКнинг грантлари ва уюшма томонидан ажратган кредитларидан келадиган тушумлар ҳисобига молиялаштирилади (6.2.7-жадвал).

ХТАнинг мақсади ривожланаётган мамлакатларга имтиёзли кредитлар беришдан иборат бўлиб, захиралаштирилган кредит маблағларининг жами ҳажми 207 млрд.

долларга етган. 2009 йилда 63 та мамлакатда 176та янги операциялар бўйича захирашатирилган кредитлар ҳажми 14 млрд. долларини ташкил этган.

ХТА кредитлари 10 йиллик имтиёзли даврни камраб олган ҳолда 35 — 40 йилга берилади. Кредитлар ҳажми СДРда акс эттирилади, лекин молиялаштириш лойиҳа харажатлари амалга ошириладиган валютада берилади. Олинган қарз бўйича фоиз ҳисобланмайди, аммо кредит бўйича хизмат кўрсатишдан кредитнинг 0,75% миқдорида комиссия ҳақи олинади. Жаҳон ҳамжамияти ХТАни кам ривожланган мамлакатларга ёрдам берувчи энг самарали ташкил этилган молия институти сифатида тан олади.

6.2.7-жадвал

ХТАнинг асосий молиявий кўрсаткичлари, млрд. доллар

	2005	2006	2007	2008	2009
Ривожланиш мақсадида тўланмаган кредитлар	120,9	127,0	102,5	113,5	112,9
Ривожланиш мақсадига ажратилган ресурсларнинг жами манбаси / Ўз капитали	130,4	102,9	110,2	123,6	127,9

ХТАга аъзолик ХТТБга кирган барча мамлакатлар учун очиқ ҳисобланади. ХТАда молиялаш хусусиятидан келиб чиқиб, аъзолари икки гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳга Россия, АҚШ, Канада, Ғарбий Европа мамлакатлари, Япония, Австралия, Янги Зеландия, Жанубий Африка ва Қувайт киради. Уларнинг бадаллари эркин алмашинадиган валютада тўланади.

Иккинчи гуруҳ ривожланаётган мамлакатлардан ташкил топган бўлиб, улар бадалнинг фақат 10%ини эркин алмашадиган валютада, қолган 90%ини ўз валюталарида тўлайдилар. Иккинчи гуруҳ иштирокчиларининг бадаллари фақат ҳукумат билан махсус шартномага мувофиқ лойиҳаларни молиялаштиришда фойдаланилиши мумкин.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) 1956 йилда ривожланаётган мамлакатлар хусусий секторини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган. Аъзо мамлакатлар сони 182 тани ташкил этади. Захирашган ресурслар портфели 34,4 млрд. долларни ва синдициялашган кредитлари 8 млрд. долларни ташкил қилади (6.2.8-жадвал).

2009 молиявий йилда 103 мамлакатда 447 янги лойиҳа бўйича захирашган маблағлар ҳажми 10,5 млрд. долларни ташкил этган ва 4 млрд. доллар жалб этилган.

6.2.8-жадвал

ХМКнинг асосий молиявий кўрсаткичлари, млрд. долл.

	2005	2006	2007	2008	2009
Асосий фаолиятдан олинган даромад (зарар)	2,0	2,0	2,7	2,0	0,2
Ликвидли активлар (ҳосилавий молиявий воситалардан ташқари)	13,3	12,7	13,3	14,6	17,9
Қарзлар, акциядорлик капиталига инвестициялар, қарз қимматбаҳо қоғозлари, нетто	11,5	12,8	15,8	23,3	22,2
Ўз капитали	9,8	11,1	14,0	18,3	16,1

ХМКнинг асосий вазифаси бўлиб, ривожланаётган мамлакатларда хусусий инвестор ва молия институтларига капитални самарали жойлаштиришга қўмаклашишда воситачилик қилиш ҳисобланади. ХМК бозор ҳолатига яқин шартлар бўйича 12 йил имтиёзли давр билан 3 йилдан 15 йилгача қарз беради. Қарийб 80% пассивлари молия бозорларидан жалб этилади, қолган 20%и эса ХТТБдан қарзга олинади. Одатда, ХМК

бошқа инвесторлар иштирокидаги лойиҳаларни молиялаштиради, унинг улуши 25-35%ни ташкил қилади. Биргаликдаги молиялаштириш ХМК фаолиятининг ўзига хос жиҳати бўлиб, қарз беришдан ташқари, хусусий корхоналар капиталига ҳам пул қўйишни амалга оширишда намоён бўлади.

Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентляк (МИГА) — 1988 йилда аъзо мамлакатларга хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантиришда кўмак бериш мақсадида ташкил этилган. Ҳозирда агентликка 174та мамлакат аъзо бўлиб, жами ажратилган кафолатлари ҳажми 20,9 млрд. долларга тенг. Агентлик томонидан 2009 молия йилида 26 та лойиҳа бўйича 1.4 млрд. доллар миқдорида кафолатлар берилган (6.2.9-жадвал).

6.2.9-жадвал

Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентликнинг асосий молиявий кўрсаткичлари, млрд. долл.

	2005	2006	2007	2008	2009
Асосий фаолиятдан олинган даромад	0,024	0,017	0,049	0,055	0,051
Тақдим этилган кафолатлар ҳажми	3,1	3,3	3,2	3,6	4,0
ХТА кредитлаш мезонларига мос келган мамлакатлар бўйича берилган кафолатларнинг соф ҳажми	1,3	1,4	1,4	1,5	1,4

Ушбу агентлик ривожланаётган мамлакатларга йўналтирилган ТТХИни рағбатлантириш мақсадида сиёсий рисклардан суғурталаш ёки кафолатлаш хизматларини тақлиф этади.

Инвестицион низоларни тартибга солишнинг халқаро маркази (ICSID) — 1966 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади хорижий инвесторлар ва инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар ўртасида юзага келган халқаро инвестицион низоларни арбитраж кўриб чиқиш ва тартибга солиш механизмини таъминлаб беришдан иборатдир. Бундан ташқари ушбу марказ хорижий инвестициялар тўғрисидаги қонунчилик актлари ва халқаро низоларни арбитраж тартибга солиш соҳасида тадқиқот ишларини олиб боради. Ҳозирги вақтда марказга 143 та мамлакат аъзо ва фаолияти мобайнида 292 та, жумладан, 2009 молиявий йилда 32 та арбитраж қайд этилган.

6.3. Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорлиги.

Хорижий инвестицияларни халқаро миқёсда тартибга солишда минтақавий молия институтлари ҳам муҳим роль ўйнайди (6.3.1-расм).

Европа тикланиш ва тараққиёт банки ЕТТБ — 1991 йилда ташкил топган ва унга 56 та мамлакат аъзо. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтиш бўйича ислохотларни ўтказишда кўмаклашади. **ЕТТБнинг асосий фаолият доираси қуйидагилардан иборат:**

- инфратузилмани ривожлантириш;
- турли хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг лойиҳаларини молиялаштириш ва кредитлаш. Бунда ресурсларнинг 60%и хусусий секторга, 40%и давлат секторига мўлжалланган;
- хусусий капитал қўйилмаларига кафолатлар бериш;
- иқтисодиётнинг таркибий тузилишини қайта қуриш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;
- аниқ лойиҳаларга маслаҳат-техник ёрдам бериш.

6.3.1-жадвал

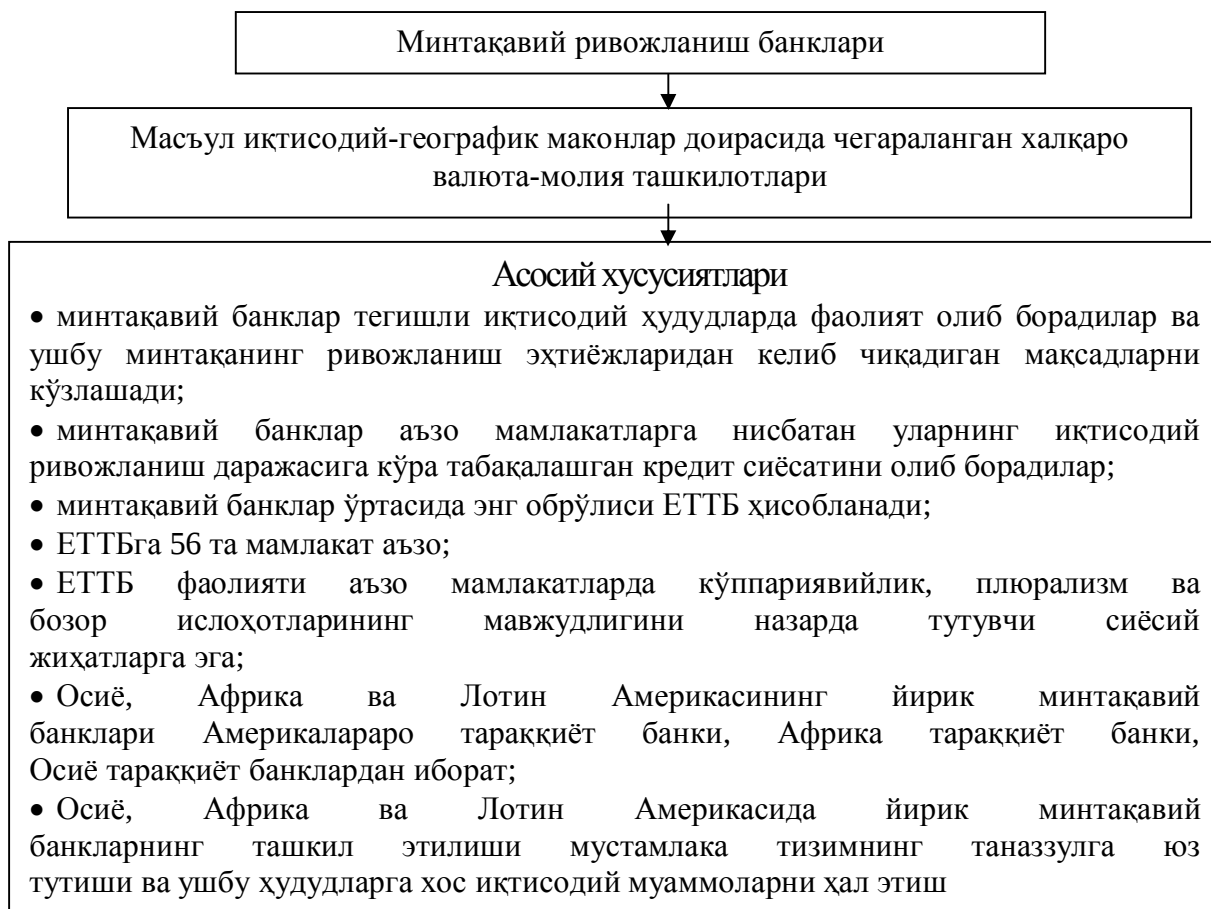
ЕТТБ фаолиятининг молиявий натижалари, млрд. евро

	2004	2005	2006	2007	2008
Устав капитали	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2
Бошқарув кенгаши қарори бўйича қилинадиган ажратмаларгача бўлган соф фойда (зарар)	0,4	1,5	2,4	1,9	0,6
Бошқарув кенгаши қарори бўйича қилинган ажратмалар	-	-	-	-	0,1
Резервлар ва тақсимланмаган фойда	1,7	4,7	7,0	8,7	6,6

Банк учун хусусий сектор ривожланиши, хусусийлаштириш жараёни, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш, молия муассасалари ҳамда саноат секторини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш, кичик бизнесни ривожланишини қўллаб-қувватлашга қаратилган устувор лойиҳа ва дастурлар бўлиб ҳисобланади. Банк хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналар таклифи ҳомийлар салоҳияти юқори бўлиши ва бизнес режаларининг ишончли бўлишини талаб қилади.

Бошқа ривожланиш банкларидан фарқли равишда ЕТТБ сиёсий тузшшаларни кредитлашда иштирок этмайди ва хусусий секторни қўллаб-қувватлаш ва лойиҳавий молиялашга ихтисослашган.

Банк тақдим этадиган кредитининг энг кам миқдори 5 млн. еврони ташкил этади. Фоиз ставкалари асосий бозор ставкаси (одатда, ЛИБОР) ва маржадан ташкил топади. Кредитлар бўйича фоиз сузиб юрувчи (своп операцияларини қўллаган ҳолда) ёки қатъий ставкаларда белгиланади. Маржа миқдори кредит шартларидан келиб чиқади.

6.3.1-расм. Минтақавий ривожланиш банклари

ЕТТБ томонидан амалга оширилаётган лойиҳалар сони 2004 - 2008 йилларда 265 тадан 302 тагача ортган. 2008 йилда ЕТТБ томонидан амалга оширилган лойиҳаларнинг умумий қиймати 12,9 млрд. еврони ташкил этган (6.3.2-жадвал).

6.3.2-жадвал

ЕТТБ томонидан амалга оширилган лойиҳалар динамикаси

	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.
Лойиҳаларнинг умумий қиймати, млрд. евро	265 13,0	276 9,8	30112,0	35313,8	30212,9
ЕТТБ томонидан ажратилган маблағлар, млрд. евро	4,1	4,3	5,0	5,6	5,1
ЕТТБ томонидан жалб қилинган маблағлар, млрд. евро	8,8	5,9	7,7	8,6	8,4

2008 йилда ЕТТБ томонидан ажратилган маблағларнинг 39%и молия секторига, 26%и корпоратив секторга, 18%и инфратузилма соҳасига ва 17%и энергетика соҳасига йўналтирилган.

Ўзбекистон 1992 йилдан ЕТТБ аъзоси ҳисобланади. ЕТТБ Ўзбекистонда хусусий секторни ривожлантиришни қўллаб-қувватлашни амалга оширувчи энг йирик инвесторлардан бири ҳисобланади (6.3.3-жадвал).

6.3.3-жадвал

2007 йилда ЕТТБнинг Ўзбекистондаги инвестиция лойиҳаларига ажратган кредитлари, млн. евро

Лойиҳа номи	Лойиҳа миқдори	ЕТТБ томонидан молиялаштирилаётган кредитлар
«Бурсел» (кийим-кечак ишлаб чиқариш)	1,5	1,5
«Имкон плюс» (музқаймоқ ишлаб чиқариш)	2,6	1,8
«Грин Ворлд» (меваларни қайта ишлаш)	6,0	1,5
«Малика-Хива» меҳмонхонаси	0,1	0,1
« Меҳнат- Пиво»	2,0	2,0
«Ҳамкорбанк» (кичик бизнесни микрокредитлаш)	5,4	5,4
«УзКДБ банк»	0,6	0,6
Савдонинг ривожланишига қўмаклашиш	1,0	1,0

ЕТТБ 1992 йилдан то ҳозирги вақтга қадар иқтисодиётнинг турли соҳаларида 550 млн. евро миқдорида 50 дан ортиқ лойиҳаларни молиялаштирди.

ЕТТБ томонидан амалга оширилган йирик кредитлар иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган.

6.4.Осиё Тараққиёт банкининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришдаги ўзига хос хусусиятлари.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) — 1966 йилда ташкил топган ва унга 57 та мамлакат (41 та ҳудудий ва 16 та ҳудуддан ташқари мамлакатлар) аъзо. ОТБга аъзолик БМТнинг Осиё ва Тинч океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича комиссиясидаги барча мамлакатлар ва Осиё минтақасидаги бошқа мамлакатлари (агар улар БМТ ёки унинг

ихтисослашган агентликларига аъзо бўлсалар) учун очик.. Аъзоликда мавжуд бундай кенг имкониятлар ОТБда Осиё минтақасидан ташқари мамлакатлар улушининг ортисига олиб келди, уларга банк акцияларининг қарийб 37%и ва овозларининг 35%и тўғри келади.

Япония, АҚШ, Хитой, Ҳиндистон, Австралия, Индонезия, Канада ОТБнинг йирик акциядорлари (акциялар пакети 5%дан кўп бўлган) ҳисобланади. Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Индонезия, Бангладеш каби мамлакатлар асосий қарз олувчи мамлакатлар саналади.

ОТБнинг мақсади Осиё қитъасидаги ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ривожланишда кўмаклашиши, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам кўрсатиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат.

ОТБ транспорт ва коммуникация, энергетик лойиҳалар, қишлоқ хўжалиги ва табиий ресурслар, молия, ижтимоий инфратузилма соҳаларини молиялаштиради.

ОТБда Осиё ривожланиш фонди (20,5 млрд. долл.) ва Махсус техник ёрдам фонди (721,7 млн. долл.) мавжуд. 1988 йилда Банк ва Япония ҳукумати ўртасида техник ёрдам кўрсатиш бўйича Япония махсус фонди ташкил этилди.

ОТБ ривожланаётган мамлакатларга куйидаги фондлар ҳисобидан кредитлар беради:

1) оддий фонд ҳисобидан тижорат шартлари асосида 25 йил муддатга (барча кредитларнинг қарийб 2/3 қисми);

2) Осиё ривожланиш махсус фонди ҳисобидан имтиёзли 1 — 3% ставкалар бўйича камбағал мамлакатларга 40 йилгача муддатга.

Бошқа ривожланиш банклари каби ОТБда ҳам кредитлашда балансни таъминлаш мақсадида давлат секторига берилган кредитлар жами лойиҳаларининг 20%идан ошмайди.

ОТБ фаолиятининг хусусияти шундан иборатки, у ўз кредитларининг 30%ини имтиёзли шартларда махсус фонддан беради. У ушбу маблағларни Европа бозорларига йўналтириб, уларни ривожланаётган мамлакатларга 25 — 40 йилга мўлжалланган узок муддатли кредитларга айлантиради. Бунда банк имтиёзли фоиз ставкаларини кўзда тутди. Кредитлар, шунингдек, тижорат шартларида ёки юқори бозор фоиз ставкаси бўйича 10 — 25 йил муддатга оддий жамғармалардан ҳам берилади.

Таҳлиллар кўрсатишича, 2004 - 2007 йилларда ОТБ томонидан берилган кредитлар ва молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар сони ўсиш тенденциясига эга бўлди. Жумладан, ушбу лойиҳалар сони 2004 йилда 31 тани ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич 2007 йилда 60 тага етган (6.4.1-жадвал). Шунингдек, берилган кредитлар ва инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш миқдори ҳам ошиб борган. Ушбу ҳолат, ОТБнинг мамлакатларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги ролининг ошиб бораётганлигидан далолат беради.

6.4.1-жадвал

ОТБ кредитларининг динамикаси

	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Берилган кредитлар сони	31	31	35	60
Берилган кредитлар суммаси, млрд. долл.	5,1	5,8	7,4	10,1
Банк кредитлари ҳисобидан:				
Молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар сони	62	63	66	82
Молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар суммаси, млрд. долл.	3,8	4,4	6,1	8,2

Бундан ташқари, ОТБ томонидан берилаётган кредитларнинг аксарият қисмини инвестицион кредитлар ташкил қилади. Бу эса ОТБнинг тижорат банкларида фарклантирувчи муҳим жиҳат ҳисобланади. Чунки тижорат банкларида узоқ муддатли ресурслар тақчиллиги мавжуд бўлганлиги туфайли улар томонидан берилган кредитларнинг асосий қисмини қисқа муддатли кредитлар ташкил этади. Шунинг учун ОТБни инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли тобора ошиб бормокда.

ОТБ томонидан 2007 йилда берилган кредитларнинг асосий қисми транспорт ва коммуникацияни ривожлантириш мақсадларига берилган кредитларнинг ҳиссасига тўғри келди (6.4.2-жадвал).

Ушбу соҳаларга берилган кредитларнинг миқдори 3,9 млрд. долларни ташкил қилди. Бу эса, 2007 йилда ОТБ томонидан берилган кредитларнинг 39%ини ташкил қилади. Умуман, транспорт ва коммуникация соҳасига 2007 йилда берилган кредитларнинг миқдори 2006 йилга нисбатан икки марта кўп бўлди.

2007 йилда ОТБ томонидан давлат кафолатлари асосида 61 та лойиҳани молиялаштириш учун 9,2 млрд. доллар миқдорида кредитлар берилди. Бундан ташқари, 2007 йилда ОТБ томонидан 672,7 млн. доллар миқдорида қайтариб олмаслик шарти билан молиявий ёрдам берилди. Бу эса, 2006 йилдагига нисбатан 25 фоизга кўпдир. Шунингдек, умумий суммаси 243,4 млн. доллар бўлган 242 та техник ёрдам лойиҳаси маъқулланди.

6.4.2-жадвал

ОТБ кредитларининг иқтисодиёт секторлари бўйича тақсимланиши (2008 йил 1 январь ҳолатига)

Т/р	Соҳалар	Маъқулланган кредитлар		Молиявий лойиҳалар сони
		Ҳажми, млн. долл.	Улуши, %	
1.	Ижтимоий инфратузилма	429,5	39,0	12
2.	Транспорт ва коммуникация	265,3	24,1	4
3.	Қишлоқ хўжалиги ва табиий ресурслар	245,4	22,3	5
4.	Молия тизими	90,7	8,2	3
5.	Энергетика	70,0	6,4	1
	Жами	1100,9	100,0	25

Ўзбекистон ОТБга 1995 йилда аъзо бўлган бўлиб, банкнинг минтақавий аъзолари рўйхатида 15-ўринни, йирик акционерлар рўйхатида эса 22-ўринни эгаллайди. Ўзбекистон ОТБнинг 23 834 та акциясига (0,67%) ва 37 066 та

ОТБ 1995 йилдан 2011 йилга қадар Ўзбекистонга 43,2 млн. доллар миқдорида теъберилаётган молиявий ёрдамларнинг сезиларли қисми молиялаштиришга йўналтирилмоқда (6.4.3-жадвал).

2010 йилда Ўзбекистон ва ОТБ молиявий ҳамкорлик дастури доирасида мамлакатнинг транспорт ва энергетика инфратузилмасини модернизациялаш ҳамда кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш мақсадида 1 млрд. доллар миқдорида 3 та янги лойиҳа тайёрланиши ва тасдиқланиши кўзда тутилган. Бундан ташқари 2009 йилда Ўзбекистонда ичимлик суви билан таъминлаш ва санитария тизимини яхшилаш учун кўп траншли молиялаштириш дастурлари доирасида тасдиқланган маблағларнинг иккинчи 140 млн. доллар ҳажмидаги траншни очиш режалаштирилган. 2010 йилда ажартилиши

режалаштирилаётган умумий сумманинг 500 млн. доллари Осиё ривожланиш махсус фонди ҳисобидан имтиёзли шартларда 32 йилга 8 йиллик имтиёзли муддат ва йиллик 1,5% ли ставкада берилади.

6.4.3-жадвал

ОТБнинг Ўзбекистонда йирик инвестицион лойиҳалар учун ажратаётган кредитларининг тармоқ таркиби (2011 йил)

Тармоқ	Лойиҳалар сони	Кредитлар ҳажми, млн. долл.	Жамига нисбатан фоизда %а
Қишлоқ хўжалиги ва табиий ресурслар	8	345,40	17,75
Таълим	8	290,50	14,93
Молия	3	420,00	21,58
Энергетика	2	70,00	3,60
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий ҳимоя	1	40,00	2,06
Саноат ва савдо	1	50,00	2,57
Давлат секторини бошқариш	1	20,70	1,06
Транспорт ва алоқа	5	380,30	19,54
Сув таъминоти ва бошқа коммунал хизматлар ҳамда инфратузилма	6	329,00	16,91
Кўп тармоқлилар	–	–	–
Жами	35	1 945,90	100,00

Таҳлиллар кўрсатишича, 1996 йилдан 2006 йилгача кредитлар ОТБ банк капиталининг оддий ресурслари ҳисобидан берилган. Бу эса кредитларни имтиёзли шартлар асосида жалб этиш имкони бўлмаганлигини кўрсатади. 2006 йилдан бошлаб, ОТБ Ўзбекистонга имтиёзли кредитлар бўйича кредит беришни бошлади, 2007 йилда эса бу кредитлар ҳажми 8,7%га ошди.

6.4.3-жадвал маълумотларидан аксарият кредитлар инфратузилмани ривожлантиришга йўналтарилганини кўришимиз мумкин. Бу эса банк ижтимоий соҳани молиялаштиришга кредит ажратганидан далолат беради. Шунингдек, транспорт ва коммуникация соҳаларига ҳам катта эътибор қаратилаётганини кўришимиз мумкин.

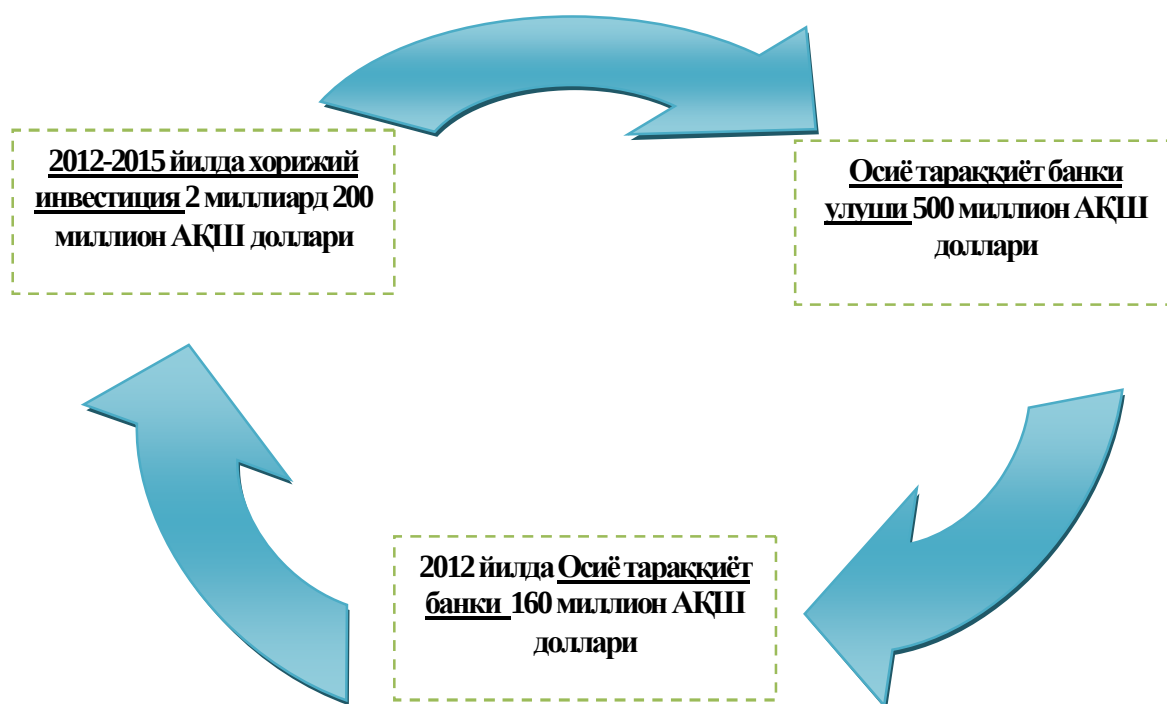
Шуниси муҳимки, 2006 йилда ОТБ Кенгаши Ўзбекистон учун 2006 — 2010 йилларга мўлжалланган ҳамкорликни ривожлантириш Стратегияси ва Дастурини маъқуллади. Мазкур Стратегия ва Дастур аҳолининг кам таъминланган қатламларининг иқтисодий аҳволини сезиларли даражада яхшилашга қаратилган.

ОТБнинг ушбу Стратегияси устувор соҳалар сифатида қишлоқ хўжалиги, хусусий сектор, транспорт коммуникациялари ва божхона тизими, умумий таълим, мактабгача тарбия тармоқларида амалга оширилаётган лойиҳаларни молиялаштиришни кўзда тутади.

Бундан ташқари ОТБ ва Ўзбекистон ўртасидаги истикболли ҳамкорлик темир ва автомобил йўллари тармоғини ривожлантириш, қишлоқларда сув таъминоти тизимини такомиллаштириш ишларини фаоллаштиришни назарда тутади.

Юртбошимиз 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузасида Қишлоқ жойларда уй-жой қурилишини ривожлантиришнинг 2015 йилгача мўлжаллаб тасдиқланган дастурини амалга ошириш

ишларига 2 миллиард 200 миллион АҚШ доллари миқдорида маблағ йўналтирилиши кўзда тутилаётганини алоҳида қайд этди¹⁸.

6.4.1-расм. Осиё тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорликдаги алоқалари

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда хорижий инвестициялар кенг жалб этилмоқда. Хусусан, Осиё тараққиёт банки, Ислон тараққиёт банки, Германия тараққиёт банки (KfW), Хитой Халқ Республикаси Ҳукумати ва бошқа хорижий инвесторлар томонидан катта миқдорда кредитлар ажратилмоқда.

Ислон тараққиёт банки (ИТБ) — 1974 йилда ташкил топган. Унга ислон динига эътиқод қилувчи 35 та мамлакат, яъни Ислон анжуманининг деярли барча аъзолари қиради. Низом капиталининг миқдори ОТБ дан 5 марта кам (6.4.4-жадвал).

ИТБнинг мақсади аъзо мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо, саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат.

6.4.4-жадвал

ИТБ фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Лойиҳанинг номи	Ҳажми млн. долл.	Лойиҳанинг қисқача тавсифи
Қишлоқ хўжалик корхоналарини ривожлантириш	50	Қишлоқ жойларидаги кичик бизнес корхоналарини ривожлантиришни қўллаб- қувватлаш. Молиялаштириш 28 та инвестицион лойиҳа бўйича амалга оширилмоқда.

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 27 декабрдаги № ПК-1668 сонли “2012 йилга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастури тўғрисида”ги қарори.

Сирдарё вилояти Оқолтин тумани инфратузилмасини ривожлантириш ва хўжаликларини қайта таркиблаш	36	Сирдарё вилояти Оқолтин тумани қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда фермерларнинг пахта ва буғдой етиштиришдан оладиган даромадларини барқарорлаштириш. Ушбу лойиҳа синов лойиҳаси бўлиб, кейинчалик уни мамлакат миқёсида жорий этиш кўзда тутилган.
Дон экинларининг ҳосилдорлигини ошириш	26	Буғдойни етиштириш, қайта ишлаш, сотишнинг тежамли ва барқарор тизимларини рағбатлантириш. Лойиҳа 217 минг қишлоқдаги уй хўжалигига фойда келтиради, шуларнинг 35%и кам таъминланган оилалардир.
Аму-Занг канали машина тизимларини тиклаш	73,2	Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини, фермерлар даромадларининг барқарорлигини сақлаш ва ошириш
Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш	60,2	Бухоро, Қашқадарё ва Навоий вилоятларининг 9 та туманида ерларнинг деградация муаммосини ҳал қилиш
Умумтаълим тизимида дарсликлар ва ўқув адабиётларини нашр қилиш тизимини такомиллаштириш	260	Дарсликларнинг сифати, фойдаланиш муддатини ошириш йўли билан умумтаълимнинг сифати ва аҳамиятини ошириш.

6.4.5-жадвал

ИТБ фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2008йил	
	Ислом динори	АҚШ доллари
Лойиҳаларни умумий қиймати, млрд.	1,9	3,1
Техник ёрдам, млрд.	22,7	36,2
Савдони молиялаштириш, млрд.	1,7	2,6
Махсус ёрдам, млн.	13,0	20,1
Аъзо мамлакатлар сони	56	
Ходимлар сони, киши	1014	

1976 — 2008 йиллар давомида ИТБ томонидан 56,9 млрд. доллар қийматидаги 6103 та лойиҳа молиялаштирилган. 2008 йилда банк томонидан лойиҳаларни молиялаштириш, техник кўмак бериш, савдони молиялаш каби йўналишлар бўйича 399 та лойиҳага 5,7 млрд. доллар маблағ йўналтирилган (6.3.9-жадвал).

6.4.6-жадвал

ИТБнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари

Лойиҳа номи	Лойиҳанинг қиймати, млн.долл	Лойиҳанинг ҳуқуқий асоси
-------------	------------------------------	--------------------------

“Суғдиёна” 500 кв электр узатиш линияси қурилиши Сирдарё ИЭС	25,1	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 22 июндаги ПҚ-105 сонли Қарори
“Ғузор Сурхон” 500 кв электр узатиш линияси ва «Сурхон» автотрансформаторини қуриш	42,0	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 22 июндаги ПҚ-901-сонли
5та касб ҳунар коллежларини қуриш ва жиҳозлар билан таъминлаш	10,5	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 22 ноябрдаги ПҚ-713-сонли Қарори
Умумтаълим мактабларини қуриш ва жиҳозлар билан таъминлаш	10,3	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 31 майдаги 104- сонли Қарори
Республика шошилиш тиббий ёрдам маркази ва унинг ҳудудий филиалларини тиббий асбоб-ускуналар билан таъминлаш	23,8	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 майдаги 120-сонли Қарори
Асфальт заводини модернизациялаш, Тошкент шаҳрида йўллар қуриш ва таъмирлаш учун асбоб-ускуналар ва механизмлар сотиб олиш	12,6	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 17 октябрдаги ПҚ-201-сонли Қарори

2008 йилда ИТБ томонидан молиялаштирилган лойиҳаларнинг 35,8%и давлат секторига, 30,9%и транспорт ва алоқа тизимига, 12,5%и саноат ва табиий ресурслар секторига, 11,3%и қишлоқ хўжалиги тармоғига, 5,8%и ижтимоий соҳага ва 3,8%и молиявий хизматларга тўғри келган.

Ўзбекистон ИТБга 2003 йил 3 сентябрда аъзо бўлган бўлиб, ушбу банк томонидан 2003 — 2009 йиллар мобайнида умумий қиймати 150 млн. долларга тенг молиявий хизматлар кўрсатилган.

Бундан ташқари, ИТБ Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Ўзсаноатқурилишбанки ва Ипотека банки орқали 2007 — 2009 йилларда ИТБ билан ҳамкорлик дастурлари доирасида умумий қиймати 24,0 млн. долларлик кредит линияларини амалга оширмоқда.

Асосий тушунчалар

Халқаро валюта-молия ташкилотлари — жаҳон валюта тизимини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва капитал айланишини рағбатлантириш мақсадида ташкил этилган ташкилотлар.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) — 1945 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади аъзо-мамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тўлов балансини тартибга солиш ва валюта курсини барқарорлаштириш учун қарз бериш ҳисобланади.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) — 1946 йилда ташкил этилган мақсади аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини қайта қуришга ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш, хусусий хорижий инвестицияларни рағбатлантириш орқали кўмаклашиш, тўлов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз беришдан иборат.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) — 1991 йилда ташкил топган. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ёрдам бериш мақсадида тузилган.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) — 1966 йилда ташкил топган бўлиб, мақсади қитъанинг ривожланаётган мамлакатларига иқтисодий ривожланишда кўмаклашиш, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам кўрсатиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат.

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) — 1975 йилда ташкил топган бўлиб, мақсади аъзо-мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо ҳамда саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат.

Назорат саволлари:

1. Хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солувчи қандай минтақавий молиявий ташкилотларни биласиз?
2. Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар қандай вазифаларни бажаради?

7-мавзу: Хорижий инвестицияларни жалб этишда эркин иқтисодий зоналарнинг ўрни

Режа:

7.1. Эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) тушунчаси, келиб чиқиши ва ташкил этишдаги ёндашувлар

7.2. ЭИЗнинг мақсади, вазифалари ва турлари

7.3. ЭИЗни ташкил этиш ва бошқаришнинг хориж тажрибаси

7.4. Оффшор зоналарнинг географик таркиби ва гуруҳланиши

7.5. Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва ривожланиш истиқболлари

7.1. Эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) тушунчаси, келиб чиқиши ва ташкил этишдаги ёндашувлар

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилиш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш ва жаҳон хўжалик тизимида чуқурроқ интеграциялашиш ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишда эркин иқтисодий зоналар (ЭИЗ) муҳим аҳамиятга эга. *Ҳозирги кунда жаҳонда ЭИЗнинг 30 га яқин турлари мавжуд.*

Эркин иқтисодий зоналар — шундай географик ҳудудки, унда мамлакатда қабул қилинган хўжалик фаолияти тартибига қараганда имтиёзли солиқ тўлаш тартиби жорий этилади. Бошқача сўз билан айтганда, ушбу ҳудудда давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви камайтирилади ва бу миллий иқтисодий маконнинг бир қисми бўлиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида қўлланилмайдиган маълум имтиёзлар тизими жорий этилади

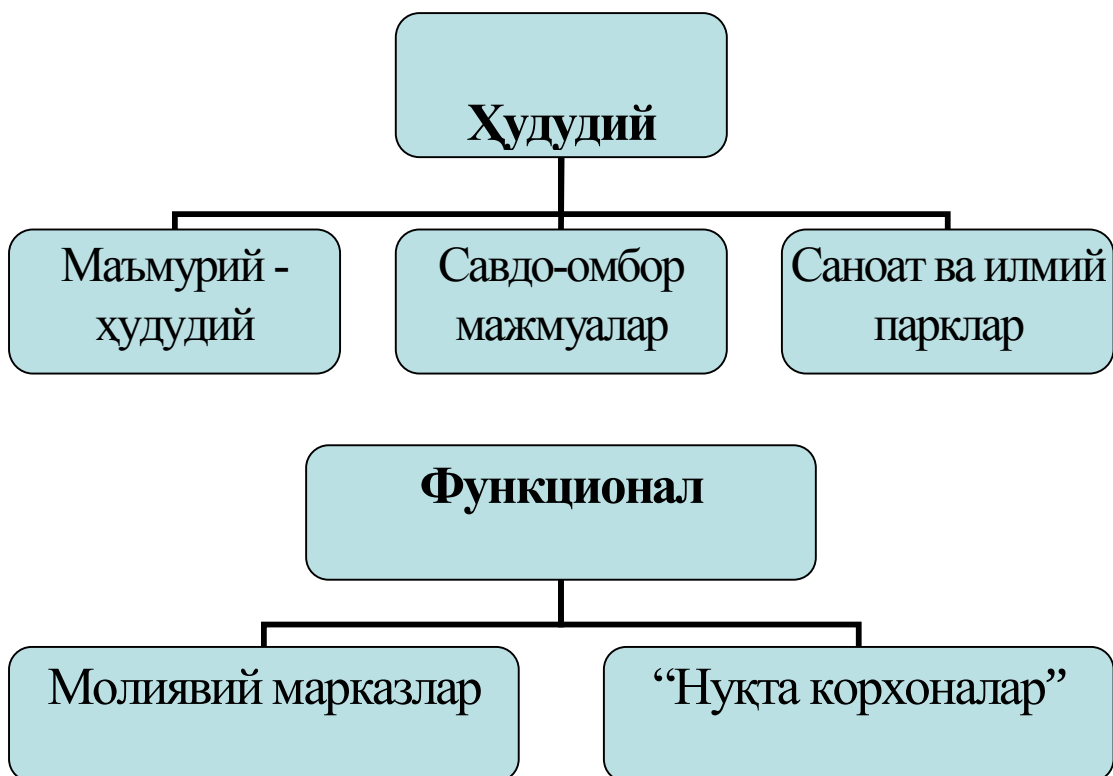
Эркин иқтисодий зона — мамлакат ҳудудининг имтиёзли божхона, валюта, солиқ, виза ва меҳнат режимлари жорий этилган махсус ажратилган қисмидир.

Иқтисодий адабиётда биринчи марта эркин иқтисодий зонага 1973 йил 18 майда Киото конвенциясида расмий таъриф берилган. Унда айтилишича, бир мамлакат ҳудудида ташкил қилинган ЭИЗга киритилган маҳсулот мамлакат божхона ҳудудидан ташқарида ҳисобланиб, одатдаги божхона текширувидан ўтказилмайди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, мамлакат ҳудудининг алоҳида қисмидаги иқтисодий эркинлик бутунлай эмас, балки қиёсий ҳисобланади.

Ушбу ҳудуд эркинлиги унга киритилган маҳсулот божхона туловлари, импортга нисбатан иқтисодий сиёсат чораларидан озод қилиниши билан белгиланади ва ЭИЗга ташқаридан келтирилган маҳсулотлар декларация қилинмайди. Бироқ, шу билан бирга, қонунлар маҳсулот эгалари ва инвесторларни иқтисодий тартиблардан озод қилмай, уни енгиллаштиради.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш тарихида икки хил ёндашув мавжуд: **ҳудудий ва функционал (7.1.1-расм)**. Ёндашувларнинг асосида ягона преференциал (имтиёзли) хўжалик тартиби ётган бўлса-да, уларни бир-биридан фарқлайдиган тафовутлар мавжуд.

Биринчи ёндашувга кўра, имтиёзлар тартибидан ҳудуддаги корхона ва ташкилотлар фойдаланади. Иккинчи ёндашувга кўра эса, маълум турдаги тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган корхона ва ташкилотлар учун уларнинг жойлашган жойидан қатъий назар, имтиёзлар яратилади. Қайд этиб ўтадиган икки ёндашувдан бирини танлаш мазкур эркин иқтисодий зонани ташкил этишдан кўзланган мақсаднинг қандайлигига боғлиқ. Ҳудудий ёндашув аксарият ҳолларда маълум минтақанинг ривожланиш муаммосини ҳал қилса, функционал ёндашув эса иқтисодиётни таркибий қайта қуриш ёки алоҳида устувор соҳани ривожлантиришга қаратилган бўлади.

7.1.1 – Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишга ёндошувлар

Функционал ёндашув эгилувчанроқ бўлиб, «нукта худудлар» деб аталмиш худудларни ташкил этиш имконини беради. Ушбу ёндашув инвесторлар учун нисбатан қулай бўлиб, уларнинг мамлакат худудининг қаерида бўлиши чегараланмаган, Жаҳон амалиётида худудий ёндашув кўпроқ қўлланилмоқда.

Умуман, эркин иқтисодий зоналарни жорий этишдан мақсад қуйидагилар ҳисобланади:

- миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш;
- миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳўжалигига интеграциялашув даражасини ошириш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш;
- самарали аҳоли бандлигини таъминлаш;
- муайян худуд аҳолисининг турмуш даражасини ошириш асосида бутун мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини яхшилаш;
- ёпиқ турдаги иқтисодиётдан очик турдаги иқтисодиётга ўтиш;
- худуднинг инновациявий имкониятларини ошириш.

7.2. ЭИЗнинг мақсади, вазифалари ва турлари

Жаҳон амалиётидан маълумки, ЭИЗ турли мақсадларга эришиш учун ташкил этилади

Биринчидан, ЭИЗ ташкил этишдан мақсад миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимооти жараёнига чуқур интеграциялашувини таъминлаш ҳисобланади. Рақобатбардош экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш орқали валюта тушумларини кўпайтиришга эришилади. Агар мамлакат қандайдир сабабларга кўра хорижий тадбиркорлик капитали учун иқтисодиётнинг эркинлашувини таъминлай олмаса, унда эркин иқтисодий зона ташкил этиш орқали хорижий инвесторларга қулай инвестиция муҳитини яратиши мумкин.

Иккинчидан, ЭИЗ биринчи навбатда импорт ўрнини қопловчи маҳсулот ишлаб чиқариш, ички бозорни юқори сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш учун ташкил этилади. Ушбу мақсадларга эришиш учун ҳудудда хорижий капитал ёрдамида импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш барпо этилади.

Учинчидан, ЭИЗни махсус ташкил этишда халқаро меҳнат тақсимотига товар ишлаб чиқариш тармоқлари билан биргаликда туризм, маданият ва санатория-курорт соҳаларининг интеграциялашуви ҳам кўзда тутилади.

Тўртинчидан, ЭИЗ ишлаб чиқаришга хорижий технологиялар ва миллий илмий-техник янгиликларини татбиқ этиш орқали бутун миллий иқтисодиётда ундан фойдаланишни назарда тутади.

Бешинчидан, ривожланаётган мамлакатлар учун малакали кадрлар тайёрлаш ва ўқитишни назарда тутади.

Олтинчидан, махсус иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш бирор ҳудуд ёки соҳанинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантиришни кўзда тутади. Мисол учун АҚШ ва Буюк Британияда махсус иқтисодий ҳудудлар XX асрнинг 80-йилларида иқтисодий турғунлик ҳолатидаги ҳудудларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун ташкил этилган. Ушбу ҳудудларда ишбилармонларга мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан молиявий имтиёзлар ва ҳўжалик фаолияти эркинлиги берилади. Ушбу дастурлар хорижий капитални жалб этишни рағбатлантириш учун махсус йўналтирилган. Шу мақсадда қолоқ ҳудудларни ривожланган ҳудудларга айлантиришда асосий эътибор хорижий капитални жалб этишга қаратилади.

Еттинчидан, айрим мамлакатларда эркин иқтисодий ҳудуд иқтисодиётни модернизация қилишнинг минтакавий усули сифатида қаралади.

Махсус иқтисодий зоналар ўзининг умумий мақсадларига кўп ўхшаш, бироқ, уларнинг функциялари хилма-хил ҳисобланади. Махсус иқтисодий зоналарнинг турлитуманлиги, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиши қатор омилларга боғлиқ.

Жаҳон амалиётида эркин иқтисодий зоналар ҳўжалик фаолиятининг ихтисослашувига кўра қуйидаги турларга ажратилади: эркин савдо зоналари, саноат-ишлаб чиқариш зоналари, илмий-технологик (технопарклар, технополислар), оффшор марказлар, иқтисодий-экологик ва тор соҳага ихтисослашган зоналар (туристик) ва комплекс зоналар (6.2.2-расм).

Эркин иқтисодий зоналарнинг биринчи шакли эркин савдо зонаси (ЭСЗ) ҳисобланади. Бу денгиз порти ёки аэропортда жойлашган ёки унга яқин чегараланган ҳудуд бўлиб, миллий божхона ҳудудидан ташқарида бўлади. Бу ерда сақлаш, саралаш ва қадоклаш операциялари амалга оширилади. Эркин савдо зоналарида маҳсулотлар намойиши ва кейинчалик сотилиши ҳам кўзда тутилади. Бунда маҳсулот фақат улгуржи савдо шаклида сотилади. Чакана савдо фақат денгиз ва ҳаво кемалари экипажи ва йўловчиларига сотилади, бошқа ҳолларда эса таъқиқланади. Бундай зоналар катта инвестициялар талаб қилмайди ва тезда ҳаражатни қоплайди.

Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари. Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари миллий божхона ҳудуди доирасидаги анклавлар сифатида тавсифланади. Мазкур ҳудудлар, одатда, халқаро портларга яқин жойлаштирилади ва асбоб-ускуналар, йиғиш учун зарур эҳтиёт қисмлар ва материаллар ҳудудга иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмаган ҳолда олиб кирилади. Импорт қилинаётган маҳсулот экспорт-ишлаб чиқариш зонасида қайта ишланади ва қабул қилувчи томоннинг божхона аралашувисиз экспорт қилинади. Божхона божини тўлаш фақат маҳсулот қабул қилувчи мамлакатнинг миллий божхона ҳудудига кириб борсагина амалга оширилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зонаси ҳукуматнинг алоҳида қарорлари асосида ташкил этилади. Ушбу қарорда ҳудудни бошқаришни шакллантириш масалалари, қўшимча имтиёзларни жорий этиш ҳамда бошқа ташкилий масалалар акс эттирилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зонасини ташкил этиш логистика, коммунал ва ижтимоий инфратузилмани яратиш, ҳудуд чегараларини ўраб олиш ва божхона

назоратини таъминлаш билан боғлиқ бўлган катта миқдордаги молиявий харажатларни талаб этади.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, ўртача катталиқдаги экспорт-ишлаб чиқариш зонасини ташкил этиш ва ривожлантириш учун 50 млн. АҚШ доллари миқдорида харажат талаб этилади. Бунда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига товарларни контрабанда йўли билан олиб кириш хавфи саноат типигаги эркин божхона зонасига нисбатан сезиларли даражада камаяди.

Илмий-технологик зоналар. Илмий-технологик зоналарни (ИТЗ) эркин иқтисодий зоналарнинг алоҳида гуруҳига киритиш мумкин. Иқтисодий адабиётда улар технологик парклар, техно-полислар, илмий парклар, технологик марказлар, ишбилармонлик марказлари деб аталади. Бу ҳудудларнинг ажралиб турадиган томони шундаки, мазкур ҳудудда илмий ва технологик ишлаб чиқариш фаолияти йирик илмий-тадқиқот марказлари ва университетлар атрофида жойлашган фан сиғимкорлиги юқори бўлган, илм кўп талаб қиладиган фирмалар шаклида бирлашади. Бундай ҳудудларни ташкил этишдан мақсад саноатга материаллар, юқори малакали меҳнат ресурслари, янги замонавий технологияларни етказиб беришни мувофиқлаштириш ҳисобланади. Илмий технологик зоналар уч тоифага бўлинади:

1. **Инновацион марказ** — бу иқтисодий таркиби унча катта бўлмаган ҳудуд доирасида кичик, янги ташкил этилган компаниялар учун мўлжалланган.

2. **Илмий парклар** - бу етарлича катта ҳудуд бўлиб, унда турли ўлчам ва ривожланиш босқичидаги фан сиғимкорлиги юқори, илм кўп талаб қиладиган фирмалар жойлашган бўлади. Улар унчалик катта бўлмаган ишлаб чиқаришни маҳаллий илмий-тадқиқот марказларининг илмий-технологик изланишлари асосида йўлга қўйиш имконини беради.

3. **Тадқиқот парки** — бу таркиб доирасида илмий-техник янгиликлар техник тимсол босқичигача ишлаб чиқилади. Бундай паркларда саноат компаниялари, илмий-тадқиқот ва конструкторлик тажриба идоралари бирлашади.

Илмий-технологик зоналарнинг самарадорлигини белгиловчи мезон — бу янги технология, юқори малакали мутахассислар ва тадбиркорларни бир жойга тўплаш, уларни ўқув-тадқиқот ва тижорат ташкилотлари тармоқлари орқали қўллаб-қувватловчи маҳаллий муҳитнинг яратилишидир.

Эркин иқтисодий зоналар орасида оффшор зоналар алоҳида гуруҳни ташкил этади. **Уларнинг ЭИЗлардан фарқи шундаки**, унда рўйхатдан ўтган корхона ҳеч қандай ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғуллана олмайди. Оффшор юрисдикциянинг асосий белгиси солиққа тортишдаги имтиёзлар ҳисобланади.

Комплекс эркин иқтисодий зоналар. Амалиётда бир функцияни бажаришга ихтисослашган ҳудуд мавжуд эмас. Энг кўп тарқалган ҳудудларга савдо, божхона, саноат, тадқиқот функцияларини бажарувчи комплекс ҳудудлар киради. Улар турли функцияларни бажарадилар ва инвесторларнинг турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланишларига имкон берадилар. Шу сабабли уларни ташкил этишда устувор функцияларни белгилаб олиш лозим. Айнан шу каби ҳудудларда (шаҳар, туман, вилоятларни қамраб олувчи) янги маъмурий-ҳудудий бирлик ташкил этилиши мумкин.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, ЭИЗни барпо этишдаги асосий афзаллик хорижий инвесторлар учун яратиладиган имтиёзлар ва уларнинг катта ҳудудларни эгалламаслиги ҳисобланади. ЭИЗда асосан божхона, солиқ ва молиявий фаолият билан боғлиқ имтиёзлар қўлланилади. ЭИЗ ҳажми жиҳатдан ўртача 0,01 кв. км. дан 330 кв. км. гача бўлган ҳудудларни қамраб олиши мумкин (7.2.1-жадвал).

**Жаҳон амалиётида қўлланиладиган махсус иқтисодий зоналарнинг моделлари:
ҳажми ва имтиёзлари таркиби**

Эркин зоналарнинг турлари	Майдони (кв. км)	Божхона чегараларини мавжудлиги	Базавий имтиёзлар*	Асосий минтақалар/мамлакатлар
Эркин савдо зоналари	3 — 5 гача	Мажбурий	Божхона имтиёзлари	Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда йирик транспорт тугунлари
Саноат-ишлаб чиқариш зоналари:				
а) «нуқтали»	1 — 2 гача	Йўқ	Божхона имтиёзлари	Бразилия, Мексика, Пуэрто-Рико, Филиппин, Кариб ҳавзаси
б) саноат парклари	0,1 - 0,5 1 20	Мажбурий эмас	Божхона имтиёзлари	Жануби-Шарқий Осиё, Мексика
Савдо-ишлаб чиқариш	1 -4	Мажбурий	Божхона имтиёзлари	АҚШ
Кичик бизнес зоналари	0,01 - 3	Йўқ	Молиявий, солиқ имтиёзлари	Ҳиндистон, Яқин Шарқ, Аргентина, Франция
Илмий-технологик (илмий-ишлаб чиқариш)	2-20	Мажбурий эмас	Солиқ имтиёзлари	Жануби-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари
Оффшор молия марказлари	0,05-0,1	Йўқ	Солиқ имтиёзлари	Кариб ҳавзаси, Гонконг, Сингапур
Комплекс:				
а) махсус иқтисодий	16 - 330	Мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Хитой
б) “Манаус” зонасига ўхшаш алоҳида режимга эга ҳудудлар	80 дан юқори	Ҳудуд қисмлари учун мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Бразилия («Манаус»), Аргентина («Оловли ер»)
в) алоҳида иқтисодий зоналар	Маъмурий-ҳудудий тузилмалар доирасида (шаҳар, туман)	Алоҳида зонада жойлашган кичик (локал) ҳудудлар учун мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Россия (Калининград вилояти)

*Маъмурий имтиёзлар барча турдаги зоналар учун базавий ҳисобланади.

Ҳудуд чегаралари ва фаолият юритиш тартибига қараб эркин иқтисодий зоналар икки турга бўлинади: анклав (ёпиқ) ва интеграцион. Анклав ЭИЗда ишлаб чиқарилган

барча маҳсулот экспортга чиқаришга йўналтирилган бўлиб, мақсади эркин алмашинадиган валютада даромад олишга қаратилган бўлади.

Интеграцион зоналар - миллий ва жаҳон иқтисодиёти билан узвий боғланган бўлиб, эркин фаолият юритиш тартибига эга. Халқаро меҳнат тақсимотига кенг жалб қилинган, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар учун хос бўлган ҳудуд ҳисобланади.

7.3. ЭИЗни ташкил этиш ва бошқаришнинг хориж тажрибаси

ЭИЗлар XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодиётда энг кўзга кўринган институционал инновациялардан бири сифатида қайд этилган. Ўтган асрнинг 90-йилларида фақат мономиллий экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларининг ўзи 500 дан ортиқ эди.

Ўзининг жозибадорлиги билан ажралиб турувчи бу ҳудудларни ташкил этиш тажрибасини дунё мамлакатлари мисолида кўриб чиқиш ва ўрганиш мустақил республикаларда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар учун фойдалидир.

Саноати ривожланган мамлакатларда ЭИЗлар халқаро меҳнат тақсимотига кенг миқёсда жалб этилган. Бу хусусият мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва характерида боғлиқ. Чунки бу мамлакатлар иқтисодиётининг интеграциялашув даражаси жуда юқори ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда ЭИЗларнинг барча турлари мавжуд бўлиб, эркин савдо ҳудуди ҳамда эркин илмий-техник зоналар нисбатан кенг тарқалган ва ривожланган.

АҚШда 230 дан ортиқ ЭИХ мавжуд, улар бутун давлат ҳудудини қамраб олган. Бу ҳудудларда 320 мингдан ортиқ одам иш билан банд.¹⁹ 2004 йилда ЭИХларда фаолият юритаётган компаниялар сони 2700 дан кўпроқ эди.²⁰ Ушбу фирмалар экспорт қилган товарлар қиймати эса, 22 млрд. долларга тенг ҳамда улар АҚШ фуқароларига 337039 ишчи ўринларини яратди.²¹ ЭИХларга олиб кирилаётган ва қайта ишланаётган товарларнинг умумий қиймати 140 млрд. доллардан ошиқ. ЭИХ хўжалик фаолияти асосан автомобиль йиғиш бўйича ишлаб чиқариш ва маҳаллий ёки хорижий ашёлар асосида бошқа тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳисобига кенгаймоқда.

Ҳозирги кунда АҚШда уч турдаги ЭИХлар мавжуд: ташқи савдо ҳудуди, тадбиркорлик ҳудуди ва технологияларни жорий этиш ҳудуди (технопарк).

Ташқи савдо ҳудудлари. Ташқи савдо ҳудудларида (ТСХ) ишлаб чиқарилаётган маҳсулот қиймати 110 млрд. доллардан ортиқ, шундан 88%и АҚШ ички бозорида ўз харидорини топмоқда.²² Замонавий ТСХларда турли тарздаги хизматлар кўрсатилади. Мазкур ҳудудларга келтирилган товарлар нафақат омборхоналарда сақланади, турларга ажратилади (сараланади), қадоқланади, балки маҳсулот қайта ишланиши, баъзи маҳсулотни импорт қилинган ёки маҳаллий компонентлар ёрдамида йиғиш, ҳаттоки, ҳудудга олиб келинадиган ёки шу ернинг ўзида яратиладиган маҳсулот базасида ишлаб чиқаришнинг алоҳида турини ташкил этиш мумкин. Одатда, ТСХ яратилишига қулай географик жойлашув (халқаро транспорт йўллари, йирик саноат марказларига, чегарага яқинлик ва б.қ.) ва ривожланган инфратузилманинг мавжудлиги (йўллар, омборлар, юк терминаллари, зарур техника, энергия, сув ва иссиқлик билан таъминланганлик ва ҳ.к.) сабаб бўлади. Шунинг учун ТСХлар денгиз портлари, аэропортларда ёки уларга яқин жойда ташкил этилади.

Биринчи ТСХлари АҚШда 1934 йилда ташқи савдо ҳудудлар тўғрисидаги Қонун асосида яратилди. Уларни ташкил қилишдан асосий мақсад ҳудудларнинг иқтисодий

¹⁹Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. Учеб. пособие для ВУЗов. - М.: Юнити-Дана, 2005. - 223 с.

²⁰ Приходько С.В., Воловик Н.П.. Особые экономические зоны. - М.: ИЭПП, 2007. - 268 с.

²¹ National Association of Free Trade Zones, 2005

²²Друзик С.Я. Свободные экономические зоны в системе мирового хозяйства. Учеб. пособие. - Мн.: ФУА.информ, 2000. - 368 с.

фаоллигини кенгайтириш (божхона имтиёзларини бериш) йўли билан АҚШни жаҳон савдо тизимига чуқурроқ жалб қилиш ва Буюк Депрессиядан сўнг ўта баланд ишсизлик даражасини пасайтириш эди. 1950 ва 1991 йилларда Қонунга, бу ҳудудлар фаолиятини кенгайтириш ва диверсификациясини кучайтиришга қаратилган, жиддий ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди. 1934 йилдаги Қонунга мувофиқ АҚШнинг Савдо вазирлиги қошида ТСХлар бўйича Қўмита ташкил этилган ва унинг ваколатига ҳудудлар ташкил этиш тўғрисида аризаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш ҳамда яратилган ҳудудлар бошқарувчиларининг (маъмурий кенгашларининг) фаолиятини назорат қилиш белгиланган.

АҚШнинг ТСХ амалдаги қонунчиликка кўра икки турдаги ҳудудларга бўлинади: умумий вазифали ва махсус вазифали ҳудудлар (субҳудудлар). Умумий вазифали ҳудудлар АҚШ божхонаси ваколатидан ташқари фаолият кўрсатади. Улар, одатда порт ёки аэропортлар атрофида ташкил қилинади. Асосий фаолияти товарни сақлаш, хилларга ажратиш, ўраш ва қўшимча қайта ишлашсиз жўнатишдан иборат. Баъзи ҳолларда экспорт қилиш мақсадида хорижий товарларни бироз қайта ишлашга йўл қўйилади. Шу нуқтаи назардан, функционал мақсадларига кўра улар эркин божхона ҳудудларнинг ўзида акс эттиради. Кўпинча умумий вазифали ҳудудлар кейинчалик махсус ҳудуд (субҳудуд) яратиш учун ташкил қилинади.

Ҳозирги кунда жами ТСХ ва уларнинг субҳудудларининг сони 500 дан ортиқ бўлиб, бундай ҳудудлар мамлакатнинг барча штатларида ташкил этилган. ЭСХларида қайта ишланган товарлар қиймати 490 млрд. АҚШ долларидан иборат бўлиб, 30 млрд. долларлик товар экспорт қилинган. Бу ҳудудларда иш билан таъминланганлар сони 340 минг кишини ташкил этди.²³

7.3.1-жадвал

АҚШ даги ЭСХларининг асосий кўрсаткичлари, млрд. долларда²⁴

	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.
Қайта ишлаш учун киритилган хом ашёлар	409,8	491,4	501,9	692,6	430,6	534,3
умумий ТСХлар	69,0	72,7	68,7	74,9	75,9	81,0
Махсус ТСХ (субҳудудлар)	340,8	418,8	433,2	617,7	354,7	453,3
Махсус ТСХ (Субҳудудлар) %	83	85	86	89	82	85
Мамлакат ичкарасидан киритилган хом ашёлар	256,0	301,9	300,3	396,2	248,6	311,2
Умумий ТСХлар	46,1	45,1	38,4	40,6	37	41,7
Махсус ТСХ (субҳудудлар)	209,9	256,9	261,9	355,6	211,6	269,5
Мамлакат ташқарисидан киритилган хом ашёлар	153,8	189,5	201,5	296,3	182	223,1

²³ 70th Annual report of the Foreign-Trade Zone Board to the Congress of the U.S. 2009.

²⁴ 70th Annual report of the Foreign-Trade Zone Board to the Congress of the U.S. 2009.

Умумий ТСХлар	22,9	27,6	30,2	34,3	38,8	39,3
Маҳсул ТСХ (Субхудоудлар)	130,9	1619	171,3	262	143,2	183,8
Экспорт	23,3	30,4	31,6	40,5	28,2	34,8
Умумий ТСХлар	7,1	9,7	9,2	11,6	6,7	9,2
Маҳсул ТСХ (субхудоудлар)	16,2	20,7	22,4	28,9	21,5	25,6
ТСХлардаги жами лойиҳалар сони	251	256	254	253	253	254

ЭИХларнинг кенг тарқалишига сабаб, ҳудудда фаолият қилаётган хорижий ва маҳаллий компанияларга бериладиган имтиёзлардир. Имтиёзли тартиб қуйидагилардан иборат:

- АҚШнинг ички бож ва солиқлари, агар тўланиши керак бўлса, маҳсулот ташқи савдо ҳудудидан ички истеъмол учун божхона ваколоти мавжуд ҳудудга олиб киритилгандагина тўланади;

- ҳудуд ичида жойлашган компания ва шахсларнинг хусусий мулки маҳаллий ва давлат солиқларидан озод этилади;

- ҳудуддан учинчи давлатларга экспорт қилинаётган маҳсулот божхона божларидан, ички солиқлардан ва квоталашдан озод этилади;

- ТСХларидан маҳсулот экспорт қилинган пайтида божхона жараёни енгиллаштирилади;

- АҚШ ҳудудига киритилиши ман этилган маҳсулот ҳудудга олиб кирилмайди. Аммо, бу маҳсулотлар ҳудудга олиб кирилиб, АҚШ божхонаси талабларига мувофиқ қайта ишланиб, АҚШ ҳудудига импорт қилиниши мумкин;

- ТСХдан АҚШ ҳудудига импорт қилиш жараёнида импортер божни ёки маҳсулот учун, ёки маҳсулотда ишлатилган хорижий компонентлар учун тўлайди. Бу билан импортер ўзига мақбул божни тўлашни танлаши мумкин бўлади.

Тадбиркорлик ҳудудлари ташқи савдо билан бевосита боғлиқ бўлмаган ЭИХлар тоифасига киради. Бу ерда эркин ҳудуднинг бошланғич тушунчаси йўқотилади, чунки божхона имтиёзлари иккинчи даражали ёки умуман йўқ бўлиб қолади, асосий ролни эса турли солиқ, молиявий ва маъмурий рағбатлантиришлар ўйнайди.

АҚШда тадбиркорлик ҳудудлари (ТХ) юқори ишсизлик даражасига эга шаҳарларнинг иқтисодий нуқтаи назаридан депрессив (колоқ) ҳудудларида, асосан шаҳарларда тадбиркорларлик фаолияти билан шуғулланувчиларга кўпроқ эркинлик ва молиявий имтиёзлар бериш орқали, кичик ва ўрта бизнесни жонлантиришга қаратилган минтакавий сиёсатнинг неоконсерватив вариантынинг маҳсули сифатида вужудга келган. ТХ майдони 2,5-5 кв.км гача бўлган ҳудудларни қамраб олади, айрим ҳолларда уларнинг майдони 13 кв.км ни ташкил этади, уларнинг чегараси белгиланмаган ва фақат уларда жойлашган компаниялар мақоми билан ажралиб туради.

Барча турдаги ТХ турли миқёсларда АҚШ ижроия ҳокимияти томонидан қабул қилинадиган ҳукумат дастурлари асосида ташкил этилади ва фаолиятини амалга оширади. Жумладан, 1980 йили қабул қилинган штатлар миқёсида ТХни ривожлантириш дастурига мувофиқ, бу каби ҳудудлар 36 штатда тузилган. Бироқ, ҳар бир штат ўз ижтимоий-иқтисодий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзининг ҳудудлар тузилиши ва фаолиятини тартибга солувчи қонунчилигига эга. Штат юрисдикциясидаги биринчи ТХ 1980 йили Флоридада ташкил этилган.

Юридик мақомига кўра, ТХ ҳукумат қарорлари асосида учта турдаги яъни, федерал

ва маҳаллий ёки штат миқёсида тузилади. ТХни ташкил қилмоқчи бўлган ҳокимият ўзидан юқори турувчи давлат органига бу каби ҳудудлар тузишга рухсат олиш учун муурожаат қилишда ўз мажбуриятларини аниқ белгилаб олиши лозим ҳамда Уй-жой қуриш ва шаҳарни ривожлантириш Вазирлигига тузилаётган ҳудудга штат миқёсида қандай имтиёзлар (солиқ, маъмурий ва х.к.) берилишини кўрсатиб беришлари шарт.

Технологик парклар (техник-тадбиқ ҳудудлар) фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси шакли, инновацион фаолият юритиш ва янги технологиялар яратиш билан банд бўлган венчурли (таваккалчилик) фирмалар тузиш жойи сифатида эътироф этилган. Одатда улар истикболли илмий ва технологик янгиликлар ва ғоялар тадбиқ этиш билан шуғулланадиган венчурли фирмаларга имтиёзли шартларда ижарага берилган ҳудудий гуруҳланган илмий лаборатория ва ишлаб чиқариш жойлар тўплами сифатида таърифланади.

ЭИХлар ва ТХларга қараганда, технологик паркларнинг тузилиши бирор бир ҳукумат органининг рухсатини талаб қилмайди. Бундай парклар алоҳида муҳит – географик, илмий ва ижтимоий омиллар биргалигида, мавжудлигида пайдо бўлади. Сўнгги йилларда айрим штатлар турли рағбатлантиришлар қўллаш орқали технологик парк жойлашадиган бу каби муҳитни сунъий йўл билан ташкил этишга уринмоқда. Технологик парклар давлатнинг вазифаларига мувофиқ тузилган деб, айтиб бўлмаса ҳам, улар дунё бозорида АҚШнинг рақобатбардошлигини оширишда ва юқори технологик ишлаб чиқариш бўйича миллий базани ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Технологик паркларнинг аксарият қисмига давлат муассасаларидан ҳеч қандай имтиёзлар берилмайди. Уларнинг иш тартиби бутун давлат бўйлаб юқори технологик ишлаб чиқаришда фаолият юритувчи фирмаларникига ўхшаш. 1950-60 йилларда бу фирмалар, технологик парклар каби, иқтисодиётнинг анъанавий соҳаларида фаолият юритган компанияларга қараганда маълум имтиёзларга эга бўлган. АҚШнинг федерал қонунчилигига мувофиқ, бу имтиёзлар ўз ичига капиталнинг тез амортизация қилиш солиғи камайтирилиши ҳамда илмий тадқиқотлар ва юқори технологик маҳсулотни ривожлантиришга йўналтирилган инвестицияларга нисбатан солиқ чегирмасини қамраб олган.

АҚШда технопаркларнинг икки тури мавжуд: айрим шахслар ва хусусий ташкилотлар ташаббуси билан ташкил этилган технопарклар ҳамда алоҳида штатлар ҳукуматлари кўрсатмаси билан тузилган технопарклар. Иккинчи турдаги парклар ҳозирда ҳам тузилиб келинмоқда, бироқ улар орасида энг машҳур ва самарали фаолият юритувчи технопарклар биринчи турга киради. Улар ичида энг машҳурлари – Санта-Клара шаҳридаги (Калифорния), Стэнфорд университети яқинида жойлашган «Силикон водийси» технопарки; Массачусетс технологик институти ва Гарвард университети яқинида жойлашган «Бостон йўли 128» технопарки; ҳамда учта университет (Дюк университети, Шимолий Каролина университети ва Шимолий Каролина штати университети) жойлашган ҳудуднинг марказида ташкил этилган «Шимолий Каролина парк-учбурчаги» технопарки. Айтиб ўтилган учта технопарк нафақат АҚШнинг бошқа ҳудудларида, балки хорижда ҳам тузишда модель сифатида қўлланилди.

Ғарбий Европада ЭСХ миқдори кўпроқ. Улар бу ерда XIX асрда ва ундан ҳам олдин пайдо бўлган. XXI асрда уларнинг сони 120гани ташкил этди. Аввал бундай зоналар асосан денгиз портларида шаклланган. Жумладан, *Германияда* йирик ЭСХ Бремерхавен, Эмден, Гамбург ва Киль портларида жойлашган. Бу зоналарда товарларни юклаш, бўшатиш, қайта юклаш, сақлаш, ажратиш, белгилаш ва уларнинг сотуви амалга оширилади, ташқи савдога тегишли турли хизматлар кўрсатилади. Уларнинг ҳудудида алоҳида преференциал режим асосан порт-зона ҳудудида товарларни ишлаш ва қайта ишлаш натижасида юзага келадиган божхона тўловлари, қўшимча қиймат солиғи (ҚҚС) бекор қилиниши орқали ташкил қилинади.

Германия ЭСХ орасида Гамбург ажралиб туради, у энг йирик денгиз ва дарё портидир. Унда йирик халқаро аэропорт ва турли саноат соҳалари мавжуд. Гамбург ЭСХ

ўз ичига портдаги иккита участкани ҳамда Куксхавендаги бошқа зонанинг бир қисмини олади. Зона асосан кўп бўлган олти ва саккиз қаватли омбор, пакгаузлар (қиска муддатга юк сақланадиган омбор), мева ва сабзавотлар, нефт маҳсулотлар сақлаш жойларидан иборат, унинг майдони 600 минг м² ни ташкил этади²⁵.

Омбор ва пакгаузларнинг аксарияти фирма ва хусусий шахслар томонидан мустақил ишлатилади, лекин товарлар сақлаш учун янги объектлар қурилиши зона раҳбарияти билан келишилиши лозим. Зона бошқаруви эркин порт маъмурияти томонидан амалга оширилади. У божлар йиғишдан ташқари барча божхона вазифаларини амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Италияда ЭСХнинг божлардан озод этилган омборлар шакли кенг тарқалган. Уларнинг сони 12 та, жумладан Неаполда (4), Генуяда (2), Варида, Империяда, Ливорнода, Палермода ва Римда.²⁶

Испанияда 4та ЭИХ мавжуд, жумладан 1929 йили ички ва транзит савдони ривожлантириш, ташқи савдо операцияларни фаоллаштириш ва экспортга йўналтирилган саноатни ривожлантириш учун «Кадис» ЭИХ тузилган²⁷. ЭИХ Испаниянинг Атлантик қирғоғида жойлашганлиги унинг Америка, Шимолий Африка, Атлантиканинг ва Ўрта ер денгизининг Европа давлатлари, ҳамда Яқин ва Ўрта шарқ давлатлари билан алоқалар ривожланишини келтириб чиқаради. Кадис ҳудудидаги қирғоқ Испанияни барча йирик савдо марказлар билан боғловчи юк ва пассажир ташувчи, денгиз линияларига хизмат қилувчи замонавий порт қурилмаларига эга.

«Кадис» ЭИХ майдони 570 минг м² ни ташкил этади ва периметр бўйича ЭИХга қўйиладиган талабларга мувофиқ тўзилган. Бу ҳудудда халқаро савдо маркази, офис маркази, очик ва ёпиқ омбор ва майдончалар, саноат корхоналар, порт хизматлари, контейнер-музлатгичлар терминали жойлашган. «Кадис» ЭСХ замонавий интернационал инфратузилма ва маълумотлар базаси, хавфсизлик хизмати, ички алоқа тизими, божхона, банк ва транспорт хизматларига эга. ЭСХ ЕИ божхона ҳудудининг қисми ҳисобланади, шунинг учун учинчи давлатлар товарлари учун қуйидаги божхона ва солиқ имтиёзлари мавжуд:

- агар товар ЭСХда бўлса импорт божлардан озод этиш;
- зона ҳудудига олиб келинаётган товарларга махсус солиқлардан озод этиш;
- ҚҚСдан озод этилиш ва ЭСХга олиб кирилатган товарлар учун ва бу товарларни ишлаш билан боғлиқ хизматлар учун унинг қайтарилиши;
- ЕИ савдо сиёсат чораларини қўлламаслик;
- товарнинг келиб чиқиши, миқдори, ишлаб чиқилган жойи ва ишлатилишидан қатъий назар уни олиб кириш ва уни ЭСХда чексиз вақт мобайнида бўлиш имконияти.

«Кадис» ЭСХ мувафақиятли ривожланиб, Испаниянинг ички ва ташқи савдосини ривожланишига ҳисса қўшмоқда.

1990 йиллар бошида Испанияда «Барселона» комплекс ЭИХи тузилган. Давлатдаги энг йирик зона деб ҳисобланувчи мазкур ЭИХ ўз ичига саноат полигонини (зонасини), эркин божхона омборини ва эркин савдо зонасини олади. Бу комплексни бошқариш учун Барселона ЭИХ консорциуми ташкил этилган. Консорциум учта ЭИХ фаолиятини бошқариш ва ҳудуд чегарасидаги ерларни корхона ва фирмаларга ижарага бериш билан бирга, ЭИХдаги лойиҳаларни амалга ошириш билан шуғулланади.

Таррагонда (Барселона) жойлашган саноат полигони саноат корхоналари зичлиги бўйича Каталониядаги энг йирик ЭИХ ҳисобланади ва энг яхши инфратузилмага эга. Жойлашиши бўйича ушбу ҳудуд асосий коммуникацион тузилмаларнинг бўғимидир: у Испания ва Европанинг асосий автострадаларига яқин, ҳудуд ичида товар станциялари ва темир йўл контейнер терминалига эга ва бундан ташқари, Таррагон денгиз порти ва Реус

²⁵ Приходько С.В., Воловик Н.П. Особые экономические зоны. – М.: ИЭПП, 2007. – 268 с.

²⁶ Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. Учеб. пос. для ВУЗов. - М.: Юнити-Дана, 2005. – 223 с.

²⁷ Сафин Т. Европейский опыт создания свободных экономических зон // Uzbekistan & Central Asia. – Ташкент, 2009. - № . – С. 36-38

аэропорти яқинида жойлашган. Буларни ҳисобга олинган ҳолда, «Барселона» ЭИХига нафақат миллий, балки халқаро корпорация ва фирмалар қизиқиш билан қарайди.

Таррагон яқинидаги эркин омбор 1993 йили ташкил этилган ва 2 ой (сентябр-октябр) ичида 22,5 тонна турли юклар қайта ишланган. Бироқ, бир йилдан сўнг шу давр ичида 791 тонна юк қайта ишланган²⁸. Консорциум раҳбарияти фикрига кўра, «Барселона» ЭИХ ривожлантиришнинг ўрта муддатли лойиҳалари орасида эркин омбор фаолияти катта қизиқишга эга.

Комплекс зонанинг учинчи таркибий қисми – эркин савдо ҳудуди, у орқали турли товарларнинг транзити ва экспорти амалга оширилади. Йил давомида у орқали 200 минг тоннадан ортиқ юк ўтади, улар ЭСХига ажратилган майдоннинг 85% ини эгаллайди. Зона муваффақиятли ишлайди, у секин-секин экспорт ва импорт ҳажмини ва транзит юклар оборотини кенгайтириб келмоқда.

Ирландия. Европа ва жаҳон ЭСХ янги тарихи 1950 йиллар охирида бошланган ва «Шеннон» Ирландия халқаро аэропорти билан боғлиқ. Ирландиянинг ғарбий қисмида жойлашган Шеннон аэропорти Трансатлантик рейсларидаги самолётларни ёқилғи билан таъминлаш билан шуғулланган. Лекин етакчи авиакомпаниялар узок муддат учадиган самолётларга ўтиши билан Шенноннинг иқтисодий аҳволи ёмонлашди ва у ёпилиш арафасида эди. Шунда 1959 йили Ирландия ҳукумати аэропортни халқаро тадбиркорлик ҳудудига айлантириш истагини билдирди²⁹. Қулай транспорт алоқалари ва миллий сармоядорлар учун қилинган қатор имтиёзлар, жумладан: хом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмларни божсиз олиб кириш ҳуқуқи, ишлаб чиқариш корхоналари ва омборлар учун паст ижара тўловлари, сармоя киритиш жараёнларининг соддалаштирилиши ва қулай маиший шароитлар туфайли Шеннон зонаси тез орада жиддий муваффақиятларга эришди. Ваҳоланки, ЭИХ ташкил этилганда унинг ҳудуди бор йўғи 15 гектарни эгаллаган ва 300 та янги ишчи ўринларини ташкил этган эди. Лекин, 15 йилдан сўнг у ердаги ишчи ўринлари сони 23 мингтани ташкил этди³⁰.

Ҳудуддаги корхоналарда электрон ускуналар, саноат олмослар, қувурлар қазииш ускуналари, оммабоп истеъмол товарлари ишлаб чиқарилади. Экспорт ҳажми 1980 йилдаги 230 млн. доллардан 2004 йили 1,6 млрд. долларга ортди³¹. Шеннон эса, Ирландия ғарбининг ривожланган саноат марказига айланди. ЭСХда ишчининг ўртача йиллик даромади 50-70 минг долларни ташкил этади.

1998 йилда “Шеннон” ЭИХда фаолият юритувчи 100 дан ортиқ корхона 165 млрд.долларлик маҳсулотни экспорт қилди. Ирландия жами экспортининг ҳажми мамлакат ЯИМнинг 70% ини ташкил этади ва бу ЕИнинг бошқа кичик давлатларидан 2 марта юқори кўрсаткич³².

1980 йили Португалиянинг Мадейра архипелагида ва Азор оролларида иккита комплекс зоналар тузилган. «Санта-Мария» комплекс ҳудуди (Азор оролларида) 40 га майдонни эгаллайди ва унга транспорт таъминоти борасида чуқур сувли денгиз порти ва халқаро аэропорти томонидан хизмат кўрсатилади³³. Зонанинг ихтисослиги кўп қиррали: унинг ҳудудида саноат, тижорат ва молиявий фаолиятнинг, шунингдек оффшор зоналар, барча турларига рухсат этилган.

«Санта-Мария» ЭИХда рўйхатдан ўтган корхоналар қуйидаги имтиёзларга эга: барча божхона расмийчиликлари соддалаштирилган; товарларни эркин олиб кириш ва олиб чиқиш; реэкспорт қилинаётган товарларнинг божлардан озод этилган; акциядорлик

²⁸ Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. Учеб. пос. для ВУЗов. - М.: Юнити-Дана, 2005. – 223с.

²⁹ Сафин Т. Европейский опыт создания свободных экономических зон // Uzbekistan & Central Asia. – Ташкент, 2009. - № . – С. 36-38

³⁰ Қ. Муфтайдинов. Зоны экономического предпринимательства. // Бозор, пул ва кредит. – Т, 2003. - № 7. – С. 64-65.

³¹ Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. Учеб. пос. для ВУЗов. - М.: Юнити-Дана, 2005. – 223с.

³² Ҳамроев Ҳ.Р. Зонал сиёсат: методология хориий тажриба ва қўллаш йўналишлари. –Т.: Фан, 2008. – 352 б.

³³ Сафин Т. Европейский опыт создания свободных экономических зон // Uzbekistan & Central Asia. – Ташкент, 2009. - № . – С. 36-38

жамиятлар ва корхоналар даромад солиғидан ҳамда патентлар, лицензиялар, товар белгиларни беришда даромад солиғидан озод этилган; чет эл компаниялари капитали эркин ҳаракат қилишига кафолат берилган; касбий тайёрлаш учун субсидиялар (Азор ороллари фуқаролари учун 100%гача); ижара субсидиялари (ҳаражатлар 50%гача 5 йил муддатга); қурилиш субсидиялари (ишлаб чиқариш корхоналари қурилишида ҳаражатларнинг 50%гача); ускуна олиш учун субсидиялар (ишлаб чиқариш корхоналари учун ҳаражатларнинг 50%гача).

Лойиҳаларни амалга оширишга қизиққан ва ЭИХда иш юритаётган корхоналарнинг ахборот таъминоти «Санта-Мария» ЭИХни ривожлантириш жамияти орқали амалга оширилади.

Португалиянинг бошқа Мадейра оролидаги ЭИХ комплекс ҳудудининг вазифа ва имтиёзлар тизими шунга ўхшаш, бироқ, унинг ҳудуди ва фаолият доираси «Санта-Мария» ЭИХга солиштирганда кичикроқ.

Ғарбий Европада тадбиркорлик ҳудудлари фаолият юритмоқда. Тадбиркорлик ҳудудларни тузишдан мақсад иқтисодий қолоқ ҳудудларда миллий тадбиркорларга молиявий-кредит ва солиқ имтиёзлар бериш орқали хўжалик фаолиятини жонлантиришдир. Бу зоналардаги имтиёзлар даражаси, одатда, бевосита тадбиркорлар томонидан ташкил этиладиган иш жойларига боғлиқ. Тадбиркорлик ҳудудлари Буюк Британия ва Францияда мавжуд.

Ғарбий Европа давлатларида илмий-саноат парклар, илмий парклар, технопарклар сифатида маълум бўлган техник-тадбиқ этиш ҳудудлари кенг тарқалган. Уларда принципаал янги технологиялар, материаллар ва товарлар ишлаб чиқиш олиб борилади, илм талаб қилувчи маҳсулотнинг кам миқдорли экспериментал ишлаб чиқарилиши амалга оширилади.

Ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗни ташкил этиш тажрибасига кўра, бу мамлакатларда кўпроқ экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари тарқалганлигини кўриш мумкин. Бу нарса ЭИЗнинг ривожланаётган мамлакатда бажараётган вазифаларидан келиб чиқади: мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлаш; иқтисодиётнинг юқори даражада саноатлашувига эришиш; мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимооти, жаҳон хўжалиги, халқаро савдодаги ўрнини мустаҳкамлаш ва ҳоказо.

Кўпинча, ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий ўсишнинг асосий концепцияси сифатида ЭИЗларни барпо этиш қабул қилинади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, бундай стратегия ўзини оқлади. Ривожланган мамлакатларда барпо этилган экспорт ишлаб чиқариш ҳудудлари кўпроқ ички бозор учун ишласа, ривожланаётган мамлакатлардаги бундай ҳудудлар фаолияти ташқи бозор учун йўналтирилган бўлади.

Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗлар жалб қилинаётган капитал таркибига кўра ҳам фарқ қилади. Агар ривожланган мамлакатларда бу капитал кўпроқ миллий хусусий капиталдан ташкил топса, ривожланаётган мамлакатларда ушбу капитал кўпроқ хорижий хусусий капиталдан иборатдир.

Ривожланаётган мамлакатлардаги ЭИЗлар қилаётган ҳаражатлар таркиби тахминан қуйидагича: бевосита давлат қўйилмалари — 2 — 3%, маҳаллий бюджетдан молиялаштириш — 12 — 15%, имтиёзли давлат кредитлари — 30 — 35%, тижорат таркиби ва хорижий инвесторлар томонидан молиялаштириш — 47 — 56%. Бу ерда ривожланаётган мамлакатлар ЭИЗларига хос хусусият келиб чиқади — ЭИЗлар орқали давлат томонидан хорижий инвесторлар учун қулай преференциал инвестиция муҳити яратилади. Ушбу мамлакатларда миллий хусусий инвесторлар учун турли чегаралар қўйилади. Уларнинг аксарият қисмига миллий инвесторларга ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг камида 90% ини экспортга чиқариш шарти билан капитал қўйишга рухсат берилади.

Ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатлар, хусусан, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида ЭИЗни барпо этиш XX асрнинг 80-йилларидан бошланган. Бу ерда асосий мақсад марказлашган — режали миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиёти

томон очиклигини ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш орқали кучайтириш бўлган. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим: миллий ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлигини ошириш; товарлар ва хизматлар экспортидан ҳамда хорижий инвестициялардан келадиган валюта оқимини кўпайтириш; импорт харажатларини камайитириш; янги турдаги маҳсулот ҳамда хизматларни ўзлаштириш ва бошқалар.

Санаб ўтилган мақсад ва вазифалар ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда ЭИЗни барпо этиш ҳамда уларни бошқаришда ўзига хос хусусиятларнинг шаклланишига олиб келди. Ушбу мамлакатлардаги ЭИЗни барпо этишнинг умумийлиги уларнинг «анклавлиги»дир. ЭИЗга хос хусусият эса ҳудуднинг ташқи иқтисодий режимини белгилашда юзага келади. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида, асосан, эркин тадбиркорлик зоналари ташкил этилади. Бизнинг фикримизча, улар экспорт — ишлаб чиқариш зоналарига тўғри келади. Уларга хос хусусият корхоналарнинг хизматлар экспорти, миллий ва хорижий хўжалик субъектларининг ишлаб чиқариш фаолиятини таъминлашдан иборатлигидадир. Бу зоналар давлатники (Руминия, Венгрия, Болгария), акционер (Польша) ва аралаш (Венгрия) бўлиши мумкин. Уларга ажратилган ҳудудда тегишли инфратузилма яратилади, уни миллий иқтисодий субъектлар ижарага олишади ва хўжалик фаолиятини амалга оширишади.

ЭИЗларни ташкил этиш ва бошқаришда Хитой тажрибаси алоҳида ўрин тутати. Хитой тажрибаси ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари ва ривожланаётган мамлакатлар ичида муваффақиятли ҳисобланади. Мамлакатда ЭИЗни ташкил этиш ташаббуси 1979 йилда ХКП МК томонидан илгари сурилган ва дунё мамлакатлари билан илмий-техник ҳамкорликни ривожлантириш, ишлаб чиқариш кооперацияси ва хорижий инвестицияларни жалб қилишга асосланган очик ташқи иқтисодий сиёсат олиб бориш кўзда тутилган.

Иқтисодий очиклик денгиз соҳили, мамлакатнинг ички қитъа ва чегарага туташ районлари, Янцзи дарёси ҳавзаси орқали амалга оширилди. Хорижий инвестициялар асосан махсус ташкил этилган комплекс иқтисодий ҳудудлар орқали кириб келади.

Хитойда ЭИЗларни ташкил этиш ва бошқариш сиёсати миллий иқтисодиётга хорижий капитални жалб этиш сиёсати билан мос келди. Хитойда ЭИЗни ташкил этиш эволюциясини уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич - 1978 - 1982 йиллар. Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳукукий ва институционал асослари яратилди. Мазкур босқичда дастлабки махсус иқтисодий зоналар - Гуандун (Шэньжен, Чжухай, Шантоу) ва Фуцзянь вилоятларида (Сямань) ташкил этилди.

Иккинчи босқич — 1983 — 1989 йиллар. Бу босқич хорижий инвесторлар билан шартномавий ҳукукий асосдаги ҳамкорликнинг такомиллашуви, хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва ундан фойдаланишдаги давлат сиёсатининг эркинлаштирилиши билан ажралиб туради.

Учинчи босқич — 1990 йилдан ҳозирга қадар. 1990 йилда Шанхай шаҳри яқинида янги очик район Пудун барпо этилди. Бу район иқтисодий ва ҳукукий тартибига кўра эркин иқтисодий зонага тўлиқ мос келади. Пудун районини ташкил этишдан мақсад Шанхай шаҳрини модернизация қилиш ва Янцзи дарёси ҳавзаси минтақасини ривожлантириш эди. 1990 йилда унинг ҳудудида биринчи эркин савдо зонаси — «Вейгацяо» ташкил этилди. Ушбу зона экспорт ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланади. Бу ердаги хорижий инвестициялар иштирокидаги 202 та корхонанинг 140 таси тўлиқ хорижий корхона ҳисобланади. Унинг ташкил этилишини мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётига очилишини таъминлашдаги янги босқич сифатида баҳолаш мумкин.

Махсус иқтисодий зоналар экспорт, ишлаб чиқариш, савдо, илмий-ишлаб чиқариш вазифаларини бажаради. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири алоҳида фарқларга эга. Бу фарқлар солиқ ва божхона тартибида ўз аксини топади. Хитойдаги махсус иқтисодий зоналарнинг ўзига хослиги шундаки, ҳудуддаги корхонанинг ишлаб чиқариши ташқи

Чжуцзян дарёси дельтаси (Гуандун)	11,6	9,6	7,9	22,2	28,0	16,5	25,5	24,5	22,6
Фуцзянь	3,4	3,4	2,8		8,5	3,2	7,1	7,9	6,9
Чанцзян дарёси дельтаси (Шанхай, Цзянсу, Чжэцзян)	24,2	20,6	20,5	20,0	27,7	34,6	20,8	21,6	31,3
Бохай қўлтиғи зонаси (Пекин, Тяньцзинь, Ляонин)	10,6	9,6	9,6	8,9	12,0	16,0	12,7	15,6	14,8
Шаньдун	6,5	7,7	10,5	5,7	7,4	14,3	7,7	6,1	7,8
Бешта ҳудуд бўйича жами	56,3	50,9	51,3	65,4	83,6	84,6	73,8	75,7	83,4

ЭИЗлар аста-секинлик билан Хитой иқтисодий ривожланишининг асосий омилига айланиб борди. Масалан, 2000 йилда мамлакат ЯИМнинг 56%и ЭИЗда яратилган бўлса, 2005 йилга келиб ушбу кўрсаткич 58% дан ошиб кетди.

Таҳлиллар кўрсатишича, 1995 — 2005 йилларда экспорт ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳудудлар улуши Хитой ташқи савдоси ва экспортида мунтазам равишда ортиб борди ва ушбу кўрсаткич 1995 йилда 84% га тенг бўлган бўлса, 2005 йилга келиб 90% дан ошиб кетди (7.3.3-жадвал).

7.3.3-жадвал

ЭИЗларнинг Хитой ташқи савдо айланмасидаги улуши, фоиз ҳисобида¹¹⁹

Ҳудудлар	1995 й.		2000 й.		2005 й.	
	Айланма	Экспорт	Айланма	Экспорт	Айланма	Экспорт
Чжуцзян дарёси дельтаси (Гуандун)	38,6	39,7	37,0	37,5	30,9	31,6
Фуцзянь	5,4	5,4	4,8	5,5	4,0	4,7
Чанцзян дарёси дельтаси (Шанхай, Цзянсу, Чжэцзян)	20,2	21,2	28,5	28,7	38,3	38,5
Бохай қўлтиғи зонаси (Пекин, Тяньцзинь, Ляонин)	13,9	11,8	12,9	10,4	10,9	9,0
Шаньдун	5,9	6,1	6,0	6,5	6,3	6,3
Бешта ҳудуд бўйича жами	84,0	84,2	89,2	88,6	90,4	90,7

Умуман, Хитой эркин иқтисодий зоналарига хос қуйидаги хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин: ЭИЗни босқичма-босқич барпо этиш; хорижий инвестициялардан кенг фойдаланиш; улардаги тармоқларни яратишдаги муҳим устуворлик — саноат ишлаб чиқаришни шакллантириш; зоналарнинг экспорт-ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги; ишлаб чиқаришга импорт хом ашёсини жалб этиш; солиқ тизимининг ҳудудлар бўйича уларнинг ривожланиш хусусиятларига кўра табақалашганлиги;

ЭИЗнинг маҳаллий ва марказий ҳукумат органлари билан биргаликда бошқарилиши; бозор муносабатларининг социалистик муносабатлар билан уйғунлашганлиги.

Хиндистонда ЭИХларни ривожлантиришда асосий урғу инфор­мацион технологиялар, фармацевтика, биотехнологиялар, текстил, нефтни қайта ишлаш ва автомобил қисмлари саноати соҳаларига қаратилган ва ҳудудий нуктаи назардан

Махараштра, Гужарат, Хайдарабод, Андхра Прадеш, Тамил Наду ва Дехли штатларида мужассамланган. Ушбу 6 та штатга Ҳиндистоннинг бошқа ҳудудларига қараганда энг кўп хорижий инвестициялар кирган.

Ҳиндистондаги фаолият юритаётган ЭИХлар улардан кўзда тутилган мақсадга – экспорт ҳажмини оширишга – қанчалик эришганини таҳлил этиш учун қуйидаги рақамларга мурожаат этамиз. 2007-08 молиявий йил мобайнида (Ҳиндистон молиявий йили 1 апрелда бошланиб 31 мартда тугайди) 163 млрд. АҚШ долларлик товарлар экспорт қилинган бўлса, 2008-09 молиявий йилда бу рақам 14 фоизга ошди ва 185 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Келгуси йилда эса глобал иқтисодий таназзул сабаб экспорт ҳажми 5 фоизга камайди ва 177 млрд. АҚШ долларига тенг бўлди. Лекин бу давр мобайнида ЭИХларнинг мамлакат экспортидаги улуши узлуксиз равишда ўсиб борди. Яъни 2007-08 йилда ЭИХлардан бўлган экспорт 16.5 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган ва 2008-09 йилда эса бу кўрсаткич 22 млрд. АҚШ долларини ташкил этган, ёки ЭИХлардан бўлган экспорт жами мамлакат экспортининг 10-11 фоизини ташкил этган. Лекин келгуси йилда, 2009-10 йилда ЭИХлардан бўлган экспорт ҳажми кескин ўсиб 46.51 млрд. АҚШ долларига етди ва унинг улуши жами мамлакат экспортида 26 фоиздан ошиқроқ бўлди³⁴. Бошқа сўзлар билан айтганда, ЭИХлар бугунги кунда мамлакат экспортининг тўртдан бир қисмидан ортиғини таъминламоқда ва Ҳиндистонга хорижий инвестицияни кириб келишида муҳим рол ўйнамоқда.

ЭИХларнинг Ҳиндистон учун бугунги кундаги аҳамиятини инкор этиб бўлмаслигини қуйидаги рақамлар ҳам исботлайди: агар ЭИХларни ҳисобга олинмаса 2009-10 йилдаги Ҳиндистон экспорти бор йўғи 130 млрд. АҚШ долларини ташкил этади холос, бу эса 2008-09 йилдаги ЭИХларсиз ҳисобланган 163 млрд. АҚШ долларилик экспортдан 20 фоиз камдир. Яъни, глобал иқтисодий таназзулга қарамасдан ЭИХлар экспортнинг 100 фоизга ўсишига эришган бир вақтда Ҳиндистоннинг ЭИХларсиз қисмида экспорт 20 фоизга камайган³⁵.

7.4. Оффшор зоналарнинг географик таркиби ва гуруҳланиши

«Оффшор» атамаси илк бор 1950 йилларнинг охирларида АҚШда қўлланила бошланган. «Оффшор» («off shore») инглизча сўз бўлиб, қирғоқдан ташқарида, деган маънони англатади. Оффшор зона эса муайян давлатнинг иқтисодий жиҳатдан эркин ҳудудидир. Бу ҳудудда юридик мақомга эга шахсларга нисбатан солиқ имтиёзлари яратилади, бухгалтерия ҳисоботи ва аудит бўйича талаблар камайтирилади, божхона тўловлари ва савдо чекловлари қисман ёки бутунлай олиб ташланади.

У ёки бу ҳудудни оффшор зонага айлантириш учун унда солиқ қонунчилиги бўйича эркинликлар ва норезидент компанияларни рўйхатга олишда имтиёзли шарт-шароитлар яратилиши, сиёсий ва иқтисодий барқарорлик таъминланиши, халқаро телекоммуникация ва транспорт тармоқлари ривожланган бўлиши, ҳудудда сиёсий танглик ва давлат тўнтарилиши хавфи, эҳтимоли бўлмаслиги лозим (6.4.1-расм).

Ҳозирги кунда мавжуд оффшор зоналарни қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- классик оффшор зоналар. Бу ҳудудларда корхоналар солиқлар ва молиявий ҳисоботлардан озод этилган бўлади. (Сейшель ороллари, Белиз, Доминика, Панама каби ҳудудлар);
- солиқ юки паст бўлган оффшор зоналар;
- корхоналарни рўйхатдан ўтказиш, бизнесни юритиш ва солиқ тўлови бўйича айрим имтиёзларга эга оффшор зоналар.

³⁴ K. Bhattacharya: The rise of special economic zones Is the time ripe for taking a fresh look at the SEZ policy? A. K. Bhattacharya/ New Delhi May 19, 2010

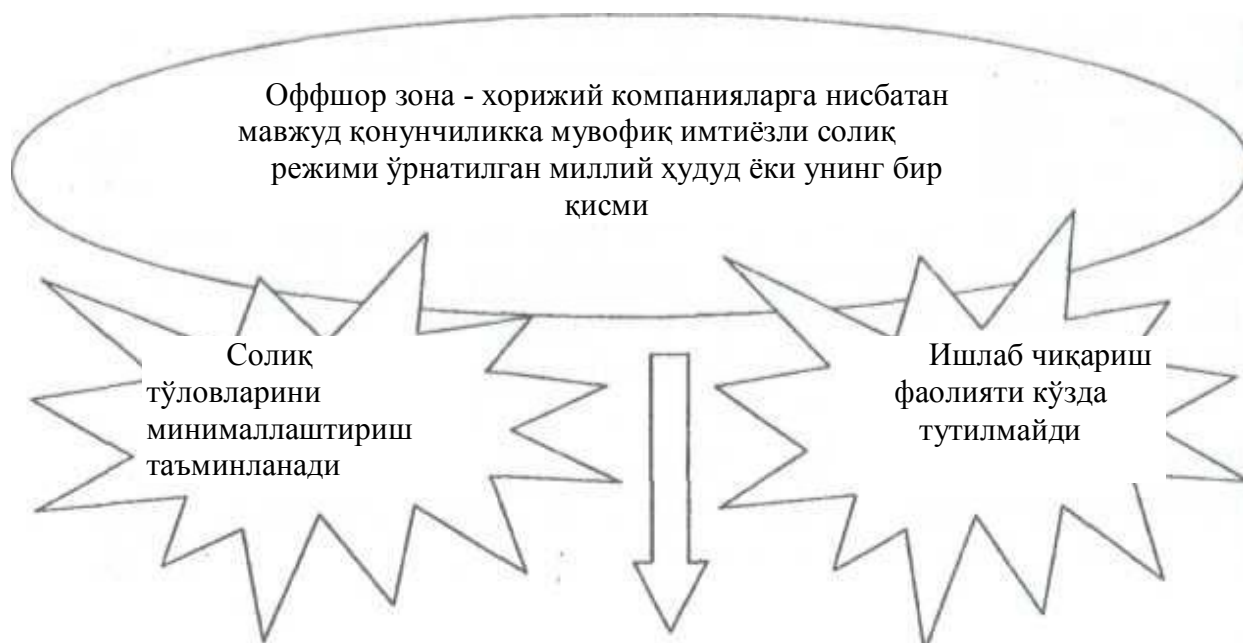
³⁵ www.business-standard.com/india/nes/a-k-bhattacharyarisespecial-economic-zones/395354/

Британиянинг Виргин ороллари, Сейшель ороли, Белиз, Доминика, Невис, Гибралтар, Панама, Багама ороллари, Гонконг, Кипр, Буюк Британия, АҚШ ва бошқалар дунёга танилган оффшор ҳудудлар ҳисобланишади.

Оффшор зоналарнинг географик таркибини ўрганиш уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш имконини беради:

1. Юқори иқтисодий ривожланиш даражасига эга бўлмаган, аммо сиёсий жиҳатдан барқарор бўлган ороллар, кичик давлатлар (Багам ороллари, Британиянинг Виргин ороллари, Вануату, Сейшель ороллари). Одатда, бу давлатлар оффшор компанияларнинг ҳисобот беришлари бўйича ҳеч қандай талаб қўймайдилар. Уларнинг ягона талаби мамлакат бюджетига тўланадиган йиллик йиғимларни тўлаш ҳисобланади.

2. **Оффшор компаниялардан ташқари, мамлакат резидентларига тегишли бўлмаган ушбу ҳудудда хўжалик фаолиятини юритувчи оддий оффшор компаниялар ҳам мавжуд бўлган давлатлар.**

7.4.1-расм. Жаҳон иқтисодиётида оффшор зоналар

- солиққа тортиш режими;
- солиқлардан озод қилиш ва имтиёзлар тақдим этиш механизми;
- валюта чекловларининг мавжудлиги;
- конфиденциалликни таъминлаш;
- ҳисобот тақдим этиш хусусиятлари;
- сиёсий рисклар;
- оффшор зонада иш олиб бориш ва ташкил этиш бўйича хизматларни таъминловчиларнинг малакаси;
- мамлакат оффшор зонасининг репутацияси;
- компанияни таъсис этиш ва қўллаб-қувватлаш бўйича харажатлар;
- фаолият соҳаларига рухсат;
- икки томонлама солиққа тортишнинг олдини олиш мақсадида компанияларни халқаро келишувларда рўйхатдан ўтказиш.

Албатта, корхонанинг иқтисодий манфаати ушбу мамлакатга қаратилган бўлса, у солиқлардан озод этилмайди. Компания ҳеч қандай хўжалик фаолиятини юритмаганлигини исботлаш учун, бу мамлакатлар ҳисобот ва аудит текшируви ўтказилишини талаб этадилар. Ушбу давлатларда ҳукумат томонидан қаттиқ назорат ўрнатиш бўлиб, уларнинг нуфузи баландроқдир.

3. Умуман, оффшор саналмайдиган мамлакатлар. Бу мамлакатларга АҚШ, Буюк Британия, Канада ва бошқалар киради.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, оффшор зоналарнинг ижобий жиҳатлари жаҳон амалиёти учун анъанавий ва янги ижтимоий-иқтисодий масалалар ечими билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Шу билан бирга **оффшор зоналарнинг ўзига хос салбий жиҳатлари ҳам мавжуд:**

—хорижий инвестициялар ҳажмига нисбатан оффшор ҳудудини ташкил этиш учун катта миқдорда ўзини оқламайдиган маблағларнинг сарфланиши;

—ҳудудларда жойлашган фирмаларнинг ички бозорни халқаро стандартларга жавоб бермайдиган товарлар демпинги майдони сифатида ишлатишга уринишлари;

—оффшор ҳудудни яратиш орқали сиёсий ва миллий-маданий муаммоларни ечишга уринишларнинг оқланмаслиги;

—ҳудуднинг келажакдаги фаолияти тўғрисида иқтисодий аниқ прогнозларнинг мавжуд эмаслиги;

- ҳудуддаги ҳамма субъектлар фаолияти ва амалга ошираётган операцияларига нисбатан имтиёзларнинг асоссиз қўлланилиши.

Оффшор зоналарда оффшор компанияларни ташкил этишда маълум қийинчиликлар ва муаммолар мавжуд бўлишига қарамасдан, хорижий оффшор компания фаолиятининг асосини солиққа тортиш бўйича имтиёзларни жорий этиш уларнинг жозибадорлигини янада оширмоқда. Оффшор зонада фаолият юритаётган компаниялар ва уларнинг операциялари турли хил. Халқаро бизнесда вазифасига кўра оффшор компанияларнинг стандарт турлари имтиёзли солиқ ҳукуқи бўйича мураккаблашади. Уларнинг қуйидаги асосий турларини фарқлаш мумкин:

1. Савдо-воситачилик фирмалари:

—экспорт-импорт фирмалари;

—дистрибьютор ва сотиб олувчи компаниялар.

2. Холдинг типдаги компаниялар:

—оператив-холдинг компаниялар;

—инвестиция компаниялари;

—кемага эгалик қилувчи компаниялар;

—кўчмас мулкка эгалик қилувчи компаниялар;

—саноат мулки объектларига эгалик қилувчи компаниялар.

3. Молиявий ихтисослашган компаниялар:

—оффшор банклар;

—молиявий воситачилик компаниялари;

—суғурта сектори корхонаси;

—умумий суғурта компанияси;

—қайта суғурталовчи компаниялар.

Оффшор компаниялар иштирокидаги операциялар тизими ўзгармайди. Улардан асосийлари экспорт ва импорт операциялари ҳисобланади.

Оффшор компаниялар қуйидаги хусусиятларга эга:

—оффшор компания рўйхатдан ўтган ҳудудга нисбатан норезидент бўлиши керак. Оффшор компаниянинг ҳамма турдаги тижорат операциялари у рўйхатдан ўтган мамлакат ташқарисида амалга оширилиши лозим;

—оффшор компания солиқлардан қисман ёки бутунлай озод қилинади ва бюджетга йиллик йиғимларнигина тўлайди;

—компанияни рўйхатга олиш ва бошқариш тизими анча соддалаштирилган. Уни бошқариш котиблик компанияси орқали амалга оширилади;

—валюта назорати, молиявий ҳисоботга бўлган талаблар деярли йўқ. Аудиторлик текширувларини ўтказиш талаб этилмайди;

—оффшор фирмага эгалик қилиш аноним равишда, махфийлик кафолати асосида

амалга оширилиши мумкин.

Тадбиркор оффшор компанияга асос солиб, ўз маҳаллий фирмаси солиқлари миқдорини қонуний асосда сезиларли даражада камайтиради. Маҳаллий фирманинг оффшор компания билан биргаликда фаолият юритиши натижасида даромад солиғи тўланмайди ва ижтимоий тўловлар сезиларли даражада камайтирилади.

Оффшор компаниялар турли хил мақсадларда ташкил этилиши мумкин:

Ҳисоб рақам очиш учун восита. Агар тадбиркор хорижда валюта банк ҳисоб рақамини очмоқчи бўлса, у оффшор компанияни рўйхатдан ўтказиб, чет эл банкида компания номига ҳисоб рақам очиши, бундай ҳисоб рақамни чет эллик ҳамкорлар билан нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланиши мумкин;

Экспорт-импорт операцияларидан тушган фойдани жойлаштириш. Битимдан тушган фойданинг асосий қисми солиққа тортиш даражаси юқори бўлган жойда эмас, балки оффшор ҳудудда жойлаштирилади. Бунинг учун операциялар занжирида биргина воситачи, яъни оффшор компания бўлиши кифоя.

Бартер. Бўш пул маблағларига эга бўлмаган, аммо бозорда талаб этилаётган товарга эга бўлган иккита фирма ўртасидаги бартер операцияларини амалга оширишда оффшор компаниянинг воситачи ролини бажариши жуда қулай. Бу ҳолда оффшор компания бартер битимидан даромад олади.

Холдинг-компания. Айтайлик, тадбиркор маҳаллий «А» фирманинг акциялар пакетини сотиб олмақчи. Аммо у номининг акциядорлар реестрида рўйхатдан ўтишини ва тадбиркорга тўланадиган дивидендларнинг солиққа тортилишини истамаяпти. Агар у акцияларни сотиб юбориш истагини билдирса, даромади ҳам солиққа тортилади. Бу муаммоларнинг барчасини «В» оффшор компаниясини рўйхатдан ўтказиб ҳал қилиши мумкин. «В» компания «А» фирманинг акцияларини тўғридан-тўғри ёки воситачи «С» инвестицион компания орқали сотиб олади. Охириги ҳолда «В» ва «С» компаниялар ўртасида шартнома тузилади. Унга асосан «С» компания ўз номидан, аммо «В» компания ҳисобидан «А» фирманинг акцияларини сотиб олади. «В» компания оладиган дивидендлар оффшор зонага жойлаштирилади. Оффшор зонада эса даромад солиққа тортилмайди.

Оффшор компаниялар маҳаллий солиқлардан бутунлай озод этилади. Улар рўйхатдан ўтаётганда бир марталик рўйхатдан ўтиш ва йиллик бадални тўлайдилар, холос. Оффшор тартибда фаолият юритаётган компанияларга хос бошқа бир белги — оффшор компаниянинг рўйхатдан ўтган мамлакат ҳудудида тижорат операциялари билан шуғулланишининг ман этилганлигидир. Бу компанияга қонун доирасидаги солиқ мажбуриятлари ва ҳаддан ташқари юқори божхона тарифлари, валюта назорати, экспорт-импорт квоталаридан озод бўлиш усулларида фойдаланиш имконини беради. Оффшор зоналардаги имтиёзли тартиб, валюта чекловларининг йўқлиги, фойдани эркин олиб чиқиб кетиш, божхона божлари ва хорижий инвесторлар учун йиғимларнинг пастлиги, низом капитали даражасининг пастлиги (одатда, шунчаки декларация қилинади, аммо бадал тўланмайди) ва бошқалар ҳисобланади.

Оффшор зоналар фаолиятининг жаҳон тажрибаси кўрсатишича, оффшор компаниялар фаолиятини тартибга солишда мамлакатлар ўртасида баъзи йўналишлар бўйича фарқлар ва қарама-қаршиликларнинг ҳам мавжудлигини кўриш мумкин. Шунга қарамасдан, бу зоналардаги асосий хусусият солиққа тортишдаги имтиёзлар билан боғлиқдир (7.4.1-жадвал).

Оффшор жозибадорлигининг муҳим омили бу тартибнинг барқарорлиги ҳисобланиб, одатда, оффшор компаниялар рўйхатдан ўтгандан бошлаб 15 — 25 йил мобайнида инвестор оффшор зонадаги нохушликлардан қафолатланган бўлади.

7.4.1-жадвал

Жаҳондаги баъзи оффшор зоналардаги имтиёзлар ва улар ўртасидаги фарқлар

	Лихтенштейн	Мальта	Дубай	Багам ороллари
Компания статуси	Холдинг компаниялар	Носавдо оффшор компаниялари (ИТОС) Савдо оффшор компаниялари (ТОС)	«Джебел Али» эркин 30-насидаги компания	Халқаро тадбиркорлик компаниялари
Корпорация солиғи	Йўқ	ИТОС - йўқ ТОС - 5%	Йўқ	Йўқ
Капитални кўпайтириш учун солиқ	Йўқ	Йўқ	Йўқ	Йўқ
Мерос солиғи	0,5 - 18%	Озод этилган	Йўқ	Йўқ
Капиталга йиллик солиқлар	0,05-0,1	Йўқ	Йўқ	Йўқ
Даромад турлари бўйича солиқлар;				
- дивидендлар	4%	Озод этилган	Йўқ	Йўқ
- фоизлар	4%	Озод этилган	Йўқ	
- роялти	Йўқ	Озод этилган	Йўқ	Йўқ
Жисмоний шахсларга даромад солиғи	17,82%гача	Мальтада яшовчи хорижликлар учун 15%	Йўқ	Йўқ
Валюта назорати	Йўқ	Озод этилган	Йўқ	Озод этилган
Молиявий ҳисоботларни эълон қилиш мажбурияти	Талаб этилмайди	етос-озод этилган ТОС - ҳа	Йўқ	Йўқ
Акциядорлар номининг ошкор этилиши	Талаб этилмайди	МТОС - ҳа ТОС - йўқ	Ҳа	Йўқ

7.5. Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ва ривожланиш истиқболлари

Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари қуйидагилардан иборат: иқтисодиётда фаол таркибий силжишларнинг амалга оширилиши; экспорт сиёсатида хом ашё экспортидан тайёр маҳсулот экспортига ўтилиши.

Ўзбекистонда ЭИЗни ташкил этиш иқтисодиётни модернизациялаш ва технологик жиҳатдан қайта қуриш жараёнидаги қуйидаги муҳим устувор вазифаларни амалга ошириш имконини беради:

- ҳудудларни ривожлантириш;
- янги ишчи ўринларини яратиш;
- иқтисодиётнинг ноанъанавий тармоқларини ривожлантириш;
- ишлаб чиқариш жараёнига илмий ишланмаларни жорий этиш;
- хорижий инвестицияларни жалб этиш асосида рақобат бардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш ва улар фаолиятига доир **муносабатлар 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги** Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади. Олий Мажлис Сенатининг ўн тўққизинчи ялпи мажлисида маъқулланган **«Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги** Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни эса амалдаги Қонуннинг эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш тартиби, уларнинг турлари, мазкур зоналар иштирокчиларига қўшимча имтиёз ва преференциялар бериш механизмини ўзида акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги Қонунда «...Эркин ишлаб чиқариш зоналари мақсадли ижтимоий-иқтисодий дастур бўлиб, янги ишлаб чиқариш муносабатлари асосида алоҳида олинган ҳудудда тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устувор тармоқларига хорижий инвестицияларни жалб этиш, истиқболли технологияларни эркин рақобат, маъмурий-иқтисодий мустақиллик ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш тамойиллари асосида жорий этилишидир. Бу мақсад учун ўша ҳудудда жойлашган корхоналарни ижарага олиш, кооператив, қўшма ва чет эл корхоналарини куриш ва уларни эксплуатация қилиш эвазига эришилади», деб таъкидланади.

Мамлакатимизда ҳам, ЭИХларни ташкил этишга катта аҳамият берилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги фармони³⁶ кўра, Навоий шаҳрининг халқаро аэропорти ҳудуди яқинида «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зона (ЭИИЗ) ташкил этилган бўлса, 2012 йил 13 апрелдаги ««Ангрен» махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида»ги фармони³⁷ кўра, Тошкент вилоятида махсус индустриал зона (МИЗ) ташкил этилади³⁷. «Ангрен» МИЗда амал қиладиган имтиёзлар ҳам ТТХИларни жалб қилишда кучли рағбатлантириш тизимига эга бўлади.

Ушбу ҳудудларнинг фаолият кўрсатиш муддати 30 йилни ташкил этиб, кейинчалик узайтирилиши мумкин. Мазкур ҳудудларни ташкил этишдан кўзланган мақсадлар белгилаб олинди ва уларга киритиладиган инвестициялар миқдорига қараб амал қиладиган алоҳида солиқ, божхона имтиёзлари белгилаб қўйилди (7.5.1-жадвал).

7.5.1-жадвал

Ўзбекистондаги ЭИХларда амал қиладиган имтиёзлар³⁸

Имтиёзлар	Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4059-сонли «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги фармони (2.12.2008)	Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4436-сонли ««Ангрен» махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида»ги фармони (13.04.2012)
Солиқ ва мажбурий тўлов	«Навоий» ЭИИЗда рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектлар ягона солиқ тўлови, фойда, ер, мол-мулк	«Ангрен» МИЗ қатнашчилари фойда, мол-мулк, ободонлаштириш ва ижтимоий

³⁶ www.lex.uz/home/doc/1411630.

³⁷ Халқ сўзи, № 73 (5493) 14.04.2012.

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4059 ва ПФ-4436-сонли фармонлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

имтиёзлари	хамда ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиқлари ва мажбурий тўловлардан (Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмадан ташқари) озод этилади	инфратузилмани ривожлантириш солиғи, кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови ва Республика йўл жамғармасига ажратмалар тўлашдан озод этилади
Инвестиция микдориغا қараб имтиёзларнинг амал қилиш муддати	3 млн. дан 10 млн. еврогача – 7 йил; 10 млн. дан 30 млн. еврогача -10 йил, кейинги 5 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз микдорида белгиланади; 30 млн. евродан ортиқ бўлганда – 15 йил, кейинги 10 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови амалдаги ставкадан 50 фоиз микдорида белгиланади	- 300 минг дан 3 млн. АҚШ доллари гача - 3 йил; - 3 млн.дан 10 млн. АҚШ доллари гача - 5 йил; - 10 млн. АҚШ доллари дан ортиқ бўлганда -7 йил
Божхона имтиёзлари	ЭИИЗда фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида олиб келинаётган асбоб-ускуналар, хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинади	«Ангрен» МИЗ ҳудудига Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича олиб кириладиган ускуналар, бутловчи буюмлар ва материаллар бож тўловлари (божхона йиғимларидан ташқари) тўлашдан озод қилинади

“Навоий” ЭИИЗда бериладиган имтиёзлардан яна бири, ЭИИЗда рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб келинаётган асбоб-ускуналар, хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан озод қилинади. Агар Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мўлжалланган маҳсулотни ишлаб чиқаришни кўзда тутиб, хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар мамлакатга олиб кирилса, бунда божхона тўловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, белгиланган ставкаларнинг 50%и микдорида ундирилади, бунда уларни тўлаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин.

«Навоий» ЭИИЗда фаолият юритувчи хўжалик субъектларига алоҳида ҳукукий тартиб, яъни уларнинг ҳудудга кириши, ҳудудда бўлиши ва чиқиб кетиши, шунингдек, улар томонидан меҳнат фаолиятини амалга оширишлари учун рухсатномалар олишнинг соддалаштирилган тартиби жорий этилди. Бу имтиёзларнинг барчаси фақат ЭИИЗ ҳудудида фаолият кўрсатаётган ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар учун тааллуқли эканлиги белгилаб қўйилди. Имтиёз ЭИИЗ резидентлари томонидан киритилган тўғридан-тўғри инвестиция микдориغا қараб берилади.

Навоий аэропорти базасида эркин индустриал-иқтисодий зонани ташкил этиш, шунингдек, Навоий шаҳрида янги барпо этилган аэродромни халқаро оператор — Кореянинг «Кореан Эйр» компанияси бошқарувига бериш тўғрисидаги қарорнинг қабул қилиниши туфайли олдимизда катта истиқболлар очилади.

Халқаро интермодал логистика марказининг ташкил этилиши ундан нафақат Жануби-Шарқий Осиёни Европа билан боғлайдиган қитъалараро транспорт-экспедиция узели сифатида фойдаланиш имконини беради. Айни пайтда у Навоий вилояти ва қўшни ҳудудларда янги, юксак технологияларга асосланган ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш учун зарур шароитлар яратади.

Эркин индустриал-иқтисодий зона — бу мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни, биринчи галда, тўғридан-тўғри инвестицияларни фаол жалб этишнинг

муҳим омилдир. Навоий республикамизда саноат соҳасида улкан салоҳиятга эга вилоят. Бу ҳудудда 20 тадан ортиқ йирик саноат корхоналари фаолият юритади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2008 йил 2 декабрда қабул қилинган «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони вилоят, хусусан, Навоий шаҳрининг ишлаб чиқариш салоҳиятини янада мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш, юқори технологияларни жорий этиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида янги имкониятларни очиб беради. Ушбу ҳужжатда жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва дунё бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, энг аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, Навоий вилоятининг саноат салоҳиятини, ишлаб чиқариш, транспорт-транзит ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш мақсадлари кўзда тутилган.

Ушбу Фармонга биноан, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона фаолиятини мувофиқлаштирувчи қуйидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди:

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолиятини ташкил этиш чора – тадбирлари тўғрисида (Вазирлар Маҳкамаси Қарори 27.01.2009 й. № 21);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси тўғрисида Низом; (ВМ Қарори 27.01.2009й. № 21 сон қарорига 1 илова);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона дирекцияси Давлат унитар корхонасининг Уставини тасдиқлаш тўғрисида (ВМ Қ 19.02.2009й. № 48);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона дирекцияси Давлат унитар корхонасининг Устави (ВМ Қ 19.02.2009й. № 48 сон қарорига илова)

Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зона ҳудудига кириши, ундан чиқиб кетиш, у ерда бўлиш ва ишга ёлланганининг соддалаштирилган тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида (ВМ Қ 9.04.2009й. № 104);

Хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудига кириши, ундан чиқиб кетиш, у ерда бўлиши ва ишга ёлланганининг соддалаштирилган тартиби тўғрисида Низом (ВМ Қ 9.04.2009й. № 104 қарорига илова);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолиятини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида (ВМ Қ 9.04.2009й. № 105);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасининг маъмурий кенгаши тўғрисида Низом (ВМ Қ 9.04.2009й. № 105 сон қарорга 1 илова);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасида жойлаштириш учун инвесторлар танлаш тартиби тўғрисида Низом (ВМ Қ 9.04.2009й. № 105 сон қарорга 2 илова);

Хўжалик юритувчи субъектларни “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасининг хўжалик фаолияти қатнашчилари сифатида рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида Низом (ВМ Қ 9.04.2009й. № 105 сон қарорга 2 илова);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида алоҳида божхона режими ҳамда алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш тўғрисида (ВМ Қ 23.04.2009й № 120);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудидаги алоҳида божхона режими тўғрисида Низом (ВМ Қ 23.04.2009й. № 120 сон қарорига 1 илова);

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби тўғрисида Низом (ВМ Қ 23.04.2009й. № 120 сон қарорига 2 илова).

Президент фармонида унинг фаолияти 30 йилга мўлжаллангани, бу муддат кейинчалик узайтирилиши мумкинлиги, зонада рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектлар замонавий хорижий техника ва асбоб-ускуналар, технологик линиялар ва модуллар, иновация технологияларини жорий этиш ҳисобига жаҳон бозорларида

рақобатбардош маҳсулотларни кенг қўламда ишлаб чиқаришдек долзарб йўналишларда иш олиб боришлари, бунда ишлаб чиқарувчиларга алоҳида божхона, валюта ва солиқ режимлари қўлланиши, уларга қатор имтиёзлар берилиши белгиланганлиги бу қизиқишга сабаб бўлмоқда.

Президент фармонида «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг асосий йўналиши — замонавий хорижий юқори унумли асбоб-ускуналар ва техника, технологик линиялар ва модулар, инновация технологияларини жорий этиш ҳисобига юқори технологияли, жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулотларни кенг қўламда ишлаб чиқаришдан иборат деб белгилаб қўйилган.

«Навоий» ЭИИЗда рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектларга қуйидагилар рухсат этилади:

- улар ўртасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар бўйича ҳисоб-китоб ва тўловларни ЭИИЗ ҳудудида хорижий валютада амалга ошириш;

- Ўзбекистон Республикаси резидентлари бўлган бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматларнинг ҳақини эркин алмаштириладиган валютада тўлаш;

- экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ҳақ тўлаш ҳамда ҳисоб-китоб қилишнинг уларга қулай шартлари ва шаклларида фойдаланиш.

«Навоий» ЭИИЗни яратиш концепцияси қуйидаги тўртта блок — хабни синергия қилишга асосланади: транспорт-логистика, индустриал, инновацион, туристик ва маданий-рекреацион. Лойиҳани уч босқичда амалга ошириш режалаштирилган ва ҳар бир босқичда 500 гектаргача майдон ўзлаштирилади.

Ўзбекистонда эркин индустриал-иқтисодий зонани ташкил этиш учун айнан Навоий вилояти бежиз танланмаган. Сабаби, бу ерда мавжуд саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар жаҳоннинг 50 дан зиёд давлатларига экспорт қилинмоқда. Қолаверса, кейинги йилларда Қизилқум минтақасида нодир қимматбаҳо металллар, фосфорит хом ашёсининг янги конлари ўзлаштирилаётганлиги, янги замонавий корхоналар қурилиб, ишга туширилаётгани бу воҳанинг улкан миқёсдаги тараққиёт ва юксалиш йўлидан бораётганидан далолат беради.

Бундан ташқари, Навоий шаҳри аэропортида тўлиқ реконструкция ва модернизация ишлари амалга оширилди. Натижада халқаро андозаларга мос 4 километрдан кўпроқ учиш-қўниш йўлаги қуриб битказилиб, замонавий бошқариш тизими бунёд этилди, мураккаб об-ҳаво шароитида ҳам турли даражадаги, оғирлиқдаги ҳаво кемаларини қабул қилиш ва учуриш имкониятлари яратилди. Ушбу аэропортдаги қитъалараро интермодал логистика маркази эса Ҳамдўстлик давлатларида ягона бўлиб, бу ерда юкларни тезкорлик билан тушириш, ортиш, тақсимлаш, махсус омборларга жойлаштириш мумкин. Осиёдан Европага, Европадан Осиёга жўнатиладиган юклар глобал юк ташиш тармоғининг муҳим бўғинига айланадиган ана шу марказдан ўтади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси Корея Республикасидан лизинг асосида 2 та «А 300 — 600 Ф» русумли юк самолётини харид қилиб, уларни логистика ихтиёрига берди. Пировардида марказнинг салоҳияти юксалиб, унинг учун жаҳондаги барча юк бозорларига йўл очилди. Чунки янги ҳаво кемасининг ҳар бири 40 тоннагача юк билан 7 минг километр масофани тўхтамасдан босиб ўта олади. Кўриниб турибдики, Навоий аэропортида халқаро қатновни амалга оширадиган барча замонавий самолётларга тезкор, юқори сифатли техник ва сервис хизмати кўрсатиш учун кенг имкониятлар мавжуд.

Бундан ташқари, қулай географик жойлашув юкларни Ўзбекистон орқали ташишда вақт ва ташиш харажатларини иқтисод қилиш имконини янада оширади. Жумладан, юклар Жануби-Шарқий Осиёдан Европага Дубай орқали эмас, балки Навоий орқали ташилса, масофа 1000 километрга, вақт эса 1,5 соатга қисқаради ва ҳар бир самолётдан 15 тонна ёқилғи тежаб қолинади. 2009 йилда «Кореан Эйр» компаниясидан миллий авиаком-

паниямиз ижарага олган замонавий транспорт самолётлари билан ушбу аэропортдан халқаро йўналишлар бўйича 330 дан ортиқ рейс амалга оширилди ва қарийб 8,5 минг тонна юк ташилди. Бу Навоий шаҳри аэропортини глобал логистика тармоғига интеграциялаш имконини берди³⁹

“Навоий” халқаро аэропорти Korean Air бошқарувига ўтгандан сўнг унинг иқтисодий кўрсаткичлари сезиларли даражада ижобий томонга ўзгарди. 2009 йилнинг 6 ойи мобайнида “Навоий” аэропортидан учишлар сони ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 3 баробардан ортиқ ўсди, яъни 133 дан 433 тага етди. Аэропортнинг юк ташиш терминали орқали ташилган юклар ҳажми 15 тоннадан 3337 тоннага етди. Аэропортнинг фойдаси эса, 10 мартага кўпайди ва 5810 минг АҚШ долларини ташкил қилди³⁹.

Яна бир ижобий ҳолат - бу «Навоий» ЭИИЗнинг Европани Хитой билан боғлайдиган қисқа халқаро «Е 40» автомагистралига ва Марказий Осиё, МДХ, Жануби-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ, Форс кўрфази мамлакатлари билан боғлайдиган темир йўлларга яқинлигидир. Юкларни автомобилларда Навоий орқали Хитой — Европа йўналиши бўйича ташиш, Россия — Хитой йўналишига қараганда масофанинг 1000 километрга қисқаришига ва ҳар бир автомобилдан 800 долларгача транспорт харажатларининг тежалишига олиб келади.

2010 йилнинг якунига келиб “Навоий” ЭИИЗда 7 та корхона очилди⁴⁰. Улар электроника, автомобил эҳтиёт қисмлари, косметик маҳсулотлар, полимерни қайта ишлаш ва озиқ-овқат саноати соҳасига тегишли корхоналардир.

“Ўзбектелеком” АК ва Сингапурнинг “Servetchno Pte. Ltd” компаниялари билан ҳамкорликда тузилган “Telecom Innovation” қўшма корхонаси ташкил этилди. Ушбу лойиҳанинг қиймати 1,6 млн. АҚШ долларини ташкил этади. У ерда рақамли телевидение учун, йиллик қуввати 50 минг дона бўлган тюнерларни ишлаб чиқариш кўзда тутилган. Янги ишлаб чиқариш 30 та ёш мутахассисларни иш билан таъминлади⁴¹.

Полиэтилен ва полипропилен қувурларни ишлаб чиқарувчи 2 та завод ҳам эксплуатацияга топширилди. “Полиэтилен қувурлари” лойиҳасининг умумий қиймати 7,2 млн. АҚШ долларини ташкил этади. Корхона тўлиқ ишлаб чиқариш қувватига эга бўлганда экспорт ҳажми 5,9 млн. АҚШ долларида кўпроқни ташкил этади. Бу лойиҳа туфайли 70 га яқин ишчи ўринлари ташкил этилди. Иккинчи завод “Полипропилен қувурлари” бўлиб, ушбу лойиҳанинг қиймати 5,2 млн. АҚШ долларига тенг, тайёр маҳсулотнинг 50 %ини экспорт қилиш мўлжалланган. Завод 40 дан ортиқ ёш мутахассисларни иш билан таъминлади⁴².

Яна бир янги ишлаб чиқариш бу “UzEraeCabele” қўшма корхонасидир, у “Ўзавтосаноат” АК ва “Erae cs Ltd” (Корея Республикаси) билан тузилган қўшма корхонадир. Лойиҳанинг умумий қиймати 13 млн. АҚШ долларини ташкил қилади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг асосий истеъмолчиси “GM Uzbekistan” учун автоулов сим ўрамларини ишлаб чиқарувчи “ЎзКоджи” қўшма корхонасидир. Бундан ташқари ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 20 % “General Motors” корхоналарига экспорт қилиниши мўлжалланган.

“Markazsanoateksport” ва “Kefayat General TradingCo” (БАА) компанияси билан ҳамкорликда ташкил этилган “AgroFresh” корхонаси 3 минг т. мева ва сабзавотларни сақлаш имкониятига эга бўлган Италиянинг замонавий музлатгич ускуналари билан жиҳозланган. Лойиҳанинг умумий қиймати 5,03 млн. АҚШ долларини ташкил қилади ва у 20 дан ортиқ ишчи ўринларини яратди. Корхона 50 % маҳсулотини экспортга чиқаради⁴³.

“UzMinda” қўшма корхонаси автоуловларга хавфсизлик системаларини ва спидометрларни ишлаб чиқаради. Эътиборли томони корхона ташкил қилган 195 та ишчи

³⁹ www.jahonnews.uz

⁴⁰ www.nfiez.uz/news.php?page=1#p1

⁴¹ www.jahonnews.uz

⁴² www.uza.uz

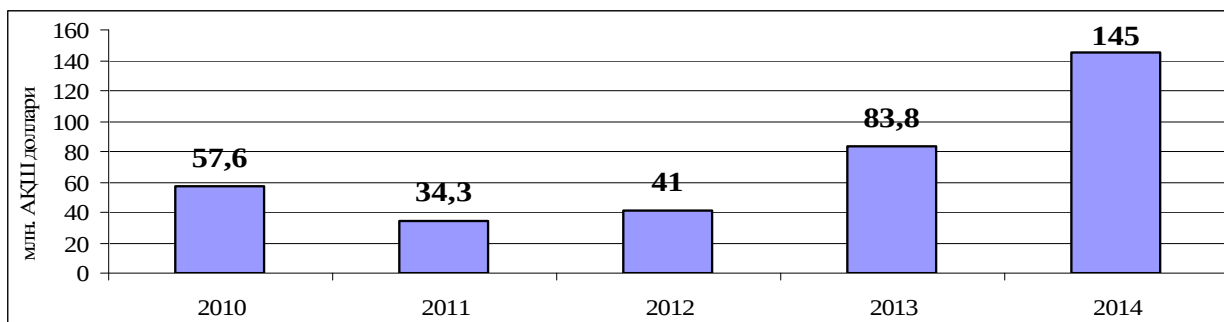
⁴³ www.jahonnews.uz

ўринларининг 191 тасини маҳаллий мутахассислар ташкил қилади.

Улардан сўнг “Navoi-Beauty Cosmetic” қўшма корхонаси ҳам ишга тушди. Янги корхона 42 кишини иш билан таъминлади. Санаб ўтилган барча корхоналар замонавий юқори технологик ускуналар билан жихозланган бўлиб, буларнинг барчаси жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради. Демак, “Навоий” ЭИИЗнинг ташкил этилиши мамлакатга иқтисодий ютуқ беради. Санаб ўтилган корхоналарга 32,03 млн АҚШ долларидаан зиёд инвестиция қилинган. Уларнинг ишга тушиши эса, 397 тадан ортиқ ишчи ўринларини ташкил қилди⁴⁴. Кейинчалик қолган лойиҳалар ҳам амалга оширилса, инвестиция оқими, аҳолининг иш билан бандлиги, маҳсулотлар экспорти орқали эса, валюта тушумлари ҳам янада ортади.

«Навоий» ЭИИЗда 2010-2011 йилларда умумий қиймати 100 млн. АҚШ доллариға тенг бўлган 20 та инвестиция лойиҳасини ишга тушириш бўйича қурилиш ва монтаж ишлари олиб борилди⁴⁵. Улар электроника, автомобиль эҳтиёт қисмлари, косметика маҳсулотлари, полимерни қайта ишлаш ва озиқ-овқат саноати соҳасига тегишли лойиҳалардир. 2010 йилда «Навоий» ЭИИЗда ташкил қилинган корхоналарға 57,6 млн. АҚШ долларидаан зиёд инвестиция киритилган. Мазкур корхоналарни ишга тушириш орқали 397 тадан ортиқ янги иш ўринлари ташкил қилинди⁴⁶. «Навоий» ЭИИЗда 2011 йилда 35,9 млрд. сўмлик ёки 20,5 млн. АҚШ доллариға тенг бўлган миқдорда тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилди ва шундан 195,2 минг АҚШ доллариға тенг миқдордаги маҳсулотлар экспорт қилинди⁴⁷.

Бундан ташқари, 2010-2011 йилги Давлат инвестиция дастурлари ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ-1442-сонли «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги қарорига кўра, «Навоий» ЭИИЗда умумий қиймати 269,8 млн. АҚШ доллариға тенг бўлган 24 та лойиҳани амалга ошириш режалаштирилган. ЭИИЗга киритиладиган инвестициялар ҳажми йил сайин ортиб бориши кўзда тутилган (7.5.1-расм).

7.5.1-расм. Навоий ЭИИЗга киритилган ва киритилиши режалаштирилган инвестициялар динамикаси (млн. АҚШ доллари)⁴⁸

Умуман, «Навоий» ЭИИЗнинг муваффақиятли фаолият юритиши учун ҳозирда қуйидаги омиллар мавжуд:

-турли хом ашё ресурсларининг мавжудлиги ва уларни 30%дан кам бўлмаган маҳаллийлаштириш даражасида чуқур қайта ишлаш имконияти;

-ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ йирик бозорларнинг

⁴⁴ nav.uz/news/news_siez Газета “Знамя Дружбы” №55 от 01.10.2010

⁴⁵ www.nfieз.uz/news.

⁴⁶ www.nav.uz/news/news_siez.

⁴⁷ http://podrobno.uz/cat/economic/SIEZ-Navoi-2011.

⁴⁸ 2009-2011 йилги Давлат инвестиция дастурлари ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ-1442-сонли «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги қарори асосида муаллиф томонидан тузилди.

мавжудлиги;

-транспорт инфратузилмасининг ривожланганлиги;

-катта инсон салоҳиятининг мавжудлиги;

-худудда юқори технологияларни жалб этиш орқали диверсификацияланган экологик тоза саноат базасини шакллантириш имконияти.

Асосий тушунчалар

Эркин иқтисодий зоналар — шундай географик ҳудудки, уларда мамлакатда қабул қилинган нормал ҳўжалик фаолияти тартибига қараганда имтиёзли солиқ тўлаш тартиби жорий этилади.

Эркин савдо зонаси — бу денгиз порти ёки аэропортда жойлашган, ёки унга яқин чегараланган ҳудуд, у миллий божхона ҳудудидан ташқарида бўлиб, бу ерда саклаш, саралаш ва қадоклаш операциялари амалга оширилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари — миллий божхона ҳудуди доирасидаги анклавлар сифатида тавсифланади. Мазкур ҳудудлар, одатда, халқаро портларга яқин жойлаштирилган бўлиб, асбоб-ускуналар, йиғиш учун зарур эҳтиёт қисмлар ва материаллар иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмаган ҳолда олиб кирилади. Импорт қилинаётган маҳсулотлар экспорт-ишлаб чиқариш зонасида қайта ишланади ва қабул қилувчи томоннинг божхона аралашувисиз экспорт қилинади.

Илмий-технологик зоналар — ушбу ҳудудда илмий ва технологик ишлаб чиқариш фаолияти йирик илмий-тадқиқот марказлари ва университетлар атрофида жойлашган, фан сиғимкорлиги юқори бўлган, илм кўп талаб қиладиган фирмалар шаклида бирлашади ва улар технологик парклар, технополислар, илмий парклар, технологик марказлар, ишбилармонлик марказлари, деб номланади.

Инновацион марказ — иқтисодий таркиби унча катта бўлмаган кичик, янги ташкил этилган компаниялар учун мўлжалланган муайян ҳудуддир.

Илмий парклар — турли ўлчам ва ривожланиш босқичидаги фан сиғимкорлиги юқори, илм кўп талаб қиладиган фирмалар жойлашган муайян ҳудуддир.

Тадқиқот парки — илмий-техника ютуқларини техник намуна босқичига ишлаб чиқариладиган саноат компаниялари, илмий-тадқиқот ва конструкторлик тажриба идораларини ўз ичига олувчи ҳудуддир.

Комплекс эркин иқтисодий зоналар — савдо, божхона, саноат, тадқиқот функцияларини бажарувчи ва инвесторларнинг турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланишларига имкон берадиган комплекс ҳудудлардир.

Интеграцион зоналар — миллий, жаҳон иқтисодиёти билан узвий боғланган, эркин фаолият юритиш ҳуқуқига эга, халқаро меҳнат тақсимотига кенг жалб қилинган ва бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар учун хос бўлган ҳудуд ҳисобланади.

Оффшор зона — юридик шахсларга нисбатан солиқ имтиёзлари яратилган, бухгалтерия ҳисоботи ва аудит бўйича талаблар юмшатиш, божхона тўловлари ва савдо чекловлари қисман ёки бутунлай олиб ташланган маълум давлатнинг эркин иқтисодий ҳудудидир.

Назорат саволлари

1. Эркин иқтисодий зона нима ва уни шакллантириш зарурияти нималардан иборат?
2. ЭИЗни ташкил этишдаги функционал ва ҳудудий ёндашувлар ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
3. ЭИЗнинг хусусиятлари нималардан иборат?
4. ЭИЗнинг турлари ва улар ўртасидаги фарқларни тушунтириб беринг?
5. Оффшор зоналарнинг бошқа ЭИЗдан фарқлари нималардан иборат?
6. Оффшор зоналарнинг қандай турлари мавжуд?
7. «Навоий» ЭИИЗни ташкил этиш шарт-шароитлари, хусусиятлари ва амалга ошириш босқичлари нималардан иборат?

8-мавзу. Ўзбекистон иқтисодиётини модернизациялашда хорижий инвестицияларнинг ўрни

Режа:

8.1. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби

8.2. Иқтисодиётни модернизациялаш ва техникавий қайта қуроллантиришда хорижий инвестицияларнинг ўрни

8.3. Хорижий инвестицияли корхоналар хорижий инвестицияларни жалб этиш шакли сифатида

8.4. Ўзбекистонга жалб қилинаётган портфель инвестициялар ва уларга таъсир этувчи омиллар

8.1. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишнинг ҳолати ва таркиби

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни модернизациялашнинг муҳим омилларидан бири — иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этишдан иборат. Бу борада мамлакатда амалга оширилаётган *инвестиция сиёсати қуйидаги тамойилларга асосланади:*

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
- хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини такомиллаштириш;
- хорижий инвесторларга нисбатан «очиқ эшиклар» сиёсатини изчиллик билан олиб бориш;
- хорижий инвестицияларни рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариладиган устувор тармоқларга йўналтириш.

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга кенг миқёсда жалб этиш ўтиш даврининг стратегик ва жорий вазифаларини ҳал этиш зарурияти билан боғлиқ. Ушбу вазифалар ичида энг муҳимлари – иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш, иқтисодиётни модернизациялаш, юқори технологик рақобатбардош тармоқларни яратиш, илғор хориж технологияси ноу-хау ва бошқарув тажрибаларини жалб этишдир (8.1.1-жадвал).

8.1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулоти ва инвестициялар ўсиш суръатларининг ўзгариши

Йиллар	ЯИМ (млрд. долл.)	Олдинги нисбатан % да	Инвестициялар (млрд. долл.)	Аввалги йилга нисбатан, % ҳисобида
2002	7,4	104,2	1,4	103,8
2003	9,7	104,4	1,9	104,5
2004	12,2	107,7	2,5	105,2
2005	15,2	107,0	2,9	107,0
2006	17,0	107,3	3,3	109,1
2007	22,3	109,5	4,7	122,9
2008	28,1	109,0	6,5	128,3
2009	32,1	108,1	8,2	124,8
2010	38,9	108,5	9,7	113,6
2011	45,7	108,3	10,8	111,2

Ўзбекистон иқтисодийтига хорижий инвестициялар оқимининг жадал суръатларда ўсишини қуйидаги омиллар белгилаб бермоқда:

1) Мамлакатдаги инвестиция муҳитининг барқарорлиги. Йирик инвестицион лойиҳалар узок муддатга мўлжаллаб амалга оширилиши билан характерланади. Юқоридаги сабабларга кўра инвесторларга, биринчи навбатда, хорижий инвесторларга бизнес олиб бориш учун қулай инвестиция муҳити, ишонч керак;

2) валюта курсини тартибга солишдаги ижобий ўзгаришлар. Миллий валютанинг диверсификациялашуви, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларга хорижий товар ишлаб чиқарувчилар ва импорт қилинадиган товарларга нисбатан рақобат курашида маълум афзалликни беради;

3) 2008 -2009 йилга қадар жаҳон товар бозорларидаги ижобий ҳолатлар ва миллий экспорт таркибидаги асосий товарларга (олтин, мис, пахта) қулай нарх конъюнктураси йирик миллий экспортёрларнинг молиявий имкониятларини кенгайтди ва ўзларининг инвестицион дастурларини молиялаштиришнинг фаоллаштирилишига, кенгайишига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, ўзаро боғлиқ тармоқлар маҳсулотига талабнинг ўсишига сабабчи бўлди ва мультипликатор самарасини ҳаракатга келтирди;

4) давлат молияси ва давлат қарзига хизмат кўрсатиш ҳолатининг мўътадиллашуви, мамлакатимизга 18 ойлик импорт микдорига тенг олтин-валюта захираларининг жамланишига, бюджет тақчиллигини бартараф этишга ва 2005 йилдан бошлаб бюджет профицитига чиқишга имкон берди.

Мамлакатимизга киритилаётган хорижий инвестицияларда давлат кафолатининг камайиб боришини хорижий инвесторларда республикамызда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатга бўлган ишонч ортиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу билан бирга, иқтисодийни модернизациялаш шароитида, давлат томонидан иқтисодий манфаатли бўлмаган лойиҳаларни молиялаш тўхтатила бошланди. Ҳукумат томонидан фақат иқтисодий манфаат чегараланган ёки умуман бўлмаган ижтимоий муҳим лойиҳалар кафолатланади. Булар, биринчи навбатда, сув таъминоти, таълим ва соғлиқни сақлаш, транспорт ва алоқа инфратузилмаси соҳаларидаги лойиҳалардан иборат.

Хорижий инвестицияларнинг ўсишида халқаро молия институтлари қарзлари доирасида импорт алоқаларни қайд этиш тартибининг соддалаштирилиши, саноат корхоналарини модернизациялаш ва техник қайта таъмирлаш, солиқ юкининг пасайтирилиши, маҳсулот тақсимлаш тўғрисидаги битимнинг қўлланиши, шунингдек, хорижий инвесторлар билан инвестиция шартномаларини тузиш йўли орқали алоҳида имтиёзлар ҳамда преференциялар тақдим қилиш асосий омиллар бўлди. Иқтисодийни эркинлаштириш шароитида донор мамлакатлар билан истикболдаги устувор йўналишларни аниқлаш борасида биргаликдаги ишлар жадаллашди. Бунда, биринчи навбатда, асосий эътибор минтақалараро ҳамкорлик лойиҳаларини амалга ошириш, коммунал тармоқда ислохотларни чуқурлаштириш, экин ер майдонларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, кадрлар тайёрлашнинг миллий таълим дастурини амалга оширишга кўмаклашиш, тиббиёт муассасаларини юқори технологиядаги ускуналар билан жиҳозлаш, молиявий ташкилотларнинг самарадорлигини ошириш кабиларга қаратилди. Хусусан, дунёнинг қатор давлатлари, биринчи навбатда, бугунги кунда бизда асосий ҳамкор сифатида қаралувчи, иқтисодий алоқалар жадал ривожланаётган, қўшма инвестицион лойиҳалар амалга ошириш режалаштирилаётган ёки кўзда тутилаётган Россия, Хитой, Япония, Корея Республикаси ва бошқа мамлакатлар билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик алоқалари барқарор суръатларда ривожланмоқда.

8.1.1-расм. Инвестициянинг ўсиш суръати ва инвестиция ҳажмининг ЯИМдаги улуши

Иқтисодиётга жалб этилаётган хорижий инвестицияларнинг тармоқ таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичларида иқтисодиётга йўналтирилган хорижий инвестициялар таркибида саноат улуши етакчи ўринни сақлаб қолган ҳолда пасайиш тенденциясига эга. Қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожлантиришга қаратилган ҳукуматнинг саъй ҳаракатларига қарамасдан қишлоқ хўжалигига йўналтирилган инвестициялар улуши тармоқ эҳтиёжига нисбатан пастроқ даражада сақланиб турибди (8.1.2-жадвал).

8.1.2-жадвал

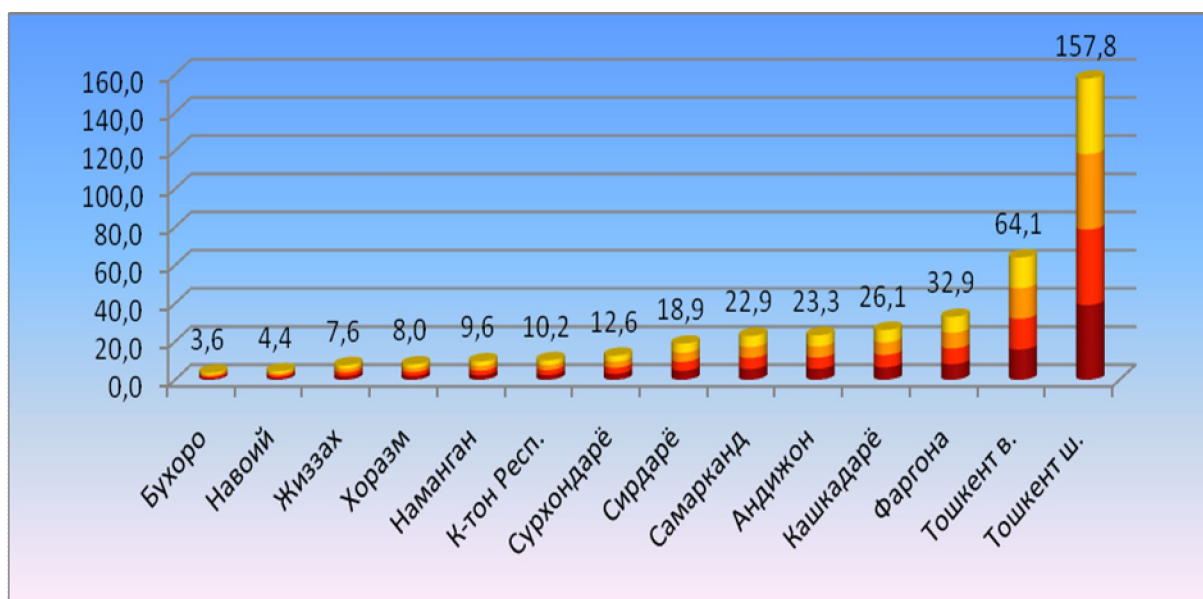
Иқтисодиёт тармоқлари бўйича инвестициялар таркиби, жамига нисбатан фоиз ҳисобида

Иқтисодиёт соҳалари	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ишлаб чиқариш соҳаси	93,0	90,0	85,0	86,8	82,7	89,5	84,3	92,6	92,5	75,7	71,6
Саноат	62,4	69,4	69,6	46,1	39,0	46,4	41,3	57,7	57,3	28,4	28,6
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	4,6	4,9	6,1	4,0	0,7	3,0	5,2	3,7	4,3	3,1	3,1
Қурилиш	-	0,02	0,01	-	-	0,3	1,3	4,8	4,4	2,8	2,0
Транспорт ва алоқа	24,7	14,2	7,3	32,9	37,8	38,6	30,9	25,3	25,5	31,4	29,2
Савдо ва умумий овқатланиш, моддий-техника таъминоти	0,1	0,2	0,1	1,0	0,3	0,9	0,8	0,8	0,7	2,5	4,7
Ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа объектлари	1,2	1,3	13,5	2,8	4,9	0,2	4,7	0,7	0,3	7,5	4,0
II. Ноишлаб чиқариш соҳаси	7,0	10,0	15,0	13,2	17,3	10,5	15,7	7,4	7,5	24,3	28,4

Республикаимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш нафақат хорижий шериклар билан ҳамкорликда янги, истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш,

балки янги замонавий техника, дастгоҳ ва ускуналар, технология ва ноу-хауларни жорий этиш, шу асосда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг юқори сифатини таъминлашга қаратилган.

Хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ҳудудий таркибида нотекислик сақланиб қолмоқда. Инвестицияларни тақсимлашда қулай жойлашувга эга, инфратузилмаси ривожланган индустриал минтақалар — Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти, Навоий вилояти ҳамда устувор, стратегик аҳамиятга эга лойиҳалар молиялаштирилаётган Қашқадарё вилояти ҳиссаси юқори бўлгани ҳолда, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган Сирдарё, Хоразм, Жиззах вилоятларининг улуши оз ҳисобланади (8.1.3-жадвал). 2011 йилда ҳудудий инвестиция дастури доирасида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг муллоқ қиймати 402 миллион долларни ташкил этган. Ҳудудлар кесимида таҳлил қиладиган бўлсак, ўзлаштирилган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг қатта қисми Тошкент шаҳри (39,2 фоиз) ҳиссасига тўғри келган ва хорижий сармоялар ишпирокида фаолият олиб бораётган корхоналар сони мазкур йилда 273 тага кўпайган. Умумий ҳисобда мамлакатимиз бўйича 2011 йилда хориж сармояси ишпирокидаги корхоналар сони 372 тани ташкил этган. Бошқа ҳудудларимиз бўйича маълумотлар 8.1.3-расмда келтирилади.

8.1.3-расм. Ҳудудий инвестиция дастури доирасида 2011 йилда жалб қилинган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми.

Таҳлиллар кўрсатишича, республика ҳудудларига хорижий инвестицияларни жалб қилишда қатор муаммолар мавжуд:

—инвестиция инфратузилмасининг етарлича ривожланмаганлиги — банклар, инвестиция фондлари, суғурта ва лизинг компаниялари фаолиятини рағбатлантириш ва инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда уларнинг иштирокини самарали йўлга қўйиш;

—тадбиркорларнинг бизнес-кўникмалари, шу жумладан, инвестиция лойиҳалари билан ишлаш тажрибаси ва ҳуқуқий билимлари етарли эмаслиги — ҳудудларда консалтинг, маркетинг ва юридик хизмат кўрсатувчи марказлар ташкил этиш ва фаолиятини ривожлантириш;

—инвестиция таклифлари ва лойиҳа техник-иқтисодий асосларининг белгиланган талабларга жавоб бермаслиги - тадбиркорларга инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда тижорат банклари, ҳудудлардаги савдо-саноат палатаси ва бошқа масъул идоралар томонидан амалий ёрдам кўрсатилишини маҳаллий ҳокимликлар томонидан ташкил этиш ва доимий назоратга олиш; лойиҳа ташаббускорлари молиявий-иқтисодий ҳолатининг ночорлиги - инвестиция дастурлари ва ҳудудларни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш

бўйича дастурларга киритиш таклиф этилаётган лойиҳалар ташаббускорларининг молиявий-иқтисодий ҳолатининг маҳаллий ҳокимликлар ва тижорат банклари томонидан чуқур таҳлил қилиниши;

—маҳаллий ҳокимликларнинг хорижий инвесторларни ҳудуд тўғрисида тўлиқ инвестицион муҳитга оид маълумотлар билан таъминлашда фаол иштирок этмаётганлиги;

—хорижий инвесторларни тўлақонли равишда ахборот (инвестиция лойиҳалари ва бизнес таклифлар базаси, ҳудудий матбуот нашрлари, иқтисодий таҳлил ҳам ашё ва меҳнат салоҳияти тўғрисида маълумотлар) билан таъминлаш учун ҳар бир ҳудуд бўйича «Вилоят инвестиция салоҳияти» вэб-порталини ташкил этиш, инвестиция фаолиятига оид конференциялар, семинарлар ва тақдимотлар (республика ҳудудида ва хорижий мамлакатларда) ўтказиш.

Айрим корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилишдаги мавжуд муаммолар:

- ҳам ашё сотиб олишга айланма маблағлар етишмаслиги корхонанинг молиявий-иқтисодий аҳволини ўрганиб чиқиб, уни молиявий соғломлаштириш, қарзларини реструктуризация қилиш бўйича мувофиқлаштириш ишларини олиб бориш орқали 2012 йил экспорт истиқболлини бажаришга амалий ёрдам кўрсатиш;

- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда ҳам ашёнинг етишмаслиги (помидор, ўрик, ва б.)

- ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш ва ҳам ашё базаси билан боғлиқ масалаларни лойиҳа ташаббускорлари билан бирга ишлаб чиқиш;

- инфратузилмага оид муаммолар, шу жумладан, корхоналарнинг электр энергия, табиий газ, сув ва ёқилғи маҳсулотлари билан таъминлашда узилишлар мавжудлиги - экспортёр корхоналарни узлуксиз равишда электр энергияси ва табиий газ билан таъминлаш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва назоратга олиш;

- технология ва асбоб-ускуналарнинг эскирганлиги, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг халқаро стандартларга жавоб бермаслиги ва рақобатбардош эмаслиги - технологик асбоб-ускуналар гарчи замонавийлаштириш мақсадида халқаро кўргазма-савдоларда иштирок этишни таъминлаш, тежамкор технологияларни танлаш ва уларни молиялаштириш манбаларини аниқлаш;

- корхоналарда маркетинг хизматининг тўғри ташкил қилинмаганлиги, товар ишлаб чиқарувчиларнинг чет эл бозорлари, ишлаб чиқарувчилари ва харидорлари тўғрисидаги маълумотлар билан таъминланмаганлиги, корхоналарда маркетинг билан шуғулланувчи ходимлар билимининг, малакасининг етарли даражада эмаслиги — кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ишлаб чиқариш ҳамда экспорт салоҳияти, маркетинг ва маҳсулотларни сотишга бағишланган ўқув машғулотлари, семинарлар ва кўргазмаларни ташкил этишни мунтазам йўлга қўйиш лозим.

Иқтисодчи олимлар фикрига кўра, хорижий инвесторларни жалб этишга йўналтирган хусусийлаштириш сиёсати тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилиш ҳажмини сезиларли даражада ошириши мумкин. Таҳлиллар кўрсатишича, хусусийлаштириш жараёнида хорижий инвестицияларни жалб қилиш мамлакатдаги бизнес юритиш ва инвестициялар учун яратилган инвестицион муҳит билан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, бозор ислохотларини амалга оширишда муайян ютуқларга эришилган иқтисодиётларда хусусийлаштириш сиёсати воситасида йирик хорижий инвесторларни жалб этиш имконияти бошқаларга нисбатан юқори бўлади. Бундай ҳолда миллий иқтисодиётга маблағ жойлашганлиги билан боғлиқ бозор хатарлари даражаси паст, деб ҳисобланади.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш қатор босқичларда амалга оширилиб, дастлаб кичик корхоналар, хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари хусусий мулкка айлантирилди. Кейинчалик ўрта ҳажмдаги корхона ва объектларга эътибор қаратилиб, сўнгги йилларда йирик корхоналарни хусусийлаштириш жараёни давом этмоқда.

8.2. Иқтисодийни модернизациялаш ва техникавий қайта қуроллантиришда хорижий инвестицияларнинг ўрни

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига бағишланган асарида 2009 — 2014 йилларга мўлжалланган мамлакат иқтисодийтини модернизациялаш дастурини ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратди. Ушбу дастурда иқтисодийтимизнинг асосий тармоқларини модернизация қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни эгаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича мақсадли лойиҳалар ўз ифодасини топган.

Мазкур кенг кўламли дастурни амалга ошириш учун мамлакатимизда сўнгги йилларда жиддий тайёргарлик кўриб келинмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози бу жараённи янада жадаллаштиришга туртки бериб, уни ҳар томонлама тезлаштиришни тақозо этмоқда.

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодийтимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техника ва технологиялар билан қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йўналишга айланди.

«Инвестиция дастури ва техник модернизациялаш бўйича тармоқ дастурлари доирасида 2009 йил мобайнида 690 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Уларнинг 303 таси муваффақиятли яқунланди. Республикаимизда жами 22 та йирик ишлаб чиқариш объекти, жумладан, нефть-газ, кимё, металлургия саноатида 8 та, машинасозлик саноатида 9 та ва қурилиш индустриясида 5 та объект фойдаланишга топширилди».

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш шароитида иқтисодийтимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилди. Ушбу дастур доирасида умумий қиймати 42,5 млрд. доллардан зиёд бўлган қарийб 327 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилади. 2009 - 2014 йилларда амалга ошириш кўзда тутилаётган инвестицион лойиҳаларнинг 73,5%и янги қурилиш, 23,1%и модернизация ва тиклашга, 3,4%и бошқа йўналишларга сарфланади (8-2.1 -жадвал).

8.2.1-жадвал

2011 — 2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари

Инвестицияларнинг йўналиши	Лойиҳалар сони	Лойиҳаларнинг умумий қиймати (млн.долл.)
Молиялаштириш манбалари белгиланган ва келишилган, амалга ошириладиган ва амалга оширишга тайёрланган инвестиция лойиҳалари		
Йирик тармоқ лойиҳалари	259	29400
Худудий лойиҳалар	1064	642,2
Ишлаб чиқиш босқичидаги янги инвестиция лойиҳалари		
Йирик тармоқ лойиҳалари	99	6030
Худудий лойиҳалар	442	412
Дастлабки тарзда ишлаб чиқиладиган истиқболли инвестиция лойиҳалари		
Йирик тармоқ лойиҳалари	158	10600
Худудий лойиҳалар	270	385,7

Юқоридаги жадвалда 2011-2015 йилларда амалга оширилиши режалаштирилган, ишлаб чиқишнинг турли босқичларида бўлган инвестиция лойиҳалари ҳақида маълумотлар келтирилган. Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, ҳудудий лойиҳалар миқдор жиҳатдан анча кўп бўлсада, лекин қиймати жиҳатидан йирик тармоқ лойиҳалари анча устунлик қилади.

2011 - 2015 йилларда амалга ошириш кўзда тутилаётган инвестицион лойиҳаларнинг 60,4%и нефть ва газ тармоғи, 1,2%и транспорт ва инфратузилма, 11,6%и энергетика соҳаси, 6,1%и кимё саноати, 6,5%и тоғ-кон ва металлургия саноати, 3,1%и машинасозлик соҳаси, 1,1%и қурилиш моллари ишлаб чиқариш, 3,7%и енгил саноат, 6,3%и бошқа тармоқлар ҳиссасига тўғри келади (8.2.2-жадвал).

8.2.2-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2011-2015 йилларда амалга оширилиши режалаштирилган инвестиция лойиҳаларининг асосий қисми нефть ва газ тармоғига тўғри келади. Иккинчи ўринда энергетика тармоғи бўлиб, умумий инвестиция лойиҳалари таркибидаги унинг улуши 11,6%ни ташкил қилади, кейинги ўринларни кимё ва металлургия саноатлари эгаллайди.

8.2.2-жадвал.

2011 — 2014 йилларда амалга ошириш кўзда тутилган инвестицион лойиҳалар Дастури, млн. долл.

Саноат тармоқлари	Лойиҳа қиймати (млн.долл.)	Ҳоизда
Жами	47261,5	100,0
шунингдек,		
нефть ва газ тармоғи	28562,1	60,4%
транспорт ва инфратузилма	577,4	1,2%
энергетика соҳаси	5470,6	11,6%
кимё саноати	2867,1	6,1%
тоғ-кон ва металлургия саноати	3065,7	6,5%
машинасозлик соҳаси	1755,6	3,1%
қурилиш моллари ишлаб чиқариш	1458,6	1,1%
енгил саноат	534,8	3,7%
бошқа тармоқлар	2969,6	6,3%

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида асосий капиталга сарфланаётган инвестицияларнинг технологик таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Жумладан, Россияда 2006 йилда асосий капиталнинг эскириш даражаси саноатда 45%ни, электроэнергетика соҳасида 60%ни, қазилма бойликларни қазиб олиш секторида 21,9%ни, қайта ишлаш саноатида 17%ни ташкил этган. Ушбу тармоқлардаги асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат муддати 20 йилдан ошиб кетган ва бу ҳолат асосий капитални янгилаш, модернизациялашни тақозо этади.

Россияда 2005 йилдан бошлаб инвестицияларнинг технологик таркибида қурилиш монтаж ишлари, биноларни қуриш 2006 йилгача ўртача 43,5%ни ташкил этган. Асосий капиталга сарфланаётган инвестиция таркибида машина, ускуна, жиҳозларга сарфланган харажатлар улуши 1995 йилда 29,9%ни ташкил этган бўлса, 2006 йилда 40,5%гача ортган бўлса, 2007 йилга келиб ушбу кўрсаткич 37,4%гача пасайганлигини кузатиш мумкин.

Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этилаётган инвестицияларнинг технологик таркибида ижобий ўзгаришлар содир бўлмоқда. 2000 — 2010 йилларда сарфланаётган инвестицияларнинг технологик таркиби асосий капиталнинг пасив қисми ҳисобланган қурилиш-монтаж ишлари, биноларни қуриш учун сарфланаётган харажатлар улуши 61,0%дан 24,9%га ёки 36,1 пунктга камайган. Шу билан бирга асосий капиталга сарфланаётган инвестиция таркибида машина, ускуна, жиҳозларга сарфланган харажатлар улуши 25,0%дан 58,7%гача, яъни 33,7 пунктга ортди (8.2.3-жадвал).

8.2.3-жадвал

Ўзбекистонда инвестицияларнинг технологик таркиби ўзгариши, жамига нисбатан фоиз ҳисобида

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Инвестициялар, жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:											
Қурилиш-монтаж ишлари	61,0	48,2	53,1	46,5	46,5	48,7	49,6	47,8	45,4	52,4	24,9
Жихозлар, ускуналар, инвентарлар учун харажатлар	25,0	39,5	35,1	41,5	43,6	38,7	38,1	31,7	42,4	37,0	58,7
Бошқа ишлар ва харажатлар	14,0	12,3	12,3	12,0	10,8	10,8	12,3	11,5	12,2	10,6	15,3

Ушбу ҳолат иқтисодиётга сарфланаётган инвестицияларнинг асосий фондларни замонавийлаштиришга, тўла янгилашга сарфлаш ва самарадорлигини ошириш имконини беради.

Демак, мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни ва иқтисодиётни диверсификация қилиш жараёнларининг давом эттирилиши барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишни таъминлаш, миллий иқтисодиётимиз рақобатбардошлигини ошириш ҳамда жадал тараққиётга эришишнинг муҳим омили ҳисобланади.

8.3. Хорижий инвестицияли корхоналар хорижий инвестицияларни жалб этиш шакли сифатида

Бозор иқтисодиётига ўтиш хўжалик юритишнинг турли мулкчилик шаклларида ўтишни талаб этади. Бугунги кунда хўжалик юритишнинг аралаш мулк шаклига хос бўлган хорижий инвестицияли корхоналар ҳам кенг фаолият кўрсатмоқда. Иқтисодиёт соҳаларида эришилаётган ижобий ўзгаришлар хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятини жадал ривожлантиришни тақозо этади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда фаолият кўрсатувчи хорижий инвестицияли корхоналарга амалдаги солиқлар ва божлар юзасидан қатор енгилликлар, имтиёзлар белгиланган. Ушбу имтиёзларнинг амал қилиши инвестиция сиёсатининг асосини ташкил этиб, ўз ижобий самарасини бермоқда.

Хорижий инвесторлар иштирокидаги манфаатдор томонлар ўзларига қарашли бўлган ресурслардан биргаликда фойдаланиш учун улар билан ҳамкорликда корхоналар ташкил этмоқда. Ўзбекистонлик ва хорижий юридик шахслар ҳамда чет эл фуқаролари бундай корхоналарнинг таъсисчилари бўлиши мумкин.

Хорижий инвестицияли корхоналарни ташкил этиш сабаблари турли-туман бўлиб, уларни ички, ташқи ва стратегик сабабларга бўлиш мумкин (8.3.1-жадвал).

Инвестицион фаоллик барча соҳа ва тармоқларда жадал суръатларда амалга ошириб келинмоқда. Биргина Давлат мулки қўмитаси томонидан 2011 йилда 135 та олди-сотди шартномаси бўйича инвестиция мажбуриятларининг бажарилиши назоратга олинган. 2011 йилда 88,1 миллион доллар ва 22,5 миллиард сўмлик инвестиция мажбуриятлари бажарилган. Шундан 1 миллион доллар ва 18,5 миллиард сўмлик қисми “ноль” қийматда сотилган объектлар бўйича бажарилган инвестиция мажбуриятлари ҳисобланади.

Хорижий инвестицияли корхоналарни ташкил этиш сабаблари

Ички сабаблар	яратилган инвестиция муҳитидан фойдаланиш
	бошқарувнинг янги усулларини ўзлаштириш
	замонавий ва энг қулай тартибга эришиш; боришни тезлаштириш;
	маҳаллий ишчи кучи ресурсларидан самарали фойдаланишни кенгайтириш;
	хориж бозорига кириб боришни тезлаштириш
	ижтимоий, маданий ва сиёсий билимларни кенгайтириш
	ходимлар малакасини ошириш
Ташқи сабаблар	жаҳон бозорига чиқиш
	хорижий иқтисодий алоқаларнинг яхшилиги
	миллий ҳукумат талаблари
	соғлом ва самарали рақобат муҳити
Стратегик сабаблар	мустаҳкам хом ашё базасига эга бўлиш
	технологиялар трансферти
	ишлаб чиқаришни кенгайтириш
	мамлакатда замонавий иш юритиш усулларида фойдаланиш имконияти

Бунда илғор технологияларни татбиқ этиш, янги иш ўринлари яратиш ва шу асосда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ва бир маромда ривожланишини таъминлаш имконияти яратилади. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, чет эл инвестицияси жалб қилиниши юксак даражада тараққий этишнинг ҳал қилувчи омилларидан бири бўлган. Аммо яна бир ҳақиқат мавжудки, чет эл инвестицияларини керагидан ортиқ жалб этиш ҳам мамлакатни иқтисодий ва сиёсий қарамликка олиб келиши мумкин.

Бугунги кунда юртимизда фаолият кўрсатаётган корхоналарни жадал модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашни таъминлаш, юксак технологиялар асосида ишлайдиган автомобилсозлик ва газ-кимё, электр техникаси ва тўқимачилик, озиқ-овқат ва фармацевтика, ахборот ва телекоммуникациялар тармоғи ҳамда бошқа йўналишлардаги янги ва замонавий ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини юритишга устувор аҳамият берилмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, жаҳон ҳўжалигини ривожлантиришда халқаро капитал миграцияси муҳим аҳамиятга эга, чунки у мамлакатнинг ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқалари мустаҳкамланишига олиб келади, уларнинг ташқи савдо айланмаларини, ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиради, иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг жаҳон бозоридаги рақобатдошлигини, импортчи мамлакатлар техник салоҳиятини ўстиради ва мамлакатдаги бандликни оширади⁴⁹.

Юртбошимизнинг “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” номли маърузасида таъкидланганидек, “Мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришга йўналтирилаётган капитал қўйилмалар ҳажми анча ошиб, ўтган (2011 йилга) йилга нисбатан уларнинг ўсиш суръатлари 109,3 фоизни, ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши эса 24,5 фоизни ташкил этиши кутилмоқда.

⁴⁹ Маматов М. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг назарий асослари./ Иқтисодиёт ва таълим. 2011 йил, 4-сон, 38-б.

Шунингдек, хорижий инвестициялар ва жалб қилинадиган кредитлар ҳажми 16 фоизга кўпайиб, 3 миллиард 300 миллион доллардан ошади. Мазкур маблағнинг 2 миллиард 300 миллион доллардан ортиги ёки қарийб 70 фоизини тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этиши, айниқса, эътиборлидир. Бу хорижий инвесторларнинг иқтисодий-иқтисодий мустақамлиги ва барқарорлигига, энг муҳими, Ўзбекистон тараққиётининг истиқболига бўлган қизиқиши ва ишончи тобора ортиб бораётганидан яққол далолат беради”⁵⁰.

Инвестиция сиёсати нафақат капитал маблағлар миқёсини оширишни, балки уларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибий тузилмасини такомиллаштиришни, инвестицияларни кўпроқ самарали ва рақобатдош ишлаб чиқаришларга йўналтиришни кўзда тутади.

2012 йилнинг инвестиция дастури прогноз кўрсаткичларини таҳлил қиладиган бўлсак, жами капитал қўйилмалар 23 679 70 миллион сўмни ташкил этиши режалаштирилган. Бу ўтган йилга нисбатан 14,2 фоизга кўп демакдир. Режа бўйича марказлашган инвестициялар умумий капитал қўйилмаларнинг 24,2 фоизини, марказлашмаган инвестициялар эса 75,8 фоизни ташкил қилиши белгилаб қўйилган. Бу йилги инвестицион дастурда молиялаштиришнинг яна бир манбаси бўлмиш Олий таълим муассасаларининг моддий техник базасини ривожлантириш жамғармаси⁵¹ ҳисобидан 46997,6 миллион сўм маблағ иқтисодий-иқтисодийга йўналтирилиши кўзда тутилган. Ҳар доимгидек, корхона ва аҳоли маблағларининг улуши бошқа манбаларга нисбатан юқори бўлиб, марказлашмаган инвестицияларнинг 56,1 фоизини ташкил этмоқда. Маълумки, инвестицияларни молиялаштириш манбалари бўйича таркибининг шаклланиши иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнлари билан боғлиқ. Ишлаб чиқарувчиларга солиқ юкини пасайтиришга қаратилган солиқ-бюджет сиёсатини такомиллаштириш, тўлов интизомини мустақамлаш, хусусийлаштириш жараёнларини жадаллаштиришга қаратилган чора-тадбирлар корхоналарнинг ўз маблағлари кўпайишига имконият яратди. Молиялаштириш манбалари бўйича марказлашмаган инвестициялар умумий таркибида уларнинг улуши 2000 йилда 27,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилда 38,1 фоиз бўлиши режалаштирилган. Мамлакатимизда фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектлари таркибида хорижий инвестицияли корхоналар улуши ортиб бормоқда. Хусусан, 2009 йилда жами хорижий инвестицияли корхоналар сони 4443 тани ташкил этган бўлиб, жорий йилда янгидан ташкил этилган корхоналар сони 561 тани ташкил этди.

Албатта хорижий инвестицияли корхоналар орасида фаолият юритмаётганлари ҳам бор, лекин фаол ишлаб турган корхоналар сонининг тобора ошиб бориши ижобий кўрсаткич бўлиб, хорижий инвесторларнинг мамлакат иқтисодий-иқтисодига қизиқиши ортаётганидан ва умумий бизнес юритиш муҳити яхшиланиб бораётганидан далолат беради.

Ишлаб чиқариш ҳажмига кўра саноат тармоқлари улушига хорижий инвестицияли корхоналар маҳсулотининг қарийб 80%и тўғри келади. Фаолият кўрсатаётган хорижий инвестицияли корхоналарнинг энг юқори улуши саноат тармоғига тўғри келади. 2010 йилда жами хорижий инвестицияли корхоналарнинг 31,7 %и саноат тармоғида фаолият юритган (8.3.2-жадвал).

Сўнгги 10 йил мобайнида машинасозлик соҳасининг ишлаб чиқариш ҳажми хорижий инвестицияли корхоналарнинг умумий маҳсулотида 31% дан 39% га кўтарилди.

⁵⁰ Ислон Каримов. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Т.: Ўзбекистон, 2012 йил, 19-бет.

⁵¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий техник базасини мустақамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 сентябрдаги Ф-3501 сонли фармойишига биноан ишлаб чиқилган “2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизациялаш ва мутахассис тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш Дастури”га мувофиқ ташкил этилган жамғарма хусусида гап бормоқда.

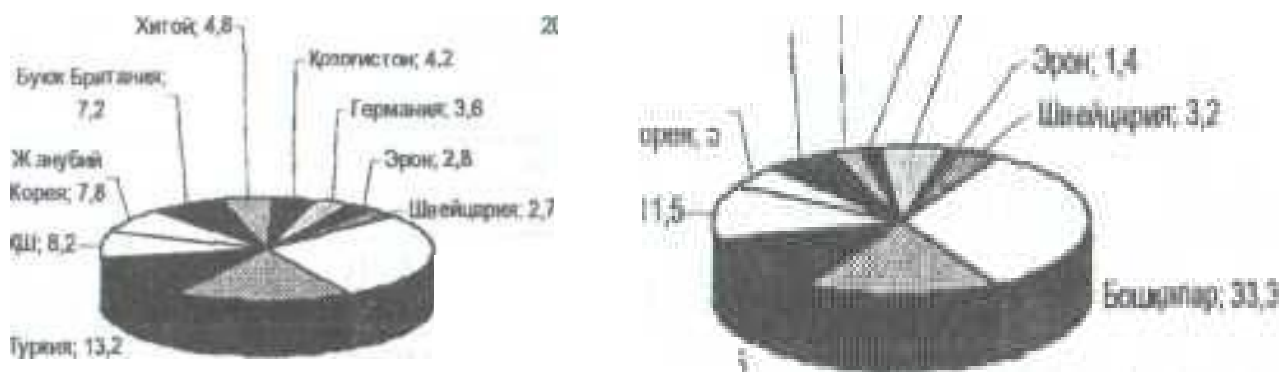
Бунинг боиси шундан иборатки, республикамизда автомобилсозлик ва унга алоқадор тармоқлар жадал суръатларда ривожланиб бормокда. Асакадаги автомобиль заводи томонидан ишлаб чиқарилаётган енгил машиналар сони йилдан-йилга ўсиб бормокда. 2007 йил октябрда Ўзбекистон ҳукумати ва АҚШнинг йирик компанияси «Женерал Моторс» ўртасида битим имзоланиб, унга кўра «ЖМ Ўзбекистон» корхонаси ташкил этилди. Ушбу қўшма корхонанинг ташкил этилиши республикамизда ишлаб чиқариладиган автомобилларнинг янги турларини жорий этиш, сифатини таъминлаш ва уларни экспорт қилиш имкониятларини янада кенгайтириб, ушбу завод билан узвий ҳамкорликда фаолият юритаётган бошқа бутловчи қисмлар етказиб берувчи маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳам «Женерал Моторс»нинг глобал масштабдаги маркетинг тизимига боғлаш имконини яратади.

8.3.2-жадвал

Ўзбекистонда фаолият юритаётган хорижий инвестицияли корхоналарнинг тармок таркиби (жамига нисбатан % ҳисобида)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
шундан:											
Саноат	50,1	53,5	55,9	59,2	58,5	56,6	53,8	48,8	50,4	46,7	31,7
Қишлоқ хўжалиги	1,6	1,8	2,3	2,5	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1	1,9	1,8
Транспорт ва алоқа	4,9	4,4	4,2	4,3	4,2	4,4	4,2	4,4	5,0	3,8	4,1
Қурилиш	4,3	3,8	3,7	3,5	4,0	4,4	4,8	5,5	4,4	5,7	5,6
Бошқалар	39,1	36,5	34,0	30,6	30,7	32,2	34,9	39,0	38,1	41,9	56,7

Хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятига хос бўлган яна бир жиҳат шундан иборатки, улар фаол равишда ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиб келишмоқда. Ушбу корхоналарнинг ташқи савдо айланмаси 2000 йилда 1,2 млрд. долларни ташкил этган бўлса, 2009 йилда ушбу кўрсаткич ҳажми 7,8 млрд. долларгача ёки 6,5 мартага ортган. Хорижий инвестицияли корхоналар таркибида хизмат кўрсатиш, савдо ва ички бозор учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарнинг кўплиги туфайли, ушбу корхоналарнинг ташқи савдо қолдиғида мунтазам салбий натижа кузатилмоқда. Жумладан, 2009 йилда ушбу корхоналарнинг экспорт-импорт операциялари баланснинг салбий қолдиғи 1,0 млрд. долларни ташкил этди. Бу ҳолат, аксарият хорижий инвестицияли корхоналар фаолиятининг кўпроқ қисми ички бозорга йўналтирилиши билан изоҳланади

8.3.1-расм. Инвестор мамлакатлар бўйича хорижий инвестицияли корхоналарнинг тақсимланиши (жамига нисбатан фоизда)

Хорижий инвестицияли корхоналарнинг инвестор мамлакатлар бўйича таркибида етакчи ўринни Россия, Туркия, АҚШ, Жанубий Корея, Буюк Британия, Германия, Қозоғистон, Эрон, Швейцария каби мамлакатлар эгаллашган (8.3.1-расм). Жумладан, 2000 - 2007 йилларда Россиянинг улуши 17%дан 18%га, Корея Республикасининг улуши 5%дан 8%га, Хитойнинг улуши 3%дан 5%га қадар ортган.

Таҳлиллар кўрсатишича, хорижий инвестицияли корхоналар экспортининг товар таркибида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берган (8.3.3-жадвал). Жумладан, хорижий инвестицияли корхоналар экспортининг товар таркибида машина ва асбоб-ускуналар улуши 2000 йилда 16,0%ни ташкил этган бўлса, ушбу кўрсаткич 2007 йилга келиб 40,0%га тенг бўлган. Шунингдек, таҳлил этилаётган даврда кимё маҳсулотларининг улуши 1,5%дан 2,5%гача, энергия ташувчилар улуши 3,7%дан 27,3%гача, қора ва рангли металллар улуши 0,3%дан 1,6%гача, хизматлар улуши 3,9%дан 4,4%гача ортган.

8.3.3-жадвал

Хорижий инвестицияли корхоналар экспортининг товар таркиби, жамига нисбатан фоиз ҳисобида

Йиллар	2000	2001	2002	2003	2004	2004	2006	2007	2010
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Пахта толаси	4,8	2,4	1,0	3,3	2,3	1,0	4,7	3,5	11,3
Озиқ-овқатлар	7,4	4,4	4,1	4,2	3,9	4,5	4,0	3,0	9,7
Кимё маҳсулотлари	1,5	2,6	2,1	2,3	2,6	4,2	1,5	2,5	5,1
Энергия ташувчилар	3,7	4,7	2,9	3,3	3,6	3,6	2,7	27,3	24,8
Қора ва рангли металллар	0,3	0,2	0,5	0,8	0,7	1,2	2,8	1,6	6,8
Машина ва ускуналар	16,0	21,1	16,5	19,4	28,4	43,3	51,9	40,0	5,5
Хизматлар	3,9	4,4	3,8	4,4	5,0	4,9	5,3	4,4	9,1
Бошқалар	62,4	60,2	69,1	62,3	53,5	37,3	27,1	17,7	27,7

Шу билан бирга, бу даврда пахта толаси (4,8% дан 3,5% гача), озиқ-овқатлар (7,4% дан 3,0% гача) ва бошқа товарларнинг (62,4% дан 17,7% гача) экспорт таркибидаги улуши қисқарган.

Таҳлил этилаётган даврда хорижий инвестицияли корхоналар импортининг товар таркибида ҳам жиддий жараёнлар содир бўлганлигини кузатиш мумкин (8.3.4-жадвал).

8.3.4-жадвал

Хорижий инвестицияли корхоналар импортининг товар таркиби, жамига нисбатан фоиз ҳисобида

Йиллар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Пахта толаси	12,9	8,8	15,0	15,1	12,0	9,8	12,3	8,6	92,5	92,5	92,5
Озиқ овқатлар	20,5	13,3	13,2	12,4	13,9	12,8	14,1	13,5	57,3	57,3	57,3
Кимё маҳсулотлари	0,8	0,6	0,6	0,4	0,6	0,4	0,2	0,3	4,3	4,3	4,3
Энергия ташувчилар	5,1	5,9	4,4	5,4	6,0	8,9	6,4	8,7	4,4	4,4	4,4
Қора ва рангли металллар	47,4	62,5	57,5	55,4	56,3	56,3	57,1	57,6	25,5	25,5	25,5
Машина ва ускуналар	1,1	1,0	1,1	2,8	4,5	4,9	3,5	3,8	0,7	0,7	0,7
Хизматлар	12,2	7,9	8,2	8,5	6,7	6,9	6,4	7,5	0,3	0,3	0,3

Жумладан, ушбу таркибда пахта толаси (12,9% дан 8,6% гача), озиқ-овқатлар (20,5% дан 13,5% гача), кимё маҳсулотлари (0,8% дан 0,3% гача) ва хизматлар (12,2% дан 7,5% гача) улуши қисқаргани ҳолда, энергия ташувчилар (5,1% дан 8,7% гача), қора ва рангли металллар (47,4% дан 57,6% гача) ҳамда машина ва ускуналар (1,1% дан 3,8% гача) улуши ортиб борган.

8.4. Ўзбекистонга жалб қилинаётган портфель инвестициялар ва уларга таъсир этувчи омиллар

Хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳажмларини ошириш зарурияти миллий иқтисодиётнинг реал сектори субъектлари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни реструктуризациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашга бўлган эҳтиёжнинг ортиб бораётганлиги билан изоҳланади. Хорижий инвестициялар ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг катализатори сифатида хизмат қилади. Шу сабабдан ҳам Ўзбекистон иқтисодиётида тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар роли ошиб бормокда.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, хўжалик субъектларининг инновацион тараққиётини молиялаштириш манбалари тузилмасида марказий ўринни қимматбаҳо қоғозлар бозорининг дастаклари эгаллайди. Қимматбаҳо қоғозлар воситасида инвестицион молиялаштириш инвесторлар маблағларини муомаладаги қимматбаҳо қоғозларга сарфланишини англатади ҳамда қимматбаҳо қоғозлар бозорида очик ва эркин фаолияти билан характерланади. Хўжалик субъектларининг инновацион эҳтиёжларини молиялаштиришнинг барча турларидан қимматбаҳо қоғозлар воситасидаги инвестицион молиялаштириш инвестицияларни сарфлаш объектлари тавсифининг хусусиятлари ва инвестицион жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб механизми билан ажралиб туради. Инновацион жараёнларни қимматбаҳо қоғозлар ёрдамида молиялаштиришнинг қарама-қаршилиги ва мураккаблиги, инновацион дастурлар эмитентларининг турли характерлилиги ва йўналтирилганлиги, инвесторларнинг манфаатларини кенг. Уларнинг бир хиллари узоқ муддатли ва ишончли даромадлар олишига интилиб, тўғридан-тўғри инвестицияларга урғу беришади, бунинг учун эса улар ўзларини қизиқтирган корхоналарнинг камида 10% акцияларини сотиб олишлари шарт. Бошқа инвесторлар қарама-қарши ўлароқ портфель инвестицияларни афзал кўришади. Бунда улар инвестицион фаолиятни инвестиция портфелини турли эмитентларнинг қимматбаҳо қоғозларидан ташкил этиш ҳисобига диверсификациялайдилар, шу билан бирга ўзларига тўғри келадиган риск даражасини пасайтирадилар ва даромадларнинг барқарор даражасига эришадилар. Портфель инвестицияларнинг махсус функцияси бўлиб қимматбаҳо қоғозлар портфели эгасига ўз кўйилмаларини диверсификациялаш имконини бериш орқали рискларни тўплаш ва тарқатиб юбориш, курс ва турли қимматбаҳо қоғозлар тебранишларини бартараф этишга хизмат қилади.

Портфель инвесторларнинг мақсадлари ва стратегияларининг таҳлилидан келиб чикиб, уларни стратегик портфель ва спекулятив портфель инвесторларга ажратиш мумкин. Улар ўртасидаги асосий фарқ ушбу гуруҳ инвесторларининг мақсадга йўналтирилганлигидан келиб чиқади. Агар стратегик портфель инвесторлар корхоналарнинг кам даромад келтиришига қарамасдан узоқ муддатли истикболдаги ривожланишга йўналтириб маблағларини жойлаштирсалар, спекулятив инвесторларнинг стратегиялари қимматбаҳо қоғозлар бозорини ўзининг самарали ҳолатидан четлашиши натижасида келиб чиқадиган арбитраж имкониятларини ҳисобга олиш ва фаол (қисқа муддатли) фойдани олишга йўналтиради. Яъни спекулятив инвесторлар улар томонидан сотиб олинган қимматбаҳо қоғозларнинг биржа курсларининг ўсиши ёки пасайишидаги ўйин ҳисобига фойда олиш ва сотиб олинган, сотилган қимматбаҳо қоғозларнинг қийматлари фарқи ҳисобига даромад олишга интиладилар. Бу категориядаги инвесторлар

қимматбаҳо қоғозларга узоқ муддатли эгалик қилиш ҳамда бўш ресурсларни битта эмитентнинг акция ва облигацияларига қўйишга қизиқмайдилар.

Стратегик портфель инвесторлар ишлаб чиқаришни реструктурлаштириш ва чиқарилаётган маҳсулотнинг ассортименти янгилаш жараёнида фаол қатнашадилар, спекулятив портфель инвесторлар эса қимматбаҳо қоғозларнинг талаб ва таклифи нисбати фаркидан келиб чиқадиган арбитраж битимларни афзал кўришади. Шу билан бирга стратегик портфель инвесторларига паст даражадаги риск тўғри келади, чунки улар эмитентларнинг инвестицион потенциални синчиклаб ўрганишади ва яхши билишади ҳамда улар фаолияти самарадорлигини ошириш имконига эгадирлар. Аммо, шу нарсани унутмаслик керакки, стратегик инвесторларнинг даромадлилик даражаси спекулятив инвесторларга нисбатан пастроқдир, чунки консерватив кайфиятдаги инвесторлар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини кескин оширишни таъминлашга ёки ўзларининг қимматбаҳо қоғозларининг инвестицион потенциални кескин оширишга тайёр бўлмайдилар. Инвестиция бозорининг фаол қатнашчиси сифатида институционал инвесторлар намоён бўлиб, улар бу фаолият билан профессионал асосда, инвестицион бизнесга нафақат ўзларининг бўш маблағларини, балки ўз таъсисчилари ёки мижозларининг маблағларини акциялар бўйича юқори дивидендларни, улушли қимматбаҳо қоғозлар бўйича фоизларни ёки уларни қайта сотиш операцияларидан даромадлар олиш мақсадида жалб этишади.

Институционал инвесторлар қимматбаҳо қоғозлар портфелини уларнинг котировкаларининг фундаментал прогнозларига ва эмитентлари бизнесининг рақобатбардошлигини узоқ ва ўрта муддатли режада баҳолашга асосланиб шакллантиришади. Шундан сўнг ушбу портфелнинг даромадга эришиш ва риск даражасини пасайтириш мақсадида қимматбаҳо қоғозларни сотиш ёки харид қилиш бўйича операцияларни амалга ошириш орқали бошқаради.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, портфель инвестициялар бозорининг асосий иштирокчилари бўлиб институционал инвесторлар намоён бўлишади. Масалан, 1994 йилдан 2006 йилга қадар фақатгина ривожланган мамлакатларнинг очиқ инвестиция жамғармаларининг активлари 4,5 трлн. доллардан 16,1 трлн. долларгача ошди. Жаҳонда пенсия захиралари (жамғармалари) активлари 2005 йилга келиб 11,1 трлн. доллардан ошиб кетди, бу эса жаҳон ЯИМнинг 24,8% ини ташкил этади. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) мамлакатларида суғурта компаниялари қимматбаҳо қоғозлари портфелларининг умумий ҳажми 2006 йилда 8978,8 млрд. долларга етди. Бунда молия бозорининг аксарият қисмини назорат қилувчи Америка институционал инвесторлари (75% гача) назорат қилишади. Масалан, пенсия жамғармалари, суғурта компаниялари ва икки тарафлама жамғармалар мустақил равишда 10 трлн. доллардан ортиқ активларни бошқаради, пенсия жамғармалари жаҳоннинг энг йирик институционал инвестори статусига эга бўлишди, АҚШда тахминан 28000 та инвестицион клублар мавжуд. 2007 йил февраль ойи ҳолатига кўра жамоа инвесторларининг ялпи жаҳон активлари 17 трлн. доллардан ошиб кетди: акция жамғармаларининг соф активлари — 6 трлн. доллар, гибрид жамғармаларининг — 656 млрд. доллар, солиққа тортиладиган жамғармалар облигациялари — 1 трлн. доллар, муниципал жамғармалар облигациялари — 373 млрд. доллар, пул бозорининг солиққа тортиладиган жамғармалари - 2 трлн. доллар, пул бозорининг солиққа тортилмайдиган жамғармалари — 300 млрд. доллар, икки тарафлама жамғармалар сонининг ўзи 8000 тадан ошиб кетди. Энг йирик халқаро институционал инвесторлар кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар эга бўлган суммалар ҳажмига тенг ёки ундан катта бўлган суммага эгадирлар, бу уларга миллий иқтисодиётга жиддий таъсир кўрсатишга ва ҳатто ўзгартириб юборишга имкон беради. Улар давлатлар ва жамиятларнинг инвестицияларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга қодирдирлар. ИОССО (унга ривожланаётган бозорга эга бўлган мамлакатларнинг 54%и аъзодир) маълумотлари бўйича аъзо мамлакатлар инвесторларининг ялпи активлари 700 млрд. доллардан ошган ва ушбу маблағлар 22 мингдан ортиқ жамғармаларга қўйилиб, улар 1262

та бошқарув компаниялари томонидан бошқарилади. Бу катта маблағлар мамлакатда улкан микёсдаги инвестициялар оқимини «ўзлаштириш»га тайёр бўлмаганлиги сабабли инқирозга олиб келиши, шу билан бирга, жадал иқтисодий ўсишни таъминлаши мумкин.

XXI аср бошларига келиб Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг асослари яратилмоқда, бозор инфратузилмаси институтлари фаолият юритмоқда, солиқ тизими такомиллаштирилган, валюта сиёсати модернизациялашмоқда, Ўзбекистон қимматбаҳо қоғозлар бозорига хорижий йнвестицияларни жалб этиш жараёнлари соддалаштирилган. Ўзбекистондаги барқарор макроиқтисодий вазият, иқтисодий ўсишни таъминловчи манзилли тадбирларни молиялаштиришга етарли маблағларнинг мавжудлиги республикага 2009 йил охирида келган Халқаро валюта жамғармаси миссияси томонидан юқори баҳоланди

Иқтисодиётнинг макроиқтисодий барқарорлашувида жиддий ўзгаришларнинг мавжудлиги, биринчидан, бюджет тақчиллигининг мавжуд эмаслиги, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлар ички бозорида йирик қарзларни олиш эҳтиёжини йўқотди. Юқори ликвидли ва даромадли давлатнинг ишонарли қарз воситалари бозорининг қисқариб бориши билан инвесторлар корпоратив қимматли қоғозлар бозорига эътибор беришга мажбур бўлдилар. Мамлакат компанияларида молия бозорини молиявий ресурсларни мобилизация қилиш механизми сифатида фойдаланишга имконият вужудга келди

"Тошкент" Фонд биржасининг 2006-2010 йиллардаги савдо айланмасида Хорижий инвесторларнинг биржа савдоларида қатнашишини таҳлил қиладиган бўлсак, 2006 йилда 89,8, 2007 йилда 15,1, 2008 йилда 31,6, 2009 йилда 17,9, 2010 йил 9 ой якунлари бўйича 1,2 млрд.сўмни ташкил этган. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, хорижий инвесторларнинг биржа савдоларида қатнашиши энг кўп 2006 йилда 89,8 млрд.сўмни ташкил этган. Шунингдек энг ками 2010 йил 9-ойлик якунлари бўйича 1.2 млрд сўмни ташкил этган.

Қимматли қоғозлар бозори айланмасини жадвал маълумотлари асосида таҳлил қиладиган бўлсак, уюшмаган бирламчи бозорда 2008 йилда 453,5 млрд. сўм, иккиламчи бозорда 134,7 млрд. сўмни ташкил этган. 2009 йилда 542,5 млрд. сўм, иккиламчи бозорда 114,5 млрд. сўмни ташкил этган. 2010 йил 1 ярмида 246,5 млрд сўм, иккиламчи бозорда 223,6 млрд. сўмни ташкил этган.

Шунингдек, биржадаги қимматли қоғозлар айланмасини таҳлил қиладиган бўлсак, 2008 йилда 31,0 млрд. сўм, иккиламчи бозорда 80,8 млрд. сўмни ташкил этган. 2009 йилда 18,5 млрд. сўм, иккиламчи бозорда 71,4 млрд. сўмни ташкил этган. 2010 йил 1 ярмида 0,013 млрд. сўм, иккиламчи бозорда 9,2 млрд. сўмни ташкил этган.

8.4.3-жадвал

"Тошкент" фонд биржасида қимматли қоғозларнинг айланма динамикаси млрд. сўм

	2006 йил		2007 йил		2008 йил		2009 йил		2010 йил	
	сўм	%	сўм	%	сўм	%	сўм	%	сўм	%
Бирламчи бозор	21,8	16	37,7	32,7	31,0	27,8	18,5	20,6	13,4	23,9
Иккиламчи бозор	115,2	84	77,4	67,2	80,8	72,2	71,4	79,4	42,6	76,1
Жами	137,0	100	115,2	100	111,8	100	89,9	100	56,0	100

Манба: "Тошкент" Фонд биржасининг 2010 йил ҳисоботи

"Тошкент" фонд биржасида қимматли қоғозларнинг айланма динамикасини фоиз ҳисобида таҳлил қиладиган бўлсак, бирламчи бозорда 2006 йил 16%, 2007 йил 32,7%, 2008 йил 27,8 %, 2009 йил 20,6%, 2010 йил 23,9% фоизни ташкил этган. Шунингдек иккиламчи бозорда қимматли қоғозларнинг айланиш динамикаси 2006 йил 84%, 2007 йил 67,2%, 2008 йил 72,2%, 2009 йил 79,4%, 2010 йил 76,1% фоизни ташкил этган.

Ҳозирги кунда қимматли қоғозлар бозори етарли даражада ривожланмаганлигига қарамасдан, яқин ва ўрта муддатли истиқболда корпоратив қимматли қоғозлар бозори шубҳасиз, корхоналар эмитентлари томонидан молиявий инвестицияларни жалб қилишнинг эгилувчан инструментларидан бири сифатида, молиявий инвесторлар томонидан эса капитал қўйишнинг фойдали тармоғи сифатида фаол қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвесторларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- хорижий давлатлар, хорижий давлатларнинг маъмурий ёки ҳудудий органлари;
- давлатлар ўртасидаги шартномалар ёки келишувлар асосида ташкил этилган ёки халқаро жамоа ҳуқуқи субъектлари ҳисобланган халқаро ташкилотлар;
- хорижий давлатлар қонунчилик актларига биноан ташкил топган ва фаолият юритаётган юридик шахслар, ўртоқликлар, ташкилотлар ёки ассоциациялар;
- хорижий давлат фуқаролари, фуқаролиги йўқ шахслар ва доимий равишда хорижда яшовчи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўлган жисмоний шахслар.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий инвестицияларни амалга оширишнинг асосий шакллари:

- хўжалик жамиятлари ва ўртоқликлари, банклар, суғурта ташкилотлари ҳамда бошқа корхоналарнинг устав фонди ва бошқа мулкида улушли қатнашиш;
- тўлиқлигича хорижий инвесторларга тегишли бўлган хўжалик жамиятлари ва ўртоқликлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни тузиш ҳамда ривожлантириш;
- Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган мол-мулк, акция ва бошқа қимматли қоғозлар, шу жумладан, қарз мажбуриятларини сотиб олиш;
- интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқни, шу жумладан, авторлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, ишлаб чиқариш намуналари, ноу-хау ҳамда ишбилармонлик репутацияси (гудвилл)га қўйилмалар;
- концессияларни (шу жумладан, қидирув, қазиш, қазиб олиш учун, ёки табиий ресурслардан фойдаланиш учун концессияларни) сотиб олиш;
- савдо ва хизмат курсатиш соҳаси, ер участкаси билан бирга унда жойлашган турар жойга эгалик қилиш ҳуқуқини сотиб олиш;
- ер (шу жумладан, ижара асосида ҳам) ва табиий ресурсларга эгалик қилиш ҳамда фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олиш.

Ўзбекистон иқтисодиётининг реал секторини инвестицион ривожлантириш мақсадида қимматбаҳо қоғозлар бозорига хорижий портфель инвестицияларнинг оқиб келишини фаоллаштириш жараёнига инфляциянинг пасайиши, барқарор иқтисодий ўсиш, сиёсий барқарорлик, ислохотларнинг кетма-кетлиги ва самарадорлиги, давлат инвестиция дастурларининг жозибadorлиги омиллари ижобий таъсир кўрсатган. Бошқа томондан эса, иқтисодий ўсиш суръатларининг ошиб бориши хўжалик субъектлари инвестицион фаолиятини фаоллаштириш жараёнини жадаллаштирди, бу ўз навбатида, мамлакатнинг миллий иқтисодиёти ривожланишининг ҳар бир босқичида инвестицион потенциални оширишнинг реал имкониятларини белгилаб берди.

2000 йилда қимматбаҳо қоғозлар биржасидаги битимлар умумий ҳажмида хорижий инвесторлар билан имзоланган битимларнинг улуши 19% ни, 2005 йилда эса бу улуш 74,4% ни ташкил этди. 1998 йилдан 2002 йилгача бўлган даврда биржа битимларининг ҳажми 4,4 млн. доллардан иборат бўлди.

Ўзбекистон қимматбаҳо қоғозлар бозорида портфель инвестициялар ҳажмининг ўсиш динамикаси, унинг бирламчи ва иккиламчи сегментлари билан бирга 9.4.1-жадвалда

акс этирилган. Бунда ҳисобнинг боши сифатида портфель инвесторларнинг 1999 йилда республиканинг хусусийлаштирилган корхоналарининг акцияларига (1,4 млн. долл.) қўйилган бирламчи инвестициялари қабул қилинган.

Хорижий инвесторларни миллий иқтисодиётнинг реал сектори субъектларининг инновацион ривожланишидаги иштирокининг мураккаблигига қарамасдан, улар мамлакатнинг хусусийлаштирилган корхоналарининг капиталини мустаҳкамлаш ва уларда юқори корпоратив маданиятни киритиш жараёнини жадаллаштириш имконига эга бўлган асосий гуруҳ ҳисобланадилар. Шунингдек, жаҳон молиявий инқирози оқибатларини бартараф этиш шароитида Ўзбекистон иқтисодиётининг реал секторига спекулятив эмас, балки узоқ муддатли инвестиция инструментларини жалб этишга талаб ошиб бормоқда. Талаб этилаётган инвестициялар стратегик инвесторларнинг тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялари орқали таъминланадилар.

Ўзбекистон иқтисодиёти реал сектори корхоналарининг инновацион ривожланиши эҳтиёжларига йўналтирилаётган тўғридан-тўғри ҳамда портфель инвестициялар миқёсларининг ошиб бориши иқтисодий ва ижтимоий тараққиётни келтириб чиқарувчи катализатор вазифасини бажаради. Инвестицияларнинг аввал тўлиқ фойдаланилмаган табиий, ишлаб чиқариш, меҳнат потенциалининг хўжалик жараёнига жалб этилишини фаоллаштирувчи омил сифатидаги ўрни катта аҳамиятга эга.

Асосий тушунчалар

Аутсорсинг (инглизча « outsourcing » сўзидан олинган бўлиб, «ташқи манба» деган маънони англатади) — бир ташкилот томонидан муайян бизнес-жараён ёки ишлаб чиқариш функциясининг ушбу соҳадаги ихтисослашган бошқа корхонага топширилиши.

Инвестициялар — фойда олиш ҳамда ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида тадбиркорлик объектларига ва бошқа фаолият турларига қўйиладиган пул маблағлари, банкларнинг мақсадли оманатлари, акциялар, бошқа қимматбаҳо қоғозлар, технологиялар, машиналар, ускуналар, лицензиялар, кредитлар, ҳар қандай бошқа мол-мулк ёки мулк ҳуқуқлар, интеллектуал бойликлар.

Асосий капиталга инвестициялар — асосий фондларни яратиш, такрор ишлаб чиқариш ва сотиб олишга сарфланган бир йўла харажатлар.

Асосий фондлар — бир неча такрор ишлаб чиқариш циклида қатнашиб, ўз қийматини тайёр маҳсулот қийматида аста-секинлик билан ўтказиб боровчи ишлаб чиқариш воситалари.

Инвестицияларнинг технологик таркиби — биронбир объектга сарфланаётган капитал қўйилмаларнинг харажатлар таркиби ва уларнинг умумий смета қийматидаги улуши. Технологик таркиби капитал қўйилмаларнинг қанча қисми қурилиш-монтаж ишлари, машина ва асбоб-ускуналарни сотиб олиш, лойиҳа-тадқиқот ишлари ва бошқа харажатларга йўналтирилганлигини англатади.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш таркиби — капитал қўйилмаларнинг асосий ишлаб чиқариш фондларини такрор ишлаб чиқариш шакллари бўйича тақсимланиши ва улар ўртасидаги нисбат. Ушбу таркиб капитал қўйилмаларнинг қанча қисми янги қурилиш, амалдаги ишлаб чиқаришни таъмирлаш ва техник қайта қурулантириш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, модернизациялашга йўналтирилганлигини ифода этади.

Инвестицияларнинг тармоқ таркиби — капитал қўйилмаларнинг иқтисодиёт тармоқлари бўйича тақсимланиши.

Инвестицияларнинг ҳудудий таркиби — капитал қўйилмаларнинг мамлакат ҳудудлари бўйича тақсимланиши ва улар ўртасидаги нисбат.

9-мавзу: Миллий иқтисодийётга хорижий инвестицияларни жалб қилишни ривожлантириш истикболлари

РЕЖА

9.1. Иқтисодийётга хорижий инвестицияларни жалб қилишда инвестиция муҳити барқарорлигини таъминлаш масалалари

9.2. Миллий иқтисодийётга хорижий инвестицияларни жалб қилишни такомиллаштириш йўллари

9.3. Инвестиция муҳитини аниқлашнинг жаҳон тажрибаси

9.4. Тўғридан-тўғри ва портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитининг ўрни

9.1. Иқтисодийётга хорижий инвестицияларни жалб қилишда инвестиция муҳити барқарорлигини таъминлаш масалалари

Хорижий инвестицияларнинг муваффақиятли жалб қилиниши уч гуруҳ омилларга боғлиқ бўлади. Биринчидан, инвестиция қувватини мавжудлиги. Уни табиий, меҳнат заҳиралари, шунингдек ишлаб чиқариш, истеъмол, молиявий, инновация, институционал ва инфратузилмавий қувватлар ташкил қилади. Иккинчидан, мавжуд инвестиция шароитлари муҳим аҳамиятга эгадир. Буларга: умумиқтисодий, бозор меъёрий-ҳуқуқий, ахборот билан таъминлаш, экологик, ижтимоий, этнографик ва ижтимоий маданий шароитлар киради. Учинчидан, инвестиция таваккалчилиги (риски) омилларидир. Улар хорижий инвесторларнинг инвестиция қуввати ва инвестиция шароитларининг қулай афзалликларидан фойдаланиш бўйича вазифаларига қарама-қарши туради.

Барча гуруҳлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Мисол учун етарли даражада жалб қилувчи бўлмаган инвестиция шароитлари, ҳатто юқори қувватли инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш имкониятларини ҳам пасайтириб юборади.

Инвестиция таваккалчилиги (риски) - ўтиш иқтисодида бўлган, хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича шароитларни шакллантираётган давлатлар учун рискнинг муҳим турларидан биридир. Шунинг учун ҳам таваккалчиликни, унинг манбаларини ва унинг олдини олиш усуллари аниқлаш ривожланаётган мамлакатлар учун ҳаётий вазифа бўлиб ҳисобланади.

Таваккалчиликни маълум бир қарорни қабул қилиш натижасида заҳираларни йўқотиш имконияти, даромадларни ололмаслик ёки қўшимча харажатлар зарурати сифатида белгилаш мумкин. Таваккалчилик - бу башорат қилинаётган лойиҳани амалга оширишда ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилган даромадларни ололмаслик ёки зарарларни пайдо бўлиб қолиши эҳтимолидир.

Бозор иқтисодий шароитларида мамлакатда мавжуд бўлган таваккалчилик омилларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Сабаби инвестиция муҳитига биринчи навбатда ана шу омилнинг таъсири кучли бўлади. Таъсир кўрсатиш хусусияти ва пайдо бўлиш манбаларига қараб, омилларнинг қуйидаги гуруҳларини ажратиб кўрсатиш мумкин: сиёсий, макроиқтисодий, микроиқтисодий ва инфратузилмавий.

Сиёсий омилларга давлат тузумининг барқарорлиги; ривожланган мамлакатларда бўлгани каби инвестор ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилишни таъминлайдиган ривожланган қонунчилик асосининг мавжудлиги; инвестицияларни узоқ муддатга жалб қилиш учун шароитларни яратишга йўналтирилган, олдиндан башорат қилиб бўладиган ишончли-иқтисодий сиёсатнинг мавжудлиги; иқтисодий самараси ва изчил тартибга солишни амалга оширувчи давлат органларининг мавжудлиги; маҳаллий ва хорижий инвесторлар учун ахборот ва маълумотларнинг очиқлиги ҳамда ўтказилаётган сиёсатнинг ошқоралиги.

Макроиқтисодий омиллар иқтисоднинг умумий ҳолатини, унинг ўсиш суръатларини белгилайди ва мамлакат иқтисодий циклининг қайси фазасидалигини аниқлаш ҳамда

яқин йиллар ичида бўладиган ўзгаришларни башорат қилиш имконини беради. Омилларнинг бу гуруҳи қуйидаги кўрсаткичлар билан аниқланади: Инфляция даражаси, ишсизлик, аҳоли жон бошига ўртача даромад, миллий валютанинг барқарорлиги, давлат бюджети ва тўлов балансининг ҳолати, қайта молиялаш ставкаси, даромадларнинг ҳар хил турларига солиқ солиш даражаси. Бу ерда иқтисоднинг ривожланишида тизимларнинг пропорцияси ҳам муҳим аҳамият касб этади, яъни; ялпи ички маҳсулотда саноат, қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиёт бошқа тармоқларининг нисбий улуши, шунингдек, бу кўрсаткичлар ўзгаришларининг динамикаси.

Капитализацияланиш ёки уни алоҳида сегментларининг ялпи ички маҳсулот ўлчашга нисбати сифатидаги кўрсаткичлар билан аниқланадиган молия бозори ривожланишининг умумий хусусиятларини, молия секторининг, жумладан, тижорат банклари, брокерлик компаниялари, инвестиция банклари ва биржаларнинг ривожланиш даражаси ва суръатларини, иқтисоддаги инвестицияларнинг умумий ҳажмида хорижий инвестицияларнинг улушини ва уларнинг нисбатларини ҳам макроиқтисодий омилларга киритиш мумкин.

Молиявий аҳвол, менежментнинг ривожланиш даражаси, ишлаб чиқариш ва маркетинг сиёсати, миллий иқтисодиётга йирик корхоналарни ривожлантириш истиқболлари макроиқтисодий омилларга киради. Табиийки, бу омиллар фақат миллий бозор сегменти учун сезиларли таъсир кўрсатувчилардир. Активлар ва сармоянинг даромадлигига, шунингдек, “сифат” кўрсаткичлари каби омиллар шу гуруҳни хусусиятловчи кўрсаткичлар бўлиб ҳисобланади.

Миллий иқтисодиётга жалб қилинганлигига таъсир кўрсатувчи инфратузилмасининг ривожланиш даражаси ва йўналишларини, яъни унинг унсурларини ва шу бозорда қабул қилинган операцияларни амалга ошириш жараёнида улар ўртасидаги муносабат тизимини ўз ичига олади.

Ўзбекистондаги мавжуд инвестиция муҳити, фикримизча, инвесторларнинг инвестиция рискларини баҳолаш асосида чет эл инвестициялари кириб келишига қулайликлар яратиш керак. Чет эллик инвесторлар қабул қилувчи мамлакатдаги инвестиция муҳитини, унинг хавфсизлиги, сиёсий рисклар даражаси ва уларнинг суғурталаниши, инвестициялаш мақсадларга мувофиқлиги, иқтисодиётнинг бошқаларга қараганда қулайлиги нуктаи назардан баҳолайдилар.

Мамлакатга хос риск даражаси (қарзлар масаласи, импорт ва экспорт баланси, ҳукуматнинг барқарорлиги ва бошқалар), маҳаллий шароитнинг қўшни мамлакатга нисбатан устун томонлари муҳим ўринда туради. Инвестицияларни рағбатлантириш тадбирлари (импорт хом ашёга божхона божларини бекор қилиш, корпоратив солиқни қисман ёки бутунлай бекор қилиш, солиқлар бўйича имтиёзлар), экспорт саноати районлари, эркин савдо зоналари, божхона божлари амал қилмайдиган зоналарнинг бўлиши ва бошқалар алоҳида аҳамиятга эга.

Бугунги кунда республикада муайян даражада чет эл капиталини қабул қилиш тизими шаклланган. Бунда чет эл капиталига нисбатан давлат сиёсатини ифода этадиган ҳуқуқий нормалар, қоидалар ва муассасалар мажмуи назарда тутилади. Чет эл капиталини қабул қилиш тизими инвестиция муҳитининг таркибий қисмига киради ва айни пайтда мустақил ҳисобланади, чунки бу тизимни ўзгартириш хусусиятига эга. Бу тизимнинг элементлари қуйидагилардан иборат; чет эл капитални учун солиқ ва божхона имтиёзларини бериш; фойдани бошқа иқтисодиётга ўтказишнинг қулай режими; миллийлаштиришдан кафолатлар; рўйхатдан ўтказишнинг оддий тартиб қоидалари; концессиялар бериш; эркин иқтисодий зоналар барпо этиш; акциядорлик капиталда ҳиссани чеклаш; мажбурий экспорт квотасини жорий қилиш; нархларни назорат қилиш; ташқи савдо операцияларини лицензиялаш ва бошқалар.

Фикримизча, республикада яратилган қулай инвестиция муҳитини ривожлантириш учун рағбатлантириш омилларини кучайтириш талаб этилади. Шу муносабат билан ишлаб чиқаришга инвестицияларни рағбатлантириш учун тадбиркорлик тузилмаларига

жадаллашган амортизация усуллари кўллашда тўла эркинлик бериш керак. Жамғариш ва инвестициялашни рағбатлантириш учун, бизнинг назаримизда, инвестиция бўйича солиқ кредитларининг турли шакллари кенг фойдаланишни йўлга қўйиш зарур.

Кулай инвестиция муҳитини ривожлантиришда солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини кучайтириш бекиёс аҳамиятга эга. Солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини тўрт жиҳатдан олиб қараш мумкин, улар: солиқ тўлашдан вақтинчалик озод қилиш; солиқ ставкасини камайтириш; солиққа тортиладиган базани торайтириш; солиқ мажбуриятини бажаришни кечиктириш (солиқ кредити). Қайд қилинган рағбатлар у ёки бу даражада чет эл инвестициялари иштирокидаги кенг доирадаги корхоналар учун татбиқ этилади.

Иқтисодийнинг глобаллашуви ва бир-бирига кириб бориш, чет эл инвестицияларини миллий иқтисодиётга жалб қилиш ҳаётий заруратга айланиб бораётган ҳозирги шароитларда, инвестиция капитални мамлакатимизга экспорт қиладиган мамлакатларнинг амалдаги қонунларини, инвестиция муҳитини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш талаб этилади.

Инвестиция муҳитини инвестицияларнинг рискларни баҳолаш асосида чет эл инвестициялари оқимининг қулайлаштиририлишига хизмат кўрсатиши талаб қилинади. Қабул қилувчи мамлакатнинг инвестиция муҳити чет эллик инвесторлар томонидан баҳоланишида, биринчи навбатда, унинг хавфсизлиги, инвестициялаш мақсадларига мувофиқлиги, мамлакатга хос рисклар даражаси, инвестицияларни рағбатлантириш тадбирларига эътибор қаратилади. Концессия шароитлари, экспорт саноати районлари, эркин савдо зоналари, божхона божлари амал қилмайдиган зоналарнинг бўлиши ва бошқалар бевосита чет эл инвестициялари учун муҳим ҳисобланади. Қўшма корхоналар ташкил қилиш учун ўз мабалағларини қўядиган хорижий инвесторлар учун имтиёзлар янги илғор технологияларни ишлаб чиқарувчилар қўшма корхоналарда янги технологияларга устуворликларини назарда тутиш керак.

Рағбатлантирувчи солиқ имтиёзларининг амал қилишини, шунингдек инвестицияларни инсон капиталига, технологик ўсиш ва техника билимлари соҳаларини ривожлантиришга, кенгайтиришга ҳам жорий қилиш керак. Буларнинг барчаси Ўзбекистонда инвестиция муҳитини моделлаштириш масаласини кун тартибига қўяди. Бу модел хорижий инвесторга таъсир кўрсатадиган омиллар тўғрисида мукамал маълумот тўплаш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазиятни яққол баҳолаш ҳамда чет эллик шериклар ҳаракатлари мотивациясини англаш, чет эл инвестицияларини тартибга солишнинг асосий воситаларини бир хил қилиш имкониятларини яратади.

Хуллас, миллий инвестиция муҳити бевосита чет эл инвестициялари оқими учун қулай ва мақбул бўлиши керак. Бунинг учун жами инвестиция рисклари, хавфсизлик, даромадлилик, чет эл инвестициялари ликвидлиги, инвестициялаш мақсадлари инобатга олиниши зарур ва булар асосида баҳоланиши шарт. Бу борада қулай маҳаллий шароитлар, инвестицияларни рағбатлантириш тадбирлари, концессиялар ташкил этиш, экспорт саноати районлари, божхона божлари амал қилмайдиган ва эркин савдо зоналарини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бунда ўз маблағлари ҳисобидан истиқболли тармоқлар ва ҳудудларни инвестициялаш учун ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ажратишда улуши юқори бўлган банкларга солиқ имтиёзларини бериш назарда тутилиши керак. Ўзини оқлаган микрокредитлар сонини кўпайтириш ва бу ишни кенг кўламда амалга ошириш лозим. Ички кредит манбаларини сафарбар этиш чора-тадбирлари билан биргаликда хорижий сармояларни рағбатлантиришга хизмат қиладиган қулай муҳит яратиш масаласи биз учун ўта муҳим стратегик аҳамиятга эга.

Шунингдек, ҳозирда муҳокама қилиниши лозим бўлган мамлакатимизга янги сармоялар оқими келиши йўлидаги тўсиқ ва чеклашларни олиб ташлаш бўйича ечимини кутаётган долзарб муаммолар ҳам мавжуд. Улардан бири кадрлар тайёрлаш миллий дастуридир. Бу дастурнинг мамлакатимиз келажаги учун катта аҳамиятга эга.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, давлат айрим тизимларни шаклланишига, янги ҳудудлар ва ишлаб чиқаришни ўсишида бошланғич манбаларини ташкил этилишига ёки ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлашга эътибор қаратиш лозим. Давлат ҳисобидан инвестицияларни молиялаштиришда, уларнинг стратегик ривожланишда аҳамиятга эга бўлган, лекин келажакда тез самара бера олмайдиган тармоқлар ва илмий тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлашга қаратилиши лозим.

Бугун дунёда давлат маблағлари асосан йўл қурилиши, шаҳар ободончилиги ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг ривожланиши каби умумий миқёсдаги ишларга сарфланади. Бозор иқтисодиётининг бозор механизми шароитида давлатнинг роли аста-секин торайиб бориб, давлат миқёси даражасидаги вазифалар қолади. Яъни, ижтимоий соҳанинг бошланғич таълими, соғлиқни сақлашнинг тез тиббий хизмат кўрсатиш соҳаси, давлат бошқаруви ва бошқаларни молиялаштириш бюджет ҳисобида қолади.

Бугунги кунда хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарининг даромадларини солиққа тортишда бир қатор имтиёзлар берилган бўлсада, бизнинг фикримизча, биринчидан, бу солиқ имтиёзларининг муддати, ҳажми, қўлланиш шарт-шароити аниқ кўрсатилган бўлиши, иккинчидан, бу енгилликлар хорижий инвесторларга яхши таниш ва тушунарли бўлиб камида беш-ўн йилга белгиланиши, учинчидан, солиқ имтиёзлари ўзгармас ва қатъий бўлиши лозим. Шундагина бу имтиёзлар ўз самарасини бериши мумкин.

Солиқ имтиёзларини беришда жаҳон тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. АҚШда корхоналар зарар кўриб ишлаётган даврига солиқ тўлашдан озод қилинади. Бу тажрибани Ўзбекистонда ҳам энг керакли соҳаларда фаолият юритаётган корхоналар учун қўллаш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун қатъий солиқ назоратини ўрнатиш зарур.

Ўзбекистон сўмининг эркин алмашадиган валюталарга нисбатан бўлган курсининг пастлигини ҳисобга олиб, хорижий инвесторларнинг корхоналар соф даромадини тақсимлашда оладиган улушини солиққа тортишни вақтинчалик бекор қилиш, ижобий ўзгаришларга олиб келарди.

Ўзбекистонда интеллектуал салоҳиятни ўстириш учун капитал қўйиш келажакда республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг энг асосий омилларидан бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун бу соҳада капитал қўйган инвесторларга солиқ имтиёзларини бериш ўта муҳимдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида амортизация корхоналарнинг инвестиция фаолиятини рағбатлантирувчи бош омиллардан ҳисобланади. Шу сабабли ривожланган давлатларда амортизация нормаси, солиқлар ставкасини тасдиқлаш билан бир вақтда аниқланади. Бундай ҳолатда етакчи тармоқларга инвестицияларни қўйишни рағбатлантириш мақсадида юқори амортизация нормалари белгиланади. Бу тажрибани Ўзбекистонда қўллаш муҳимдир, чунки машина ва ускуналарга ўртача амортизация нормаси бизда 15% ни ташкил этса, АҚШда бу 20-33% ни, Англияда 25% ни ташкил этади.

Ўзбекистон иқтисодиётга чет эл инвестицияларини жалб қилишда бевосита хорижий инвестицияларнинг улушини оширишга алоҳида эътиборни қаратиш лозим. Тармоқлар ва ҳудудларда тузилмавий қайта қуриш вазифасини ҳал этишда бевосита хорижий инвестициялар самарадорлигини оширишга, шунингдек, Ўзбекистон Давлат инвестиция дастурини амалга ошира бориб эришиш мумкин, чунки бундай бевосита инвестицияларнинг аксарият қисми фақат давлат кафолати остида кириб келаётганлигини ҳаммамиз яхши биламиз. Шу сабабли, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни Ўзбекистон иқтисодиётига жалб қилишда қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- айрим тармоқлар ва минтақаларда (жумладан, эркин иқтисодий зоналар) хорижий инвесторлар учун реал амал қилиши учун имтиёзлар тизимини яратиш;

- хўжалик юритувчи субъектлар, юқори турувчи органлар ва маҳаллий ҳокимиятлар ўртасида мулк ва ваколатни аниқ чегаралаб қўйиш;

- барқарор иқтисодий ташқи савдо қонунчилигини, шу жумладан, эркин иқтисодий зоналар ва концессиялар бўйича меъёрий базани яратиш;
- солиқларни камайтириш ва солиқ тузилмасини соддалаштириш;
- хорижий инвестицияларни суғурталашнинг самарали механизмини яратиш;
- иқтисодиёт тармоқларини монополиядан чиқариш бўйича тадбирларни амалга ошириш;
- иқтисодиётнинг базавий тармоқларини индивидуал лойиҳалар бўйича хусусийлаштириш;
- биржа бозорларида ва бошқа бозорларда акционерлик жамиятлари акциялари пакетларининг бир қисmini хорижий инвесторларга сотиш;
- маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи корхоналарни хорижий инвесторларга сотиш.

Ушбу тавсияларнинг амалиётга жорий этилиши миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни фаол жалб этилишига ва инвестиция муҳитининг барқарорлигини таъминлашга имкон беради, деб ҳисоблаймиз.

9.2. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишни такомиллаштириш йўллари

Иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишни такомиллаштириш масаласи бўйича 2011 йилда чоп этилган Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари статистик тўплами маълумотларидан кенг фойдаланилди.

2011-2015 йилларда таркибий ўзгаришларни, иқтисодиётнинг соҳа ва тармоқларини диверсификация ва модернизация қилишни изчил давом эттириш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш, шунингдек, транспорт, муҳандислик, коммуникация ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш жараёнларини янада чуқурлаштиришга қаратилган фаол инвестиция сиёсати олиб борилади.

Ушбу мақсадлар учун 2011-2015 йиллар давомида охириги беш йил мобайнида ўзлаштирилган инвестицияларга қараганда 2 баробар кўп, жами 77,4 миллиард доллар миқдоридаги инвестицияларни йўналтириш мўлжалланмоқда. Асосий капиталга киритилаётган инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотга нисбатан улуши 24 фоиздан кам бўлмаслиги таркибий ўзгартиришларни жадал амалга ошириш ва иқтисодиётни модернизация қилишни таъминлайди.

Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг асосий ҳажми ички ресурсларни сафарбар қилиш ҳисобидан амалга оширилади. Келгуси йилларда бу кўрсаткич ялпи капитал қўйилмалар ҳажмининг 76 фоизини ташкил этади.

Бу маблағлар, аввало, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни амалга ошираётган корхоналарнинг ўз маблағларини қўпайтириши, солиқ юкини янада камайтириш, тижорат банкларининг ресурс базасини мустаҳкамлаш ва аҳолининг тадбиркорлик фаолиятидан оладиган даромадларини ошириш ҳисобидан ҳосил бўлади.

Стратегик муҳим, биринчи навбатда, инфратузилмани шакллантириш, ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва модернизация этишга қаратилган лойиҳаларни амалга оширишга ички ресурсларни жалб этишда Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси алоҳида ўрин эгаллайди. Мазкур жамғарманинг таркибий ўзгаришлардаги тобора ортиб бораётган ролини инобатга олган ҳолда, яқин йилларда унинг ҳисобида 10 миллиард доллардан зиёд маблағ жамланади.

2011-2015 йилларда ёкилғи-энергетика тармоғини, машинасозлик ва автомобилсозликни ривожлантириш, электр энергетика соҳасида энергия ишлаб чиқариш қувватларининг самарадорлигини ошириш ва диверсификация қилиш, металлургия

саноатини комплекс модернизация этиш, транспорт ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш учун Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси томонидан 4,7 миллиард доллардан зиёд маблағ йўналтирилади.

Мазкур жамғарманинг энг муҳим вазифаларидан бири стратегик инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштириш мақсадида йирик хорижий инвестор ва шерикларни жалб этишдир. Масалан, Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги ва Осиё тараққиёт банки иштирокида амалга оширилаётган, умумий қиймати 1,28 миллиард долларга тенг бўлган Толимаржон иссиқлик электр станциясида иккита буғ-газ мосламасини қуриш лойиҳаси шулар жумласидандир.

Келгуси йиллардаги устувор йўналишлардан бири мамлакатимизда, энг аввало, жалб қилинаётган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажмини ошириш, чет эл инвесторлари учун кафолатлар яратиш ҳамда уларнинг ишончини мустаҳкамлаш мақсадида янада қулай инвестиция муҳитини шакллантиришдан иборат.

Бу вазифаларни амалга ошириш 2011-2015 йиллар давомида 13 миллиард доллардан зиёд ёки ўтган беш йилдагига нисбатан 1,7 баробар кўп тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини таъминлайди. Ушбу маблағлар энг илғор технологиялар билан жиҳозланган ва хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш ҳамда рақобатдош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, мамлакатимиз экспорт салоҳиятини ошириш ҳамда янги иш ўринларини яратишга хизмат қиладиган янги саноат корхоналарини ташкил этиш бўйича чет эл инвесторлари иштирокидаги 320 тадан ортиқ йирик инвестиция лойиҳасини амалга оширишга йўналтирилади.

Бундай лойиҳалар ҳақида сўз борганда, аввало Сургилъ кони базасида Устюрт газ-кимё мажмуасини барпо этиш, Шўртан газ-кимё мажмуасида тозаланган метан базасида суюлтирилган синтетик ёқилғи ишлаб чиқариш, Муборак газ-кимё мажмуасини қуриш, Қандим гуруҳи конларини ўзлаштириб, газни қайта ишлайдиган завод барпо этиш, Навоий вилоятида аммиак ва карбамид ишлаб чиқарадиган замонавий комплекс қуриш, автомобиль двигателлари, катта ҳажмда юк ташийдиган “МАН” автомобиллари, “Мерседес Бенц” шассиси базасида кўп ўринли автобуслар, “Клаас” компанияси билан ҳамкорликда қишлоқ хўжалиги техникасини ишлаб чиқаришни ташкил этиш, техник ва поликристалл кремний ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришнинг тўлиқ циклига эга бўлган вертикал интеграциялашган текстиль мажмуаларини, тайёр дори препаратларини ишлаб чиқарадиган корхоналарни барпо этиш ва бошқа лойиҳаларни қайд этиш мумкин.

Иқтисодий таркибий ўзгартиришда Ўзбекистон йирик халқаро молия институтлари, ҳукумат ташкилотлари ва хорижий банкларни, биринчи навбатда мамлакатимиз билан йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш бўйича ўзаро ҳамкорлик алоқаларини кенгайтиришга катта қизиқиш билдираётган Осиё тараққиёт банки, Жаҳон банки, Ислот тараққиёт банки, Япония, Жанубий Корея ва ХХР тараққиёт банклари, қатор араб давлатларининг инвестиция фондларини жал этиш масаласига катта аҳамият беради.

Айнан ана шу ҳамкорликнинг молиявий кўмагида келгуси йиллар давомида Ўзбек миллий автомагистралли участкаларини қуриш, ичимлик суви билан таъминлаш тизимларини барпо этиш ва реконструкция қилиш, қишлоқ хўжалиги ерларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, поливинилхлорид ва каустик сода ишлаб чиқариш бўйича янги мажмуа барпо этиш, қишлоқ хўжалиги техникаси ва автомобиль шиналарини ишлаб чиқаришни ташкил этиш каби кўплаб лойиҳалар амалга оширилади.

2012 йилда амалга оширилиши режалаштирилган инвестиция лойиҳалари: 2012 йилда Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ва хорижий компаниялартомонидан жами 7,5 минг тонна сифимга эга бўлган 3 та совутиш камерасини барпо этиш белгиланган.

Бир сўз билан айтганда, 2011-2015 йилларда жами хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми 18,6 миллиард долларни ташкил этиши ёки ўтган беш йилдагига нисбатан 2

баробар кўп бўлиши прогноз қилинмоқда. Уларнинг 75 фоиздан ортиғини тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ташкил этади. Бу борада қарз маблағлари узоқ муддатли асосда фақат ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларини ривожлантириш, иқтисодиётнинг стратегик тармоқларини модернизация қилиш, шунингдек, хорижий молиявий институтларнинг кредит линияларини мамлакатимиз тижорат банклари орқали қайта молиялаштириш йўли билан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга қаратилган инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга жалб этилади.

Маълумки, дунё мамлакатлари орасида чет эл инвестицияларини ўз миллий иқтисодиётига жалб этишнинг рақобат шакли йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Шу боис, чет эллик инвесторларга яратилган қулайлик қайси давлатда устун даражада бўлса, бошқача қилиб айтганда, фойда олиш эҳтимоли каттароқ бўлса, табиийки, уларнинг айнан ўша давлат иқтисодиётига ўз сармоясини киритишга қизиқиши ортмоқда. Бу эса, бозор иқтисодиётининг нисбий самарадорлик қонунига мос келувчи ечим ҳисобланади, яъни қаерда самара (фойда) олиш имконияти нисбатан юқори бўлса, тадбиркорлар ўша ердаги бозорга кўпроқ интилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугун Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатлар ичида энг юқори инвестиция муҳити яратган мамлакатлардан бири бўлиб қолди. Бу, шубҳасиз, иқтисодиётимизга тўғридан-тўғри жалб этилаётган хорижий инвестициялар оқимини янада кўпайтиради.

Давлатимиз иқтисодий сиёсати кўпроқ тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этишга ва уни рағбатлантиришга қаратилганлиги боис, турли шаклдаги инвестициялар оқими йилдан-йилга ошиб бораёпти. Чунки, мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар доирасида айнан сармоядорларнинг ўзлари бевосита иштирок этиши ҳисобга олинган ва бунинг учун бизда етарлича шарт-шароитлар мавжуд. Айниқса, республика минтақаларидаги бой минерал хом ашё ресурслари, етарли миқдордаги малакали ишчи кучлари, соғлом атроф-муҳит, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий барқарорлик каби омиллар шубҳасиз, хорижий инвестициялар оқимининг янада кўпайишига, республика минтақаларида фаолият юритадиган корхоналар ривожига хизмат қилади.

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга фаол жалб этишга манфаатдор ҳар қандай давлат ўзининг инвестиция сиёсатини такомиллаштириб боради. Бу сиёсат хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ўзига хос йўналишини, шунингдек уларни жалб этишни рағбатлантириш тизимини аниқлаб беради ва инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий тартибини белгилайди.

Иқтисодий адабиётларда ва жаҳон тажрибасида хорижий инвестицияларни мувофиқлаштиришда турлича тартиб ва усулларнинг бўлиши қайд этилган. Масалан: миллий тартиб; адолатли ва тенг ҳуқуқлилиқ тартиби; қулай муҳит барпо этиш тартиби; транспарент (шаффофлик) тартиби ва бошқалар. Шу боис жаҳон амалиётида қўлланилаётган бу каби тартиб ва усулларни қиёсий таҳлил этиш бизнингча мақсадга мувофиқдир.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида амалиётда синалган инвестиция сиёсатининг самарадорлигини баҳолашнинг умумлаштирувчи мезонлари ва ҳуқуқий тартибларининг турлича вариантларидан шаклланган объектив қонунлар асосида иқтисодиётни ривожлантириш тажрибаси тўпланган.

Саноати ривожланган мамлакатлардаги иқтисодий ва сиёсий барқарорлик хориж капиталли ва инвестициясини махсус қонунларсиз ҳам етарлича ҳимоялаш имкониятини беради. Бу ерда хорижий инвестициялар ҳам миллий ички инвестициялар каби умумий қонунлар асосида мувофиқлаштирилади. Бу мамлакатлардаги аниқ ишлаб чиқилган қонуний база чет эл инвесторларининг тўлақонли фаолиятини, яъни янги компанияларни ташкил этишда эркин фаолиятни (рўйхатдан ўтказиш жараёни, мулк ҳуқуқи кафолати), фойда олиш (солиқ сиёсатидаги енгиллик ва имтиёзлар), низоларни тартибга солиш (меҳнат қонунларидаги шаффофлик, монополияга қарши аниқ тадбирлар) кабиларни кафолатлайди.

Ғарб мамлакатларида ҳукумат капитал қўйилмаларни фаоллаштириш стратегиясида кўпроқ хорижий инвестицияларни мувофиқлаштиришнинг эгри усулидан (солиқ, амортизация, молия-кредит сиёсати) фойдаланишни афзал кўришади. Сўнгги икки ўн йилликда ғарбда инвестиция қарорларини қабул қилишда ва амалга оширишда маҳаллий ҳудудларнинг жавобгарлиги ва роли ошиб бормоқда. Қатор мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия) маҳаллий органлар хорижий инвестицияларни ва инвесторлар фаолиятини мувофиқлаштиришда етарлича мустақилликка эгадир. Бу ерда инвестиция бозорини мувофиқлаштиришнинг асосий воситаси сифатида даромад солиғи (фойда солиғи) қўлланилади. Бу солиқ ставкасининг ўзгариши фирма ва компанияларнинг инвестиция фаолиятига бевосита таъсир этади.

Умуман сўнгги 20 йил мобайнида ривожланган мамлакатларда инвестиция фаолияти кенг компьютерлаштириш, ресурсларни тежаш, янги замонавий технология, шунингдек маҳаллий ҳокимиятнинг роли ва жавобгарлигини ошириш асосидаги янги бошқарув тизими асосидаги иқтисодий тузилмани қайта қуришга йўналтирилган. Маҳаллий ҳокимиятларга инвестиция дастурларини бошқаришда, экологик сиёсатни юргизишда ва ҳудудий режалаштиришда асосий роль белгиланган. Жаҳон тажрибаси шундан гувоҳ берадики, инвестиция дастури ва лойиҳаларининг муваффақиятли амалга ошириши унинг иштирокчилари ўртасида оптимал пропорцияни таъминлашга боғлиқдир.

Давлат ҳам бу жараёнда муҳим ролни ўйнайди, унинг функциясига асосан қуйидагиларни киритиш мумкин: ҳуқуқий мувофиқлаштиришни таъминлаш, муниципал ташкилотлар билан шартномавий муносабатларни расмийлаштириш; моддий ва молиявий ресурсларни бирлаштириш учун шароит яратиш, солиқ енгилликларини ва бошқа молиявий имтиёзларни белгилаш; лойиҳани ҳаётга татбиқ этишда ва унинг ноҳуш оқибатлари (экология бузилиши, ҳудудий ер участкасининг бузилиши ва бошқалар) учун маҳаллий органларнинг жавобгарлигини аниқлаш; лойиҳани амалга ошириш учун аҳолини, ижтимоий ташкилотларни жалб этиш мақсадида оммавий ахборот воситалари орқали лойиҳани ҳаётга татбиқ этишнинг мақсадга мувофиқлигини кенг тарғиб этиш.

АҚШ, Бразилия, Хитой, Мексика, Ҳиндистон каби йирик мамлакатларда маҳаллий органларнинг зиммасига жуда улкан вазифалар юклатилган. Айниқса, АҚШ ва Германияда алоҳида ҳудуд ва штатлар юқори даражадаги мустақилликка ва йирик миқдордаги молиявий ресурсларга эга.

Ривожланган мамлакатларда ҳудудий инвестиция сиёсатини олиб бориш ўта муҳим масалалардан саналади. Давлат доимий равишда ҳар бир ҳудуднинг иқтисодий имконияти, ривожланиш даражасини эътиборга олган ҳолда инвестиция сиёсатини олиб боради. Америка Қўшма Штатларида федерал даражада махсус хорижий инвестицияларни рағбатлантириш дастурлари ишлаб чиқилмаган. Хорижий инвестициялар учун тавсия этиладиган барча имтиёз ва енгилликлар штатлар даражасида ишлаб чиқилган. Бу эса ўз навбатида хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича штатлар ўртасида эркин рақобатни вужудга келтиради. Ҳар бир 50 штат миллий ва хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича ўзининг махсус ишлаб чиққан дастурига эга.

Ҳар бир штат аниқ мақсадга қаратилган хорижий инвестицияларни рағбатлантириш бўйича бир неча хил дастурларни ишлаб чиқади. Улар қуйидаги мақсадларда бўлиши мумкин: иш жойларини ташкил этиш; штатни ва алоҳида штат ҳудудларининг иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантириш; замонавий илғор технологияни жорий этиш ва фан техника тараққиёти ютуқларига эришиш ва ҳ.к.

АҚШда штатлар миқёсида хорижий инвесторлар учун бериладиган имтиёзлар - бу солиқ имтиёзлари, молиявий ёрдам, инфратузилмани ривожлантиришда ҳамкорлик, кадрлар тайёрлаш, ижара ҳақи ва электр тўловларини камайтириш, паст фоизларда кредит шаклида бевосита молиявий ресурслар ажратиш кабилардан иборат.

Ҳар бир штатнинг мустақил инвестиция сиёсатини олиб бориши, эркин рақобатнинг вужудга келишига, шу ҳудудда ишлаб чиқаришнинг, тадбиркорликнинг ривожланишига замин яратади.

Сўнгги йилларда қатор мамлакатларда ҳудудни иқтисодий ривожлантириш корпорацияларини ташкил этиш тажрибаси кенг қўлланилмоқда. Бу корпорациялар мазкур ҳудудда жойлашган фирмаларнинг иштирокида махсус фондларни шакллантиради. Бу фонд маблағлари ҳудудда инфратузилмани ривожлантиришга, янги курилишларга йўналтирилади.

Хорижий инвестицияларни жалб қилиш, чет эл инвесторларига турли енгиллик ва имтиёзларни жорий этиш бўйича Хитой давлати тажрибаси ҳам аҳамиятлидир. Хитой ҳукумати инвестициялар оқимини ҳудудлар даражасида, маҳаллий ҳокимиятга катта ваколат берган ҳолда муваффақиятли мувофиқлаштириб келмоқда.

Марказий органлар умумий инвестиция сиёсати доирасида қайси соҳага инвестицияларни йўналтириш зарурлигини аниқлаб беради. Маҳаллий органлар эса бир вақтда инвестицияларни рағбатлантириш дастурларини ишлаб чиқади. Чет эл инвестицияларини жалб этиш учун “солиқ каникули” ва енгилликлари, импорт таърифлари бўйича енгилликлари каби турлича рағбатлантириш усуллари ишлаб чиқилган. Айниқса кўпгина эркин иқтисодий зоналарда ташкил этилган корхоналарга нисбатан бундай енгиллик ва имтиёзлар кўпроқ ишлатилади.

Ҳозирда Хитой ҳукумати мамлакатнинг ички районларига кўплаб, хорижий инвестицияларни жалб этиш учун, уларга узоқ муддатга солиқ тўлашдан озод этиш, фойдасини ҳар қандай тўсиқларсиз олиб чиқиб кетиш каби шарт-шароитларни яратмоқдалар. Маҳаллий ҳокимиятлар маҳаллий иқтисодиётни ривожлантириш учун чет эл капиталини жалб қилишни рағбатлантириш дастурларини марказий органларнинг рухсатисиз ҳаётга татбиқ этишлари мумкин.

Хитой давлатининг инвестициялар бўйича қонунлари Япония, Жанубий Корея, Тайван, Сингапур каби давлатларининг қонунларига кўп жиҳатдан ўхшаш ҳолда ишлаб чиқилган. Шунинг билан биргаликда таъкидлаш лозимки, турлича давлатларнинг қонунларида чет эл инвесторлари фаолиятига чекланмалар ҳам белгиланган. Деярли барча давлатларда чет эл капитални киритилиши мумкин бўлмаган тармоқлар мавжуддир. Қатор давлатларда чет эл инвестициялари учун айрим тармоқлар тўлиқ ёпиқдир.

Хорижий инвесторларнинг фаолияти бўйича чекловларни мувофиқлаштиришда маҳаллий органларнинг иштироки ҳам салмоқлидир. Қатор давлатларда маҳаллий ҳудуддаги иқтисодий вазиятдан келиб чиқиб, хорижий инвесторларнинг фаолиятида турлича чекловларни белгилайди. Масалан АҚШда айрим штатларда фойдали қазилмаларга чет эл капиталини жалб этиш ман этилган бўлса, айрим штатларда ер участкасини сотиб олишда чекловлар белгиланган. Бироқ, жаҳон тажрибаси кўрсатмоқдаки, кўпгина давлатларда ҳудудий инвестиция сиёсатидаги молиявий-иқтисодий имтиёзларнинг ва енгилликларнинг берилиши ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишларига замин яратмоқдалар.

Республикамизда ҳам вилоятларнинг, туманларнинг инвестицион фаолиятдаги фаоллигини ва мустақиллигини ошириш ҳудудларга чет эл инвестицияларини жалб этишда бир муҳим мезон бўлиши мумкин.

Жаҳон амалиётида инвесторларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ва кафолатини таъминлашнинг қуйидаги усулларида фойдаланилади: миллий қонуниятларнинг чет эл инвесторларига нисбатан мос меъёрларини қабул қилиш; кўп томонлама шартномаларнинг меъёрларини мувофиқлаштириш; капитал қўйилмаларни ўзаро ҳимоялаш ва рағбатлантириш бўйича давлатлараро икки томонлама шартномаларни мувофиқлаштириш; аниқ олинган инвестиция лойиҳалари бўйича давлатлараро ва хорижий инвесторлар билан келишувномаларни мувофиқлаштириш. Республикамизда бу қайд қилинган усулларнинг барчасидан фойдаланилсада, лекин бизнинг фикримизча етарли даражада эмас.

Юқорида қайд этганимиздек, бизнинг фикримизча, республикамиз инвестиция фаолиятида маҳаллий ҳокимиятларнинг мустақиллигини ва ролини ошириш ва махсус инвестицияларни рағбатлантиришнинг маҳаллий дастурларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга

табқиқ этишни кенгайтириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек ҳудудларда инвестицияларнинг манбаси сифатида муниципал ва корпоратив облигацияларни муомалага чиқариш ва улардан оладиган даромадлар бўйича имтиёзларни белгилаш инвестиция оқимини кўпайтиришга олиб келиши мумкин.

Инвестиция лойиҳаларини хорижий инвесторлар иштирокида инвестициялашни ташкил этиш қуйидаги йўналишда бўлгани мақсадга мувофиқдир:

- хорижий инвесторнинг лойиҳани реализация қилишдаги масъулиятини кучайтириш, уларнинг лойиҳани бошидан охиригача миллий инвесторларнинг улушидан кам бўлмаган миқдорда капитали билан самарали иштирок этишини таъминлаш ва бундай масъулият ва мажбуриятлар меъёрий ҳужжатларда, жумладан шартномада қатъий қилиб белгиланиши ва амал қилиши керак;

- Ўзбекистон шароитида илғор ва замонавий ускуна ва технология эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда хорижий инвесторларни ўз технологияси ва ускуналарни ўзлаштириш тажрибаларини миллий кадрларга ўргатиш зиммасини юклаш ва уларнинг бундай мажбуриятларни бажаришга манфаатдорлигини ошириш зарур;

- инвесторлар манфаатларининг бир бирига мос келмаслиги, яъни хорижий инвесторларнинг мақсади юқори даражада фойда олиш, ўзбек инвесторлари эса фойда олиш билан бирга илғор технология ва иш тажрибасига эга бўлиш эканлигини ҳисобга олган ҳолда лойиҳани реализация қилмасданок шартномада томонларнинг улуши қандай валютада, қандай ўлчов бирлигида баҳоланиши, фойдани тақсимлаш тартиби аниқ ва қатъий белгиланиши мақсадга мувофиқдир.

Хорижий инвестицияли қўшма корхоналар иқтисодиётини ўрганишдаги хориж тажрибалари қуйидаги ҳолатларга бефарқ бўлмасликни талаб этади: хорижий инвестициялардан олинган даромаднинг катта қисми қайта инвестицияланмай, корхоналарнинг хорижий ҳамкор-эгалари орасида тақсимланишига; хорижий инвестицияларнинг тармоқлар бўйича тақсимланишида асосан капитал тез айланадиган соҳаларга киритишга мойиллигига; хорижий инвесторлар ресурсларни бозор инфратузилмаси яхши ривожланган, аҳолиси тўловга қодир бўлган марказлар ҳамда хом ашё минтақаларига жойлашга интилади.

Хорижий инвестицияларни жалб этиш мураккаблашган шароитда, жамғармаларни тўплашнинг самарали механизмларидан воз кечмаган ҳолда асосий эътиборни давлатнинг инвестиция ролини кучайтириш асосида ички инвестицияларни фаоллаштириш чоралари тизимини ишлаб чиқишга қаратилиши зарур. Бу ҳолда жамғармаларни инвестицияларга жойлаш каби шартни амалга ошириш муҳим ўрин тутди. Иқтисодий субъектларнинг ўз жамғармаларини инвестицияларга жойлашга мойиллигини қўйилаётган маблағларни қайтариб ололмаслик хавфи ва инвестициялаш оқибатида олинадиган даромад даражаси билан белгиланади.

Мамлакатнинг инвестицион жозибадорлигига салбий таъсир кўрсатадиган бундай сабабларни бартараф этиш учун қуйидаги муаммоларни ҳал этиш лозим: тез-тез ўзгариб турадиган қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари, солиқ тизими; инвестиция ва кредитларга оид таваккалчиликнинг юқори даражадалиги; инвестицияларни муҳофаза қилиш, маҳсулотларни ажратиш механизмнинг барқарорлик даражаси; банк тизимидаги айрим нуқсонларнинг мавжудлиги (ички бозорларда пул ресурсларининг танқислиги, улар тузилмаси муддатининг қисқалиги, тўлов ва ҳисоб-китобларнинг йўлга қўйилмаганлиги, банк ходимларининг инвестиция ва кредитларга оид таваккалчилигини баҳолаш тажрибасининг етишмаслиги кабилар); инфратузилма даражасининг пастлиги (аудит, суғурта, консалтинг, баҳолаш, ҳуқуқий мадад, телекоммуникациялар, транспорт ва меҳмонхона хизмати); фонд бозорининг суст ривожланганлиги, депозит хизматининг номукамаллиги, бозорга тегишли маълумотларнинг етишмаслиги, фонд қимматли буюмларининг паст ликвидлиги; корхоналарда менежментнинг йўлга қўйилмаганлиги; эришилган битимларнинг бажармасликка йўл қўйилиши, инвестиция лойиҳаларини

келишиш амалиётининг мураккаблиги, ҳисобга олиш тизимининг бухгалтерия ва молия ҳисоби ва ҳисоботи стандартларининг халқаро тизимига мувофиқ эмаслиги ва ҳ.к.

9.3. Инвестиция муҳитини аниқлашнинг жаҳон тажрибаси

Инвестиция муҳити — бу хорижий капитал қўйилмаларининг қалтислик даражасини ва улардан мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий, сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндисидир.

Инвестиция муҳити комплекс, кўпқиррали тушунча бўлиб миллий қонунчилик, иқтисодий шарт-шароитлар (инқироз, ўсиш, стагнация), божхона режими, валюта сиёсати, иқтисодий ўсиш суръатлари, инфляция суръатлари, валюта курсининг барқарорлиги, ташқи қарздорлик даражаси каби кўрсаткичларга эга.

Жаҳон амалиётида мамлакатнинг инвестиция муҳитини баҳолаш борасида турли ёндашувлар мавжуд. Ушбу ёндашувлар бир-биридан инвестиция муҳитини ташкил этувчи омилларни тўлиқ ёки қисман қамраб олиши билан фарқ қилади. Таҳлиллар кўрсатишича, **«Standart & Poor's», «Moody's» va «Fitch IBCA»** жаҳондаги энг йирик рейтинг агентликлардан ҳисобланади. Ушбу агентликлар эмитентнинг қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлақонли бажара олиш имкониятлари ва эмитентларнинг кредит бера олиш қобилиятига баҳо берадилар. Агентликлар томонидан ишлаб чиқилган ва тузилган рейтинглар мамлакат инвестиция муҳитини маълум даражада баҳолаш имконини беради.

Масалан, **«Standart & Poor's»** услубиятига кўра, узок муддатли рейтинг энг юқори «ААА» кўрсаткичидан энг қуйи «Д» кўрсаткич оралиғида ўзгариб боради. «АА» дан «ССС» кўрсаткичигача бўлган оралиқ рейтинг «мусбат» (+) ёки «манфий» (-) белгилар билан тўлдириб борилиши мумкин ва улар асосий кўрсаткичларга тегишли бўлган оралиқ кўрсаткичлар ҳисобланади. Қарз мажбуриятларини бажариш сифати рейтингнинг қуйидаги кўрсаткичлари орқали баҳоланади:

ААА - қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ бажаришнинг энг юқори қобилиятини акс эттиради;

АА - қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ бажаришнинг юқори қобилиятини англатади;

А - қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажаришнинг нисбатан юқори қобилияти, аммо тижорат, молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирини ифодалайди;

ВВВ — қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажаришнинг етарли даражадаги қобилияти бўлиб, молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирининг юқори даражада сезилишини ифодалайди;

В - молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирининг кескин сезилиши ҳамда қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ бажариш имконининг мавжудлигини билдиради;

ССС - эмитентнинг қарз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимолининг мавжудлиги бўлиб, қарз мажбуриятларининг ўз вақтида бажарилиши эса қулай тижорат, молиявий ва иқтисодий шарт-шароитлар билан белгиланади;

СС - ҳозирги даврда эмитентнинг қарз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимолининг юқори эканлигини ифодалайди;

С — эмитентга нисбатан банкротлик ёки процедураси қўзғатилган ҳолда тўловлар ёки қарз мажбуриятларининг бажарилиши давом этаётганлигини билдиради;

СД — бошқа қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ тўланаётган шароитда ушбу қарз мажбурияти бўйича танланма дефолт мавжудлигини акс эттиради;

Д — қарз мажбуриятлари бўйича дефолтни ифодалайди.

«ААА», «АА», «А» ва «ВВВ» категориялари рейтинг инвестицион класс рейтинглари ҳисобланиб, «ВВ», «В», «ССС», «СС» ва «С» категориялари рейтинг эса

спекулятив классга маълум даражада киради. Кредит рейтингларини ишлаб чиқишнинг асосий ташкилий қисми уларнинг ўзгаришини прогнозлаш ҳисобланади. Прогнознинг қуйидаги тавсифлари кенг қўлланилади: «ижобий» (рейтингнинг кўтарилиши эҳтимоли), «салбий» (рейтингнинг пасайиши эҳтимоли) ва «барқарор» (рейтингнинг ўзгариши кузатилмайди). Рейтинг агентликлари томонидан рейтинг ўзгариши тенденцияларини аниқлаш мураккаб бўлган ҳолатда «ривожланаётган» прогноз тавсифидан фойдаланилади ва у рейтингнинг кўтарилиши ёки пасайиши эҳтимоли борлигини англатади.

БЕРИ индекси бўйича мамлакат рискин баҳолаш усули (шу номдаги фирма томонидан ишлаб чиқилган).

Мазкур усулнинг моҳияти шундаки, обрўли экспертларнинг 102 тасини танлаш асосида ва уларга 4 балли (0 дан 4 баллгача ва уларнинг йиғиндиси 1 га тенг) шкалада 15 та асосий мезонлар бўйича мамлакат рискин баҳолаш таклиф этилади. **Ушбу усулда баҳолаш мезонлари ва уларнинг қийматлари қуйидагилардан иборат:**

1. Сиёсий барқарорлик (0,12).
2. Хорижий инвестицияларга бўлган муносабат (0,06).
3. Миллийлаштирилиши хавфи (0,06), агар мамлакат қонунчилигида мулкни ҳақ тўламасдан экспроприация қилиш кўзда тутилган бўлса, 0 балл қўйилади.
4. Валютанинг девальвация қилиниш эҳтимоли ва даражаси (0,06).
5. Тўлов балансининг ҳолати (0,06).
6. Бизнеснинг бюрократлашиш даражаси (0,04).
7. Иқтисодий ўсиш суръати (0,1).
8. Валютанинг эркин алмашинув даражаси (0,1).
9. Шартнома мажбуриятларини бажариш сони (0,06).
10. Меҳнат унумдорлиги даражаси ва иш ҳақи харажатлари (0,08).
11. Юридик ва маркетинг маслаҳатларини олиш, малакали мутахассисларни жалб қилиш имконияти (0,02).
12. Алоқа ва транспортни ташкил қилиш (0,04).
13. Давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг муносабатлари (0,04).
14. Қисқа муддатли кредитларни олиш шартлари (0,08).
15. Узоқ муддатли кредитлар, хусусий капитални олиш фойдаланиш шартлари (0,08).

Мамлакат рискининг ўртача тортилган бали қуйидаги формула ёрдамида аниқланади (БЕРИ индекс):

$$I_{БЕРИ} = \sum_{i=1}^{15} \kappa_i j_i,$$

бу ерда: κ_i , j_i — тегишли равишда, i — омилни баҳоловчи мезонларнинг баллардаги қиймати ва вазнли коэффициент.

Инвестиция муҳитини баҳолаш бўйича Умумжаҳон банки ёндашуви. Умумжаҳон банкининг 2005 йилда чоп этилган «Ҳамма учун инвестиция муҳитини қандай шакллантириш мумкин» мавзuidaги жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши тўғрисидаги йиллик ҳисоботида инвестиция муҳитини баҳолаш бўйича банк ёндашувининг асосий мазмуни келтирилган.

Юқорида кўриб чиқилган усуллар сингари ушбу ёндашувда ҳам мутахассислар томонидан бериладиган баллар йиғиндисидан фойдаланилади. **Умумжаҳон банки ёндашувига кўра мамлакат инвестиция муҳитига таъсир қилувчи омиллар қуйидагилардан иборат, деб ҳисобланади:**

- иқтисодий сиёсат ва ҳукуқий-меъёрий амалиётнинг ноаниқлиги;
- коррупция даражаси;
- суд тизимининг сифати;
- жиноятчилик даражаси;
- «солиқ юки» ва солиққа тортиш тизимини ҳукуқий жиҳатдан тартибга

солиш тизими;

- молия ресурсларини олиш имконияти ва молиялаштириш қиймати;
- электр билан таъминланганлик даражаси ва сифати;
- ишчилар малака даражаси ва меҳнат қонунчилигининг сифати.

Ушбу ёндашув инвестицион жозибадорликни таъминлашнинг институционал омилларига алоҳида эътибор қаратилганлиги билан ажралиб туради. Жаҳон банки томонидан таҳлил этиладиган инвестиция муҳитига таъсир этувчи омиллар инвестиция risks билан боғлиқ. Ушбу услубиётга мувофиқ мамлакатнинг инвестиция имкониятлари эътиборга олинмайди.

Россия иқтисодий ҳудудларининг инвестиция жозибадорлигини баҳолашда қўлланиладиган «Эксперт» ҳафтаномаси услубияти.

Ушбу услубиётга мувофиқ инвестиция муҳитига таъсир қилувчи инвестиция riskларининг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади:

- ҳуқуқий (инвестициялашнинг ҳуқуқий шартларини, алоҳида ишлаб чиқариш омиллари таркибини акс эттиради);
- сиёсий (сиёсий барқарорлик даражасини ҳисобга олади);
- ижтимоий (ижтимоий ҳолат даражаси ҳисобга олинади);
- ноқонуний (минтақада жиноятчилик даражасини ҳисобга олади);
- молиявий (ҳудудий бюджет ва корхоналар молиясининг мувофиқлашганлик даражасини акс эттиради);
- иқтисодий (минтақанинг иқтисодий ривожланиш даражасини ҳисобга олади);
- экологик (атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражасини ҳисобга олади).

Россияда ўтказилган рейтинглар натижасига кўра мамлакатдаги инвестиция муҳитининг яхшиланиши устун даражада инвестиция соҳасидаги қабул қилинаётган ҳуқуқий ҳужжатлар билан боғлиқ эканлиги аниқланган.

Ўзбекистонда халқаро амалиёт негизида банклар томонидан чиқарилган қимматбаҳо қоғозларнинг миллий индивидуал рейтинг тизимини жорий этиш мақсадида «Ахбор-Рейтинг» миллий рейтинг агентлиги ташкил этилган. Ушбу агентлик томонидан 2008 йил мобайнида 21 та тижорат банкига турли даражадаги рейтинг баҳолари берилди.

9.4. Тўғридан-тўғри ва портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитининг ўрни

Хорижий инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар иқтисодиётига тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялар турлича таъсир кўрсатади. Ушбу ҳолат бу турдаги инвестицияларни иқтисодиётга жалб этишда қулайлик яратувчи омилларнинг турли мамлакатларда бир-биридан фарқланишига олиб келади. Шу билан бирга ушбу омиллар умумий белгиларга ҳам эгадир.

Мамлакатнинг ТТХИ учун жозибадорлигини таъминлаб берувчи омиллар асосида Ж.Даннинг томонидан ишлаб чиқилган ва «экслектик парадигма» номини олган концепция ётади. ***Ушбу концепция қуйидагиларга асосланади:***

- мулкчилик ҳуқуқи соҳасидаги қиёсий афзалликлар (хусусан, бошқарув билан боғлиқ ўз технологиялари ёки афзалликларнинг бўлиши);
- мамлакатда маҳаллий афзалликларнинг бўлиши (масалан, ички бозор сиғимининг катталиги, ишлаб чиқариш харажатларининг пастлиги, инфратузилманинг ривожланганлиги, ишчи кучи малакаси ва қиймати);
- фирма ички алоқаларидаги максимал афзалликлар, мустақил инвесторлар ва реципиентлар ўртасида рақобатнинг мавжудлиги.

Биринчи ва учинчи шарт фирма хусусиятларини ифодаласа, иккинчи шарт мамлакатдаги инвестиция муҳити билан боғлиқ хусусиятларни акс эттиради. Қабул қилувчи мамлакат фақат биринчи афзалликка эга бўлса, инвестор ички бозорга кириш учун лицензиялаш ёки патентларни сотиш стратегиясини танлайди. Агар биринчи ва

учинчи шартлар бажарилса, қабул қилувчи мамлакат учун ТТХИ капитал қўйилмаларнинг энг афзал шакли ҳисобланади ва ушбу ҳолда иккинчи омил ҳам ҳисобга олинади.

Жаҳон амалиёти кўрсатишича, турли мамлакатлар ўртасида миллий иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларда маълум фарқлар мавжуд. Шунинг учун мамлакатнинг **инвестиция муҳити қуйидаги омиллар ҳаракати асосида шаклланади:**

1. макроиқтисодий омиллар;
2. иқтисодий тартибга солишнинг ҳуқуқий режими;
3. тадбиркорлик муҳити.

Хорижий инвестицияларни қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётининг жозибadorлигини белгиловчи муҳим омил мамлакатнинг турли хил табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Шу вақтга қадар ТМК асосан ТТХИ ёрдамида эмас, балки ноакциядорлик шартномалари тузиш асосида ресурслар қазиб олишда иштирок этиб келмоқда. Шу билан бирга XX аср 90-йилларининг иккинчи ярмида қазиб олиш саноатига йўналтирилган ТТХИнинг ҳажми бироз қисқарди.

ТМК ўртасида ўтказилган сўровномалар кўрсатишича, мамлакатдаги инвестиция муҳитини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири - қабул қилувчи мамлакат ички бозорининг сиғими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич ялпи ички маҳсулот ҳажми ва аҳоли жон бошига тўғри келувчи даромадлар билан ўлчанади. Катта сиғимга эга бўлган бозор фирмага иқтисодиёт қўлаи, сиғими афзалликларини амалга ошириш имконини беради.

Макроиқтисодий омиллар таркибига реципиент-мамлакатдаги сиёсий барқарорлик ва миллий валюта алмашув курсининг ўзгариши ҳам киради.

Мамлакатнинг ТТХИ учун жозибadorлиги қулай ва барқарор ҳуқуқий режим, хорижий инвесторларга мулкни миллийлаштириш хавфидан қафолатлар берилиши ва унинг ҳуқуқларини камситмайдиган режим яратилиши билан белгиланади. Инвестиция муҳитига таъсир қиладиган учинчи гуруҳ омилларни мамлакатда шаклланган умумий тадбиркорлик муҳити омиллари (солиқ тизими, ишлаб чиқариш харажатлари даражаси, ишчи кучи малакаси даражаси, муносиб инфратузилманинг мавжудлиги, илғор технологиялар ва инновациялардан фойдаланиш имкониятлари) ташкил қилади.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида жалб қилинаётган ТТХИга таъсир қилувчи омилларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- сиёсий вазият;
- тадбиркорликка қўмаклашувчи чора-тадбирлар;
- иқтисодий ўсиш суръатлари;
- иқтисодий сиёсат;
- коррупция даражаси.

Ушбу омиллар ТТХИнинг иқтисодиётга жалб этилиши ёки четга чиқиб кетишига сабаб бўлади ва унинг ҳажмига таъсир кўрсатади.

Ҳар қандай ТМК инвестиция объектини қуйидаги уч омилдан келиб чиққан ҳолда аниқлайди:

- а) реципиент-мамлакат юритаётган сиёсат;
- б) ушбу мамлакатлар ҳукуматларининг инвестицияларни қўллаб-қувватлаш фаолияти;
- в) мамлакат иқтисодиётининг умумий ҳолати тавсифи (9.3.1-жадвал).

Турли омилларнинг ТТХИ оқимига таъсири инвестицияларнинг асосий мақсади, тури, тармоғи, ташкил этилаётган корхона ҳажми ва инвесторнинг стратегиясига боғлиқ. Турли мақсадлардан келиб чиқиб, инвесторнинг стратегияси ва қабул қилувчи мамлакат кўзлаётган мақсадга боғлиқ ҳолда инвестицияларни жойлаштириш учун турли объектлар танланади.

ТТХИ жалб қилишни қўллаб-қувватлайдиган реципиент-мамлакатлар тавсифи

ТТХИни қабул мамлакатларнинг шарт-шароитлари	қилувчи умумий	ТМК мақсадлари бўйича таснифланган ТТХИ тури	Реципиент-мамлакатларнинг иқтисодий тавсифлари
1. Сиёсий муҳит:		А. Сотиш бозорларини кенгайтириш	• бозор ҳажми ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад; • бозорнинг ўсиш суръатлари; • минтақавий ва глобал бозорларга чиқиш; • мамлакат истеъмолчилари учун хос бўлган афзалликлар; • бозорлар таркиби; • хом-ашё; • малакасиз кам иш ҳақи тўланадиган ишчи кучи; • малакали кадрлар; • технологик, инновацион ва бошқа яратилган активлар (масалан, савдо маркалари), шу жумладан, инсонларда, фирмалар ва уларнинг гуруҳларида • мужассамлашган; • моддий инфратузилма (портлар, йўллар, энергия таъминоти, алоқа); • ресурслар ва актив қийматининг меҳнат унумдорлиги билан биргаликдаги омили; • бошқа харажатлар, масалан реципиент-мамлакатга кириш - чиқиш бўйича транспорт ва алоқа харажатлари, оралик маҳсулотларни сотиб олишга сарфланган харажатлар; • корпорациянинг минтақавий тармоғини яратишга ёрдам берадиган минтақавий интеграцион гуруҳга аъзолик.
• иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий барқарорлик; • инвесторнинг келиши ва иш олиб боришини тартибга солувчи қоидалар; • хорижий компания филиалларига бўлган муносабат; • бозорларнинг амал қилиши ва таркиби (рақобат, бирлашиш ва қўшиб олишлар сиёсати); • ТТХИни қўллаб-қувватлаш бўйича халқаро битимлар; • хусусийлаштириш сиёсати; • савдо сиёсати (тариф ва нотариф тўсиқлар).		Б. Табiiй ресурслардан (активлардан) фойдаланиш ҳукукини қўлга киритиш	
2. Иқтисодий омиллар:			
• аниқ механизмлар; • бозор инфратузилмаси; • иқтисодий эркинлик;			

• бизнесни қўллаб-қувватлаш; • инвестицияларни қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирлар; • инвестицияларни рағбатлантириш; • коррупцияга қарши кураш ва бошқарув самарадорлиги билан боғлиқ «қўшимча чиқимлар» ва ҳ.к.		
3. Ижтимоий соҳа (икки тилли мактаблар, турмуш сифати ва ҳ.к.);	С. ТТХИ, савдо ва солиқ сиёсати ўр-тасидаги ўзаро боғлиқлик	
4. Инвестицияларга хизмат кўрсатиш	Д. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш	

ЮНКТАД мутахассислари томонидан тайёрланган 9.3.2-жадвалда ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида ТТХИ оқимларини тартибга солиб турувчи ёки рағбатлантирувчи иқтисодий омиллар умумлаштирилган шаклда берилган. Кўрсаткичларнинг уч гуруҳга бўлиниши нисбийдир. Масалан, иккинчи гуруҳ омиллар — «сиёсий омиллар» - ҳақиқатда фақат иқтисодий сабабларни: макроиқтисодий барқарорлик, валютанинг конвертацияланиши, хусусийлаштириш суръатлари ва бошқаларни акс эттиради. Учинчи гуруҳ омиллари эса «бизнесга кўмаклашиш» қатор сиёсий омилларни, шу жумладан, «сиёсий муҳит» ва «мамлакат имиджи» кабиларни ўзида мужассамлаштириб, реципиент-мамлакат учун хос хусусиятлар бўлиб, уларни таҳлил қилиш, мазкур мамлакат ТТХИнинг оқиб келиши учун тегишли шарт-шароитни яратишни истайдими, деган саволга жавоб беради.

9.3.2-жадвал

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида ТТХИ оқимига таъсир қилувчи омиллар

Омил	Кўмаклашувчи	Жиловловчи
Иқтисодий омиллар		
Иш ҳақи даражаси	13	—
Ишчилар малакаси	12	1
Бозор ҳажми	2	8
Бозорнинг ўсиш суръатлари	2	3
Табиий ресурслар	1	5
Бошқарув малакаси	1	1
Моддий инфратузилма	1	4
Молиявий инфратузилма	1	3
Бозорга чиқиш имкониятлари	—	1
Саноатнинг ҳолати	—	1
Сиёсий омиллар		

Макроиктисодий барқарорлик	9	1
Сиёсий муҳит	3	2
Валютанинг конвертацияланиши	5	-
Хусусийлаштириш учуи қулай стратегия	4	3
Хусусийлаштириш суръатлари	2	2
Маҳаллий фирмаларнинг рақобатга тайёрлиги	3	2
Иқтисодиётни реконструкция қилиш	3	3
Солиқлар тизими	1	2
Ҳукукий барқарорлик, суд тизими	—	5
Мавжуд корхоналарнинг реконструкцияси характери		3
Бизнесга кўмаклашиш		
Инвесторларга субъектив яқинлик	11	—
Ахборот	3	5
Мамлакат имиджи	1	8
Молиявий рағбатлар	1	8
Бозор рағбатлари	1	3
Корхоналарни рўйхатдан ўтказиш	1	4

Портфель инвестицияларни жалб этишда инвестиция муҳитини шакллантирувчи омиллар комплекс характерда бўлиб, тадбиркорлик муҳити инвесторнинг стратегияси ва қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётига хос хусусиятларни камраб олади. Жаҳон иқтисодиётида XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб портфель инвестициялар ҳажмининг нисбатан барқарор суръатларда ўсиши кузатила бошланди. Бу ҳолатни қуйидаги омиллар таъсири билан изоҳлаш мумкин:

- ривожланаётган бозорларда макроиктисодий ҳолатнинг барқарорлашуви туфайли портфель инвестицияларнинг ушбу мамлакатлар иқтисодиётига киритилиши;
- молия бозорларининг глобаллашуви ва эркинлаштирилишида молиявий капитални нисбатан кам харажатлар билан кўчириш имкониятининг яратилиши;
- халқаро молия бозорларида фоиз ставкаларининг пасайиши ва ликвидлиликни таъминлашнинг ошиши;
- жамғармаларнинг институционаллашуви ва молиявий активларни профессионал даражада бошқаришнинг ўсиши (қўшма фондлар, хедж фондлари ва бошқа инвестиция компаниялар орқали);
- коммуникация ва ахборот технологиялари тармоғининг жадал суръатларда ривожланиши (компанияларга ахборотларни тезкор узатиш имконининг яратилиши).

Ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодиётнинг эркинлашуви ҳамда таркибий ислохотларнинг амалга оширилиши хорижий инвесторлар учун молиявий маблағларни жойлаштиришда уларнинг жозибадорлигини оширади.

Портфель инвестициялар учун инвестиция жозибадорлигининг макроиктисодий омиллари икки гуруҳга бўлинади: иқтисодий ва ҳукукий.

Иқтисодий омиллар қабул қилувчи иқтисодиётининг умумий ҳолатини акс эттиради. Ушбу омилларга иқтисодий ривожланиш суръатлари, барқарор валюта курси, валюта захиралари даражаси, миллий банк тизимининг ҳолати, облигациялар ва акциялар бозорининг ликвидлилик даражаси, фоиз ставкалари даражаси каби омилларни киритиш мумкин. Баъзи омиллар акциядорлик капиталига инвестиция йўналтирадиган

компаниялар учун муҳим бўлса, бошқалари эса қатъий белгиланган даромад келтирувчи инвестицияларни амалга оширувчи фирмалар учун аҳамиятлидир. Ўз маблағларини акциядорлик капиталига киритаётган инвестор учун компаниянинг барқарор ўсиш суръатлари ва акциялар ликвидлилиги муҳим аҳамиятга эга. Облигациялар бозорининг ликвидлилик даражаси ва фоиз ставкалари миқдори эса қатъий белгиланган даромад келтирувчи капиталга маблағ сарфлайдиган инвесторлар учун жозибали ҳисобланади.

Портфель инвестицияларни қабул қилувчи мамлакатдаги ҳуқуқий муҳит муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у давлатнинг инвестицияларга бўлган муносабатини белгилаб беради. Портфель инвестицияларни киритишда дивидендлар ва капитални эркин ўтказиш, капиталдан олинadиган даромадларга нисбатан солиқлар миқдори, қимматбаҳо қоғозлар бозорини тартибга солиш, низоларни ҳал қилиш механизмларининг самарадорлиги, миллий брокерлар ва васийлар институтининг мавжудлиги, инвестиция ҳуқуқларининг ҳимояланганлик даражаси, бухгалтерия ҳисоботининг хусусиятлари, тижорат ва бошқа ахборотларни сақлаш тартиби каби омилларнинг роли юқори бўлиб, тизим кўринишида амал қилади.

Фойдаланиладиган ўқув адабиётлари рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни.Т.: 1998 й. 30 апрель.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги Қонуни .Т.: 1998 й. 30 апрель.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни.Т.: 1998 й. 24 декабр.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида»ги қонуни. 1999 й. 14 апрель.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни. 2000. 25 май.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги ПФ–4434-сонли “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
7. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир.-Т.-Ўзбекистон, 2010.-80 б.
8. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Халқ сўзи, 2011. 22 январ, №10, 2-б.
9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 56-б.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: “O’qituvchi” НМИУ, 2012 й. – 272 бет.
11. А.Вахабов, Ш.Хожибакиев, Н.Мўминов. “Хорижий инвестициялар” Ўқув қўлланма.- Т.: Молия, 2010. -324 б.
12. Вахабов А.В., Таджибаева Д.А., Хажибакиев Ш.Х. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. / и.ф.д., проф. А.В.Вахабовнинг умумий тахрири остида. – Т.: Молия, 2011. – 708 б.
13. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х., Хажибакиев Ш.Х. Иностранные инвестиции и модернизация национальной экономики / Под ред. д.э.н., проф. А.В.Вахабов. – Т.: Молия, 2011. – 300 с.
14. Обломуродов Н.Н. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг назарий асослари ва устувор йўналишлари. Т.: “Фан”, 2009, 110 бет.
15. Bekmurodov A.SH., Karrieva YA.K., Nematov I.U., Nabiev D.H., Kattaev N.T. Xorijiy investitsiyalar. O’quv qo’llanma. – Т.: Iqtisodiyot, 2010. – 166 б.
16. Инвестиции: Учебник / С.В.Валдайцев, П.П.Воробев и др. Под ред. В.В.Ковалева, В.В.Иванова, В.А.Лялина. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – 584 с.
17. Бочаров В.В. Инвестиции: Учебник для вузов. 2-е изд.- СПб.: Питер, 2008.- 384с.
18. Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. – 7-е изд., - М.:«Дашков и Ко», 2008.– 372с.
19. С.Б.Гаруненко Иностранные инвестиции: Учебное пособие. М.: ООО «Книгодел», 2009. - 160 с.
20. Малиновская О.В., Скобелева И.П., Легостаева Н.В. «Инвестиции» СПГУВК 2009 г
21. Рашидов О.Ю. ва бошқ. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. /Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси. Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2005.-128 б.

22. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций. Учебное пособие. – М.: «Финансы и статистика», 2007 г. – 267.
23. Ткаченко И.Ю., «Инвестиции» М.:Академия, 2009 г.
24. Узоков А., Кенжаев Н. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма.- Т.: Иқтисод-молия, 2007.-274 б.
25. Хазанович Э.С. Иностранные инвестиции: учебное пособие/ Э.С.Хазанович.2-е изд., стер.-М.:КНОРУС, 2011.-312с.
26. Эргашева Ш., Узоков А. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия, 2008.-208 б.
27. Ғозибеков Д., Носиров Э. Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш. Рисола “IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 2007.

Қўшимча адабиётлар

21. Бочаров В.В. Инвестиции: Учебник для вузов. 2-е изд.- СПб.: Питер, 2008.- 384с. Ил.- (Серия “Учебник для вузов”).
22. Эргашева Ш., Узоков А. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия, 2008.-208 б.
23. Ушаков И. И. Как привлечь инвестиции - СПб.: Питер, 2006. - 224 с.
24. Интернет сайтлари:
- <http://www.tfi.uz>
 - <http://www.ziynet.uz>
 - [http:// www.Invest.com](http://www.Invest.com)
 - [http:// www. Investopedia.com](http://www.Investopedia.com)
 - <http://www.atlantinvest.ru>
 - <http://www.wikipedia.org>
 - [www. vedomosti.ru](http://www.vedomosti.ru)
 - [www. unctab.org](http://www.unctab.org)
 - [www. Ifim.org](http://www.Ifim.org).